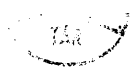

530.019
40 1.759

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

1968

I. SZÁM

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
Hirlaptári ell. napló
2834

MAGYAR KÖNYVSZEMLE. 84. ÉVF., I. SZ. 1-128. I. BUDAPEST, 1968. JAN.—MÁRC.

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA I. OSZTÁLYÁNAK

könyvtörténeti, és bibliográfiai folyóirata

Megjelenik negyedévenként

Szerkesztő bizottság

DEZSÉNYI BÉLA (szerkesztő), HAVASI ZOLTÁN, KÓHALMI BÉLA (főszerkesztő), MÁTRAI LÁSZLÓ (a szerkesztő bizottság elnöke), MEZEY LÁSZLÓ, RÓZSA GYÖRGY, TARNAI ANDOR, V. WALDAPFEL ESZTER

A KÖVETKEZŐ SZÁMUNK TARTALMÁBÓL: *Vizkelety András*: Eine deutsche Fassung der Stephanslegende aus dem Jahre 1471 — *Somkuti Gabriella*: Ráday Gedeon bécsi könyvbeszerzője (Nagy Sámuel) — *M. Kondor Viktória*: Hogyan készült id. Szinnyi József „Magyar írók élete és munkái” című műve? — *Herepei János*: További bizonyíték a „Tótfalusi Kis Miklós temetése” című cikkhez — *Markovits Györgyi*: Mai Figyelő (1935—1936) — *Borsa Gedeon*: Kötéstáblából előkerült, ismeretlen XVI. századi bártfai nyomtatványok — *Fazakas József*: A XVII. századi erdélyi országgyűlési törvénycikkek nyomdai meghatározása — *Soltész Zoltánné*: A londoni középkori magyar művészeti kiállításon bemutatott kódexek — *Tóth András*: Kisnyomtatványok az Egyetemi Könyvtárban

Technikai szerkesztő: KÓKAY GYÖRGY

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és a MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el.

Szerkesztőség: Budapest, VIII. Polláck Mihály tér 10. Telefon: 336—323

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYVTÖRTÉNETI, BIBLIOGRÁFIAI ÉS DOKUMENTÁCIÓS
FOLYÓIRATA

645

LXXXIV. ÉVFOLYAM
1968.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TARTALOM

<i>Blücher, Gebhard</i> : Bestimmung der Auflagehöhe von Kronstädter Drucken des 16. Jahrhunderts mit Hilfe der Wasserzeichen	343
<i>Dán Róbert</i> : The earliest printing of Hebrew text books in Buda	35
<i>Gárdonyi, Clara</i> : Le tre figure della Bibbia fiorentina	31
<i>Kókay György</i> : A pozsonyi újságenczúra II. József korában	13
<i>M. Kondor Viktória</i> : Hogyan készült id. Szinnyi József „Magyar írók élete és munkái” című műve	171
<i>Kőhalmi Béla</i> : Pillanatkép Szabó Ervin élete utolsó évéből	237
<i>Markovits Györgyi</i> : Magyar haladó sajtó francia földön	246
<i>Sashegyi Oszkár</i> : Az állami könyvcenzúra kezdetei Magyarországon (1673—1705)	1
<i>Soltész, Elizabeth</i> : Zum Gedächtnis des 500-jährigen Todestags Gutenbergs	229
<i>Soltész, Elisabeth</i> : Zur Herkunft des Corvin-Graduals und zur Ikonografie seiner Miniaturen	305
<i>Somkuti Gabriella</i> : Ráday Gedeon bécsi könyvbeszerzője (Nagy Sámuel 1730—1802)	147
<i>Sonnevend Péter</i> : Fejezetek a Cserépfalvi Könyvkiadó Vállalat történetéből	321
<i>Varga Sándor</i> : A Szabad Szó című hetilap könyves-akciói 1939—1943	305
<i>Vizkelety András</i> : Eine deutsche Fassung der Stephanslegende aus dem Jahre 1471	129

KÖZLEMÉNYEK

<i>V. Busa Margit</i> : A „Magyarország Bibliográfiája 1712—1860” előfizetési felhívása	80
<i>Csapodi Csaba</i> : „Aegyptus Alexandrinus”	263
<i>Dezsenyi Béla</i> : Szacsuvay Sándor utolsó éve	351
<i>Fabó Irma</i> : „Beszéd ... a forradalom kitörésekor” egy 1848 márciusi röplapon	73
<i>Füves Ödön</i> : Fejezetek a pesti Zavirasz-könyvtár történetéből	61
<i>Gál István</i> : Az Apponyi-gyűjtemény londoni kezdetei	362
<i>Herepei János</i> : További bizonyíték a „Tótfalusi Kis Miklós temetése” című cikkhez	188
<i>Herepei János</i> : Vidéki könyvkötők a XVII. század folyamán	51
<i>Indali György</i> : Egy kölcsönkönyvtár állománya a Bach-korszak kezdetén	76
<i>Karner, Károly</i> : Zwei unbekannte Drucke von Luther—Schriften in Sopron	262
<i>Karsai Géza</i> : Az Anonymus-kódex első levele (Kutatási beszámoló)	42
<i>Kovács Magda</i> : A külföldi lapok Magyarországon (Néhány cenzúrai eset tükrében 1845—48 között)	360
<i>Kovács Magda</i> : Kölcsey politikai beszédeinek cenzúrázása	71
<i>Kozocsa Sándor</i> : Madách Imre javításai „Az ember tragédiája” első kiadásában	366
<i>Kunorovitz L. Bernát</i> : Fejér György „felfedezi” az Aranybulla eredeti példányát	65
<i>Markovits Györgyi</i> : Mai Figyelő (1935—1936)	190
<i>Markovits Györgyi</i> : A „Névtelen Jegyző” című folyóiratról (1932)	376
<i>Nizsalovszky Endre</i> : Reformkori kritikai irodalmunkhoz	357
<i>Szalai Imre</i> : A Magyar Írás (1921—1927)	82
<i>Terbe Lajos</i> : Ligeti Károly „Végrendeletem” c. verse kiadásainak és fordításainak történetéhez	373
<i>Vértessy Miklós</i> : Folyóiratkörözés az Egyetemi Könyvtárban 120 évvel ezelőtt	270
<i>Vértessy Miklós</i> : Patachich Ádám ósnyomatványgyűjteménye	54
<i>Veselinov, Ivanka</i> : Két jelentős szerb könyvtár rendezésének elvi alapjai	265

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

<i>Borsa Gedeon</i> : Kötéstáblából előkerült, ismeretlen XVI. századi bártfai nyomtatványok	196
<i>Fazakas József</i> : A XVII. századi erdélyi országgyűlési törvényekről nyomdai meghatározása	201
<i>Jenei Ferenc</i> : Javaslat Pázmány Imádságos Könyvének kiadására	91
<i>V. Kovács Sándor</i> : Egy latin verses Czobor-album	89

FIGYELŐ

<i>Benedek D. Katalin</i> : A szocialista könyv útja Magyarországon	214
<i>Bugyi Balázs</i> : A munkavédelmi irodalom nemzetközi osztályozásáról	108
<i>Csapodi Csaba</i> : Az ETO újabb magyar irodalmáról	388
<i>Dán Róbert</i> : Könyvművészeti és Grafikai Gyűjtemény	285
<i>D. B.</i> : Viktor Ivanovics Sunkov (1900—1967)	273
<i>Dezsényi Béla</i> : A társadalmi tudományok új módszerrel gyűjtött forrásainak első Magyarországon megjelent gyűjteménye	386
<i>Fukász György</i> : Mátrai László hatvan éves. A filozófus Mátrai László	384
<i>Gombocz István</i> : Megjelent az Index Translationum 19. kötete	284
<i>Gombocz István</i> : A Nemzetközi Könyvtárak Egyesülete	102
<i>Holl Béla</i> : Gebhard Blücher (1934—1968)	386
<i>Holl Béla</i> : Gutenberg-emlékkiállítás Esztergomban	396
<i>Kőhalmi Béla</i> : Anderseniana 1967	93
<i>Kőhalmi Béla</i> : Mátrai László hatvan éves. A könyvtáros és tudományszervező	383
<i>H. Lakatos Éva</i> : Budapesti nyomdák a XIX. században	100
<i>H. Lakatos Éva</i> : A moszkvai nemzetközi könyvkiállítás	215
<i>Markovits Györgyi</i> : A belgiumi illegális sajtó leltára	103
<i>Pethes István</i> : AIBM-kongresszus, Salzburg, 1967.	282
<i>Petrovay Isotánné</i> : A Vas megyei állománygyarapodási jegyzék	219
<i>Pusztai Jánosné</i> : Denisz'ev, Vitalij Nikolajevics	385
<i>Rózsa György</i> : A román Akadémiai Könyvtár centenáriuma	95
<i>s. g.</i> : Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban a könyvtár történetéről	103
<i>Sallai István</i> : Bibliográfiák a Nagy Forradalom évfordulójára	274
<i>Sinkovics István</i> : V. Waldapfel Eszter	272
<i>Soltész Zoltánné</i> : A londoni középkori magyar művészeti kiállításon bemutatott kódexek	216
<i>Somkuti Gabriella</i> : Nagykönyvtáraink jelentősebb új szerzeményei	97
<i>Somkuti Gabriella</i> : Rádai-emlékkiállítás Pécelen	218
<i>Staud Géza</i> : A színházi könyvtárak és múzeumok nemzetközi szövetségének VIII. kongresszusa	101
<i>Székelly Artúr</i> : A tipográfia és a szedéstechnika is változik	392
<i>Szentmihályi János</i> : Iványi-Grünwald Béla angol Hungarica gyűjteménye	106
<i>Szentmihályi János</i> : A magyar szakkönyvtárak szakbibliográfiai tevékenysége	278
<i>T. A.</i> : Gerzédi Rabán (1914—1968)	93
<i>Tóth András</i> : Kisnyomtatványok az Egyetemi Könyvtárban	210

SZEMLE

<i>Andritsch, J.</i> : Studenten und Lehrer aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Graz (1686—1782) (Ism. <i>Mezey László</i>)	226
<i>Barberi, F.</i> : Esperienza di un disastro (Ism. <i>Tombor Tibor</i>)	146
<i>Beiträge zur Methodik der Wissenschaftsgeschichte</i> (Ism. <i>Bugyi Balázs</i>)	400
<i>Bibliotheca Corviniana</i> (Ism. <i>Borzsák István</i>)	221
<i>A Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának évkönyvei</i> (Ism. <i>Vértesy Miklós</i>)	397
<i>Cocks-Indesteg, E. Glorieux, G.</i> : Belgica Typographica I. (Ism. <i>Borsa Gedeon</i>)	403
<i>Dér Ferenc</i> : Sajtójogi ismeretek (Ism. <i>Takács József</i>)	398
<i>Falvy, Zoltán</i> : Drei Reimoffizien aus Ungarn und ihre Musik (Ism. <i>Bárdos Kornél</i>)	291
<i>Freiberg, R.</i> : Die Presse der französischen Resistance (Ism. <i>mgj</i>)	401
<i>Gaeta, G.</i> : Storia del giornalismo. (Ism. <i>Da.</i>)	293
<i>Geday Gusztáv</i> : A Kertészeti és Szőlészeti Főiskola könyvtárának története 1860—1894. (Ism. <i>Wittek Lászlóné</i>)	288
<i>Gombó Pál</i> : Bevezetés a sajtóismeretbe (Ism. <i>Dezsényi Béla</i>)	289
<i>A Heidelbergi Káté története Magyarországon</i> (Ism. <i>Holl Béla</i>)	123

Jakó, S.: Codicele latine medievale din biblioteca lui Timotei Cipariu (Ism. <i>Csapodi Csaba</i>)	292
Jókai Mór: Cikkek és beszédek I. (Ism. <i>Dezsényi Béla</i>)	118
Kóhalmi Béla: A tudományos tájékoztatás fejlődése hazánkban 1945—1965. (Ism. <i>Szentmihályi János</i>)	113
Library science today. Ranganathan Festschrift. (Ism. <i>Takács Menyhért</i>)	296
Literárny Archiv 1966. (Ism. <i>Káfer István</i>)	124
Magyar életrajzi lexikon (Ism. <i>Szentmihályi János</i>)	223
Mikes Kelemen összes művei I—II. (Ism. <i>Kókay György</i>)	116
B. Nagy Ernő—Zirc Péter: Bevezetés a szakirodalmi alkotómunka technikájába (Ism. <i>Rózsa György</i>)	287
A nem hagyományos dokumentumok a központi és a tanszéki könyvtárakban (Ism. <i>Tóth András</i>)	124
Rothe, E: Buchmalerei aus zwölf Jahrhunderten (Ism. <i>Soltész Zoltánné</i>)	126
Siebert, F. S.: Freedom of the press in England 1476—1776 (Ism. <i>D. B.</i>)	127
Uledov, A. K.: Die öffentliche Meinung (Ism. <i>Dezsényi Béla</i>)	227
Veszprém megye irodalmi hagyományai (Ism. <i>V. Busa Margit</i>)	399
Viet, J: Les sciences de l'homme en France (Ism. <i>Kenéz Ernő</i>)	296
Wege zur Buchwissenschaft (Ism. <i>Vizkelety András</i>)	301

BIBLIOGRÁFIÁK

Bibliografia analitica a periodiceilor romanesti I. (Ism. <i>Takács Menyhért</i>)	298
Bibliográfia československé historie za léta 1962—1963 (Ism. <i>Vigh Károly</i>)	300
Breycha-Vauthier, A. C.: Die Zeitschriften des österreichischen Emigration 1934—1946 (Ism. <i>Markovits Györgyi</i>)	407
Clandestine drukken op letterkundig gebied tijdens de Duits bezetting in Nederland gedrukt (Ism. <i>MGy.</i>)	303
Französische Fachwörterbücher (Ism. <i>Hodinka László</i>)	302
Hertelendy M.—Henez A.—Zakányi S.: A dolgozó ember védelme Magyarországon (Ism. <i>Huszár György</i>)	298
Magyar pszichológiai irodalom 1945—1966 (Ism. <i>T. M.</i>)	403
Mitru Ibolya: A Szovjetunió története (Ism. <i>Kóhalmi Béla</i>)	402
Pálfy Miklós: Bibliographische Seltenheiten der Hallenser Ungarischen Bibliothek (Ism. <i>Borsa Gedeon</i>)	405
Schmidt, H.: Bibliographie zur literarischen Erziehung (Ism. <i>Rejtő István</i>)	406
Theodor Storm, Bibliographie (Ism. <i>Vizkelety András</i>)	301

SASHEGYI OSZKÁR

Az állami könyvcenzúra kezdetei Magyarországon (1673–1705)

Az állami cenzúra-ügy, fejlődése során, különös változásoknak volt alávetve: mielőtt a rendőri igazgatás keretei közé került volna, a tanulmányi ügyek ágazatába tartozott, ezt megelőzően pedig, megszervezésétől kezdve hosszú időn át, a vallási ügyekkel, a negotium religionis-szal volt a legszorosabb összefüggésben. Az államapparátusban végbemenő ilyen tektonikus mozgásokat mélyebben fekvő okok váltják ki; a cenzúra-ügy helyzetének az idők folyamán végbement jelentős eltolódásai végső soron abból eredtek, hogy az irodalom funkciója a társadalom életében, s az állam funkciója az irodalmi életen belül többszörösen megváltozott.¹

A Habsburg uralkodók osztrák örökös tartományaikban már a 16. században kiépítettek, majd a 17. század első felében továbbfejlesztettek egy olyan közhatósági szervezetet, amely egyéb feladatai mellett a könyvtermelés és könyvforgalom egységes, állami szempontok szerinti ellenőrzését is ellátta. E téren az irányítás a helytartók kezében volt, s ők azt a helytartóságok és az egyetemek útján gyakorolták. Ezzel szemben Magyarországon a helytartó, ill. a nádor, csak esetenként foglalkozott sajtóügyekkel, s azokat szükség szerint bírói útra terelte, vagy a törvényhatóságokat szólította fel intézkedésre. Előzetes állami könyvcenzúra gyakorlására azonban a nádornak nem állt megfelelő apparátus rendelkezésére. Magyarországon hiányzott a lajtántúli „Regierung”-okhoz hasonló kormány szerv, a kamarai szervezet pedig ilyen feladatok megoldására nem volt képes. Nálunk jogszerint a városi hatóságok cenzúráztak (hogy előzetesen, vagy csak utólag, hogy saját közegeik útján, vagy egyházi személyek segítségül vételével, az már az ő dolguk volt), a területükön megjelent sajtótermékekért ők viselték a felelősséget. A városi hatóságok viszont vallási tekintetben megoszlottak, és egy részük protestáns, más részük katolikus szellemben cenzúrázott. Ugyanakkor a gyakorlatban a vallási tárgyú irodalom cenzúrája nagyrészt egyházi szervek kezében volt.

¹ A hazai cenzúra történetét eddigi irodalmunkban már többen felvázolták, önálló stúdiumként azonban a cenzúratörténet még alig jelentkezett. Hol sajtójogi kérdésekkel kapcsolatban (TARNAI János: *Sajtójogi dolgozatok*, Bp. 1913), hol a nyomdászat (BALLAGI Aladár: *A magyar nyomdászat történelmi fejlődése*, Bp. 1878), vagy a politikai irodalom (BALLAGI Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Bp. 1888) történetét vizsgálva, kísérelték meg az egyes szerzők a cenzúra történetére vonatkozó adatokat is összegyűjteni. De, még ahol önálló vizsgálódás tárgyaként jelentkezik is a cenzúratörténet, inkább csak az adalékok közléséig jut el (SCHERMANN Egyed: *Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez*, Bp. 1928). Jelen cikk megírásánál fő célkitűzésünk nem az volt, hogy az eddig összegyűjtött adatokat továbbiakkal bővítsük (bár erre is törekedtünk), hanem méginkább az, hogy az adatokat kritikai vizsgálat alá vegyük, s azokat a történeti összefüggésekbe beállítva, megkíséreljük a cenzúratörténet egy meghatározott időszakának fő tendenciáit kiemelni.

Az előzetes állami könyvcenzúra és -revízió bevezetésének fő akadályá azonban nem szervezeti jellegű volt. Magyarországon a 17. század első felében törvények egész sora nyilvánította ki a protestánsoknak azt a jogát, hogy vallásukat szabadon, zavartalanul gyakorolhatják. S bár katolikusok és protestánsok, a törvények ellenére, kölcsönösen egymás vallásának kiirtására törekedtek, ennek megvalósítására, a másvallású könyvek elnyomására országos viszonylatban egyik félnek sem volt meg a lehetősége. De eltekintve a protestánsok vallásszabadságát biztosító törvényektől, a magyarországi könyvcenzúrát már csak azért sem lehetett a nagyszombati jezsuita egyetemre bízni, mert a jezsuita rend jogállását Magyarországon ebben az időben törvények korlátozták, s az elismertetésük iránti katolikus törekvések a protestáns rendek ellenállásán minden alkalommal megtörttek.

Ennek következtében Magyarországon I. LIPÓT korát megelőzően nem beszélhetünk rendszeres állami könyvcenzúráról, bár könyvekkel kapcsolatos tiltó rendelkezések korábban is születtek, könyvelkobzások és könyvégetések korábban is történtek, a „veszedelmes” könyvek szerzőit és nyomtatóit korábban is büntették. Ezek azonban esetenkénti intézkedések voltak; a cenzúra-ügy állami megszervezésére, egységes, kötelező erejű, előzetes állami könyvcenzúra bevezetésére akkor történt nálunk az első kísérlet, amikor a török kiűzésének időszakában a Habsburg uralom abszolutisztikus módon, az államigazgatás központosításával, új módon igyekezett az országban berendezkedni. A magyarországi állami könyvcenzúra, megszervezése idején, az erőszakos rekatolizáció egyik eszközeként, a Habsburg abszolutizmus kiépítését volt hivatva szolgálni.

Az 1655-i országgyűlésen még csak helyi panaszként jelentkezik a könyvrevízió. A Pozsony vármegyei panaszok egyike így szól:

„Az is világos megbántása az evangélikus vallásnak, hogy midőn magyar hazafiak Németországba, vagy más külföldi tartományba mennek tanulás vagy tapasztalatszerzés végett, s onnét visszatérve könyveket hoznak magukkal, azok Bécsben s őfelsége más tartományjaiban tőlük elszedetnek, amint az történt 1652-ben Szelezcky Jakabbal, akinek Bécsben elszedett könyvei ma sem adattak vissza. Kívánják tehát az evangélikus rendek, hogy azok Szelezckynek visszaadassanak, és a pozsonyi könyvtárusoknak is szabad legyen németországi könyveket eladniuk.”²

A panasz egyedi volta a sajtóviszonyok fejletlenségével, a cenzúra és revízió szervezhetlenségével s avval függ össze, hogy az országgyűlési sérelmek eszedőben sokkal súlyosabb törvénytelenségekkel foglalkoznak, s bennük a könyvekkel kapcsolatosak külön meg sincsenek említve. A hatalmaskodásoknak, erőszakos foglalásoknak e korszakában a gravámenek tele vannak templomok, paplakok és iskolák foglalásának eseteivel. Az ilyen foglalások a vallásgyakorlathoz tartozó ingóságok elkobzásával és rendszerint elpusztításával jártak együtt, s ezekhez tartoztak a vallási könyvek is, ha a sérelmek ezeket legtöbbször nem is említik külön. A protestáns rendeknek az 1662. évi országgyűlésen benyújtott panaszai között szerepel az is, hogy Bars megyében Oszlán templomát SZELEPCSÉNYI György esztergomi érsek emberei a paplakkal, az iskolával és az egyházi jövedelmekkel együtt elfoglalták, s a pap javait fölprédálták, amit más házakban is tettek, a *könyveket* és más dolgokat *elszedvén tulajdonosaiktól*.³

² ZSILINSZKY Mihály: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai*. 3. k. Bp. 1893, 113. l.

³ *uo.* 227—228. l.

Hogy szabályszerű állami könyvcenzúráról ebben a korban nem beszélhetünk, azt WESSELÉNYI Ferenc nádor 1660. január 30-án kelt felségelőterjesztése is bizonyítja. Ebben egy Kassán megjelent „nagyon ocsmány” könyvről (liber spurcissimus) szól, amit politikai szempontból éppoly veszedelmesnek tart, mint amilyen veszélyesek voltak annak idején ALVINCZI Péter kassai prédikátor beszédei, s Kassa város tanácsát kívánja felelőssé tenni azért, hogy e munka megjelenhetett, s hogy sem a prédikátort, sem a nyomdászt meg nem büntette. Perbe fogja tehát idézni a várost, de előbb megtanácskozza a királyi tábla bíráival, hogy mely törvény alapján s milyen fórum előtt járjanak el ellene.⁴ Levele alapján úgy látszik, hogy CZEGLÉDI István kassai prédikátor valamelyik 1659-ben megjelent polemikus irata volt a botrány okozója. De az is kivüláglik belőle, hogy a nádor nem volt járatos a sajtó-ügyek terén, hogy több éves nádori működése során ilyen ügyvel feltehetően még nem találkozott.

Az állami cenzúra megszervezésének első kísérletére csak WESSELÉNYI halála s a nevével jelzett főúri összeesküvés felfedeztetése után került sor.

A WESSELÉNYI összeesküvés után a bécsi udvar, a magyarországi katolikus egyházzal szoros szövetségben, radikális akciót indított az elégedetlenek, s köztük a protestánsok megfélemezésére. Ennek kapcsán cenzúra-ügyekben először csak a korábbiakhoz hasonló — de egymást sűrűn követő és kegyetlen szigorúságukkal is elrettentő —, esetenkénti intézkedések történtek.

Az összeesküvőkkel együtt perbe fogták DRABIK Miklóst is, aki *Lux in tenebris* című könyvében a Rákócziakat a Habsburgok elleni fegyverfogásra biztatta. DRABIK tehát a többi „békétlenül, király ócsárlóival” együtt az 1670. évi pozsonyi iudicium delegatum elé került. Az ügyész az uralkodó és a katolikus egyház elleni lázítás miatt máglyahalálra ítéltetését, könyvei megsemmisítését, vagyona elkobzását és kínpadra vonását kérte a bíróságtól. Az ítélet „hütlenségért, lázításért, istenkáromlásért” fej- és jószágvesztésre szolt, azzal a súlyosbítással, hogy fejevével előtt még kezét is levágják. Kivégzése 1671. július 16-án történt, Pozsony piacán. Holttestét könyveivel együtt égették el, hamvait a Dunába szórták. Másnap közhírré tették, hogy aki DRABIK könyvét birtokolja, adja be azt a városházára, különben a szerzőhöz hasonló módon fog bűnhődni.⁵

Egy hónappal később, 1671. augusztus 17-én LIPÓT egy másik „mocskos könyv” szerzőjének felderítésére adott parancsot a magyar kamarának. Tudomására jutott — így szól a mandatum — hogy *Domus Austriacae Austeritas* címen egy az uralkodóházat és személy szerint őt ócsárló, s királyi tekintélyére szerfelett káros újabb könyvet adtak ki a felsőmagyarországi részeken, s azt ott már el is terjesztették. Minthogy pedig az ilyen gyalázatos könyvek szerzői mind a magyar közjog, mind a magyar törvényhatósági jog értelmében (tam communi, quam municipali jure hungarico) szigorú büntetést érdemelnek, meghagyja a kamarának, sürgősen rendeljen szorgos vizsgálatot, a fiskus útján, a szerző kiderítésére, s az eredményről tegyen majd jelentést.⁶ A magyar kancellár, PÁLFFY Tamás nyitrai püspök augusztus 19-én kelt

⁴ Országos Levéltár (a továbbiakban: O. L.), A 21. Magyar kancelláriai levéltár, Litterae palatinorum, 1660. Nr. 613.

⁵ PAULER Gyula: *Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése*. Bp. 1876, 378—388. l.

⁶ O. L. E 21. Magyar kamarai levéltár, Benignae resolutiones. 1871. aug. 17.

levelében már helyesbítette a könyv címét: „igaz titulussa a könyűnek Austriaca Austeritás, ige kel az nemes szepessi kamaratis rola informalni”. Egyben mandatum compulsoriumot is küldött a fiskus számára, s megírta azt is, hogyan fogjanak a kutatáshoz: „Chyaky István uram küldvén énnekem kezemhez azon könyűvet, eő kglmen kel elis kezdeni az Inquisitiot...”⁷ A pozsonyi kamara a mandatumot haladéktalanul továbbította a szepesi kamarához, Kassára, azzal, hogy a vizsgálat eredményéről jelentést vár. Az inquisitio azonban nem járt eredménnyel s így a szerzőnek, BETHLEN Miklósnak nem történt baja a könyv miatt.

De nemcsak egyes könyvek szerzőire indítottak hajtóvadászatot, ugyanakkor a jezsuiták előretörésével a protestáns kézen levő nyomdák is veszélyeztetett helyzetbe kerültek.⁸ 1671-ben beszüntette működését a LÓRÁNTFFY Zsuzsanna által alapított sárospataki nyomda, mert a katolikus hitre tért BATHORY Zsófia újból Patakra hozta a jezsuitákat s a protestánsok a betűkészletet összecsomagolva, azt Erdélybe menekítették.⁹ A jezsuiták a pataki kollégiumban azzal kezdték működésüket, hogy könyvtárából mintegy 2000 „eretnek” könyvet elégettek.¹⁰

A perbe fogások is folytatódtak. DRABIK néhány hívét, köztük KALINKA, deákosan KALIKIUS Joachim illavai evangélikus szuperintendenst még DRABIK ügyének tárgyalásakor elfogták és Pozsonyba vitték, anélkül, hogy egyelőre pert indítottak volna ellenük. Ezek ügyét (másokéval együtt) LIPÓT 1671 szeptemberében egy majdan felállítandó bíróság elé utasította.¹¹ A következő év július 24-én azután megparancsolta SZELEPCSÉNYI György esztergomi érseknek egy új iudicium delegatum felállítását és KALINKA perbefogását.

„A Kalikiusnak nevezett illavai prédikátornak — így szól a mandatum —, mint mondják, nem csekély része volt a legutóbbi lázadásban, az ausztriai Ház és a királyi méltóság nyilvánvaló kárára, sőt a Drabik-féle mocskos könyvet bírta, olvasta, megjegyzéseket fűzött hozzá, s azt sok helyütt hirdette és terjesztette. Azt akarjuk, hogy e szörnyű vakmerőségért méltó büntetést nyerjen. Megparancsoljuk e levelünkkel Hűségteknek, hogy ezekről mielőbb szorgos vizsgálatot rendeljen s a prédikátor ellen, más tanácsosainkkal és a királyi tábla bíráival együtt, akik kéznél vannak, kiküldött bíróság formájában, a prédikátort maga elé rendelve, járjon el, s ha a dolog igaznak bizonyul, szigorúan büntesse meg őt.”¹²

⁷ O. L. E 250. Szepesi kamarai levéltár, Litterae camerae Posoniensis 1671. Fasc 42. No. 33.

⁸ Nyomdászatonk történetének számos ellenőrizetlen adata közé tartozik aza SZABÓ József nyomdásztól eredő állítás is, hogy GRÜNDEr Gottfried protestáns vallású nyomdász a pozsonyi városi tanács engedélyével 1669 óta működött ott, de nyomdája a katolicizmus ellen több polémikus könyvet bocsátván közre, a klérus panaszaik következtében 1671-ben betiltották. (*Adalékok a nyomdászat történetéhez Magyarországon*. Vasárnapi Újság. 1867. 31. sz., ennek nyomán általában a szakirodalomban, így BALLAGI Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Bp 1888. 20. l.) Ezzel szemben tény, hogy GRÜNDEr 1671-ben PÁZMÁNY Péter egy munkáját adta ki (SZABÓ Károly: *Régi magyar könyvtár* I. k. Bp. 1879. 1124. sz.) s nyomdája még két évvel később, 1673-ban is működött, amikor KÉRY János csanádi püspök egy könyve (SZABÓ Károly i. m. II. k Bp. 1885, 1325. sz.) került ki a sajtója alól. Arról, hogy protestáns polemikus műveket adott volna ki, nem tudunk. Az Pozsonyban, 1671-ben valóban kockázatos vállalkozás lett volna.

⁹ BALLAGI Aladár: *A magyar nyomdászat történelmi fejlődése*. Bp. 1878. 82. l.

¹⁰ KRONES, Franz: *Zur Geschichte des Jesuitenordens in Ungarn*. Archiv für Österreicheische Geschichte. 79. k. 337. l.

¹¹ PAULER: I. m. 401. l.

¹² O. L. A 35. Magyar kancelláriai evéltár (a továbbiakban M. kanc.), Conceptus expeditionum 1672. No. 273.

SZELEPCSÉNYI, aki a WESSELÉNYI-féle összeesküvéssel kapcsolatban maga is gyanúba keveredett, most a protestánsokat tette meg bűnbaknak. Az ő elnöklete alatt összeült iudicium delegatum Pozsonyba idézte valamennyi protestáns papot és tanítót. KALINKA is választhatott a katolikus hitre való áttérés, a gályarabság vagy a száműzetés között. Az utóbbit választotta, aláírta a térítvényt, amelynek értelmében tartozott az országból kivándorolni.¹³

A KALINKA perbe fogását elrendelő királyi parancs kiadása és a pozsonyi iudicium delegatum összeülése közötti időben történt a cenzúra terén az első átfogó intézkedés, mint említettük, SZELEPCSÉNYI részéről. Úgy látszik, hogy SZELEPCSÉNYI személyes okból is a sajtó megrendszabályozását kívánta. Amikor a *Wiener Blättl* c. kéziratot bécsi újság 1671-ben azzal vádolta, hogy része volt a WESSELÉNYI-féle összeesküvésben, emiatt panaszt tett Bécsben. LIPÓT az érsek becsületét sértő sajtóközlemény helyreigazítását rendelte el, s ugyanakkor jóváhagyta az alsóausztriai kormányzat javaslatát a kéziratos újságok ellenőrzésére.¹⁴ Magyarországon pedig SZELEPCSÉNYI maga rendelte el 1673. június 7-én, a királytól nyert felhatalmazására hivatkozva a törvényhatóságoknak, szigorúan figyelmeztessék valamennyi nyomdászt és könyvkereskedőt, ne merjenek valami könyvet kinyomatni, vagy külföldön megjelent könyvet az országban terjeszteni, mielőtt hozzá, átvizsgálás és jóváhagyás végett, beküldötték. A rendelet megszegőit pedig az uralkodó által megszabandó súlyos büntetéssel és az ilyen könyvek elkobzásával fenyegette.¹⁵ A cenzori teendők ellátását SZELEPCSÉNYI a jezsuita SZENTIVÁNYI Mártonra, a nagyszombati egyetem teológia tanárára bízta.¹⁶

Amikor SZELEPCSÉNYI fenti rendeletét kiadta, már megtörtént az alkotmány felfüggesztése s AMPRINGEN Gáspárnak kormányzói beiktatása. SZELEPCSÉNYI az új helyzetben a helytartói jogok közül csak a jogszolgáltatás terén neki kijárókat tarthatta meg. Úgy látszik, hogy a hatáskörök elkülönítésekor a cenzúra-ügyet, a jogszolgáltatáshoz tartozónak minősítve, magának vindikálta. Az említett rendelet értelmében maga SZELEPCSÉNYI az ország főcenzora. SZENTIVÁNYI ekkor még nem volt más, csupán az ő mandatáriusa, akinek közreműködéséről a törvényhatóságoknak nem tett említést.

SZELEPCSÉNYI mandátumának — tekintettel az akkori magyarországi erőviszonyokra — nem lehetett sok foganatja. Aligha akadt protestáns nyomdász, aki a kiadásra szánt munkák kéziratait nyomtatás előtt az esztergomi érsek nagyszombati rezidenciájába küldte, vagy könyvkereskedő, aki külföldi könyveit eladás előtt általa felülvizsgáltatta volna. A mandátum közvetlen célja — s ezt részben el is érte — inkább csak az elrettentés volt. SZELEPCSÉNYINEK ez az intézkedése, közvetlenül az előtt, hogy a protestáns lelkészek felett ítélő pozsonyi törvényszéket összehívta volna, a katonai asszisztenciával végrehajtott erőszakos ellenreformáció döntő rohamának megindítását jelzi.

Különösen heves volt ez a roham a Szepességben, ahol BÁRSONY György szepesi prépost az evangélikus lelkészek elűzése után katolikus pébánosokat

¹³ RÁCZ Károly: *A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben*. Sárospatak 1874. 83—84. l.

¹⁴ WIESNER, Adolph: *Denkwürdigkeiten der oesterreichischen Zensur*. Stuttgart, 1847. 79—81. l.

¹⁵ A Kassa városához írt rendelet szövege kiadva Történelmi Tár. 1896. 739. l.

¹⁶ Ezt SZENTIVÁNYI állítja 1688. évi felségfolyamodványában. (L. alább.)

telepített le, a szepesi kamara pedig a szabad királyi városok közigazgatását szervezte át katolikus szellemben. Az új plébánosok és városi tisztviselők eltiltották a lakosságot a biblia és az evangélikus vallásos könyvek olvasásától, evangélikus egyházi énekek éneklésétől, elkobozták a luteránus könyveket.¹⁷

A kuruc felkelés THÖKÖLY vezetésével elért sikerei egy időre véget vetettek az ellenreformáció tombolásának, s azt az általa ellenőrzött országgrészen a katolikusok kegyetlen üldözése váltotta fel. De az ország egyéb részein is alábbhagyott a protestánsüldözés, és az 1681-i soproni országgyűlésen a protentánusok BÁRSONY György hirhedt könyvének, az ő vallásszabadságuk ellen irányuló s abban az évben propagandacélból Nagyszombatban újra kiadott „Veritas toti mundo declarata”-nak betiltását kérték. NOSTITZ királyi biztosnak csak azzal sikerült lecsendesítenie őket, hogy kijelentette, a könyv kibocsátása a király tudta és akarata nélkül történt.¹⁸ A protestánsok vallásszabadságának az 1681 : 25 tc. által történt megerősítése a katolikus szellemű cenzúra elvi korlátozását jelentette. A törvénycikk 3. §-a kimondja, hogy „vallásának szabad gyakorlatában, mától fogva jövőre senkit a lakosok közül semmiképpen ne háborgassanak”. A THÖKÖLY ellenőrzése alatt álló északkeleti megyékben a jezsuita cenzúrára de facto sem volt lehetőség.

A soproni országgyűlés visszaállítván az ország alkotmányát s véget vetvén az AMPRINGEN-féle kormányzóság működésének, újra betöltötte a nádori széket. ESTERHÁZY Pál, az új nádor, a rászakadó országos gondok közepe azzal is törődött, hogy a könyvnyomtatást szabályozza. Elrendelte, hogy az általa cenzorrá kinevezett SZENTIVÁNYI Mártonnak, a teológia doktorának jóváhagyása nélkül egyetlen nyomdász se merészeljen bármit is ki nyomtatni. Felhatalmazta a cenzort, hogy azokat, akik e pátensével szembe mernének szállni, könyveik elkobzásán és nyomdájuk elvesztésén kívül a törvényes büntetéssel is megfenyegethesse. Ezért nádori és helytartói hatalmánál fogva szigorúan megparancsolta a szabad királyi és mezővárosok tanácsainak, hogy e rendeletét kihirdessék és az arra illetékesek által végrehajtsák.¹⁹

SZENTIVÁNYINAK ez a pátens olyan jogokat adott, amelyek birtokában elvileg közjogi funkcióit tölthetett be. A közbejött török háború azonban másfelé terelte a figyelmet, a sajtó hangját elnyomta a fegyverek zaja.

A katonai sikerek hatására, különösen Buda visszafoglalása után, LIPÓT végleg elszánta magát uralkodói jogainak érvényesítésére. Egyelőre azonban, az 1687-i országgyűlésen még bizonyos látszólagos kompromisszum születik a rendek és az udvar között. Újból kimondják a protestánsok vallásszabadságát, s amikor a rendek zajosan követelik egy szerintük a magyar nemzetet kisebbitő könyvnek és szerzőjének megégetését, a király december 26-i decretumában valóban elrendeli, hogy FLÄMITZER osztrák hadbírónak az abszolutizmus szellemében írott röpiratát, a *Der in Böhmische Hosen ausgekleidete ungarische Libertiner*-t elégessék.

Ugyanez az országgyűlés bevett renddé nyilvánította a jezsuitát, s ezzel számára az eddiginél kedvezőbb jogi helyzetet biztosított. Az országgyűlés

¹⁷ BRUCKNER Győző: *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben* I. Bp. 1922. 356—364. l.

¹⁸ ZSILINSZKY: I. m. 3. k. 166. l.

¹⁹ O. L. E 152. Acta Jesuitica Coll. Tyrn. fasc. 12. No. 4. Egyszerű másolat, hiányos keltezéssel: „Datum in libera ac regia civitate Soproniensi, die . . .”

berekesztése után közvetlenül megindult az abszolutizmus újraberendezkedésének előkészítése is.

SZENTIVÁNYI Márton ezt az időt tartotta alkalmasnak arra, hogy SZELEPCSÉNYITől kapott, majd ESTERHÁZY Pál nádor által megújított megbízására királyi megerősítést kérjen. Az 1688. év elején felségfolyamodványt nyújtott be Bécsben, s ebben előadja, hogy Magyarországon sok veszélyes, a közre káros szövev jelenik meg, másokat pedig külföldről visznek be, s mind ezeket országserzve szabadon árusítják, mert nincs cenzúra, amely megvizsgálná a kinyomatandó műveket, és könyvrevízió, amelynek a külföldről behozottak alá lennének vetve. SZELEPCSÉNYI és ESTERHÁZY Pál ezt a feladatot korábban reá, az ország távolabbi részeiben pedig arra bízták, akire ő ebbeli hatalmát átruházza. Szigorúan meghagyták az ország valamennyi nyomdászának, hogy előzetes cenzúra nélkül semmit se merészeljenek kinyomni, nyomdájuk és könyveik elvesztésének terhe alatt, és ne merjenek külföldről behozott könyveket engedély nélkül terjeszteni. SZENTIVÁNYI „a közjó és a katolikus egyház érdekében” e rendelet megerősítését kérte az uralkodótól.²⁰ I. LIPÓT a kérést március 4-én teljesítette.

A királyi pátens szerint „Szentiványi Márton megbízott cenzor, vagy az, akire ő hatalmát átruházza, bárkinek a műveit és kinyomatandó iratait átvizsgálhatja és jóváhagyhatja, s ha bárki bármiféle iratot, könyvet és irományt az ő vagy megbízottainak beleegyezése nélkül kinyomatni merészelne, úgy intézkedhet, hogy az ilyen személy, könyveinek és betűinek elkobzásán kívül, a kijáró büntetéssel is sújtassék”. A király megparancsolta a fő- és alispánoknak, a szabad királyi és más városok és községek polgármestereinek, bírának és vezetőinek, hogy ezt tegyék közhírré s az illetékesek által hajttassák végre, s az említett cenzorokat (SZENTIVÁNYIT és delegátusait) ők maguk is minden módon támogassák.²¹

A cenzúra-ügy ilyen rendezése az abszolutizmus irányába mutatott s az ausztriai állapotokhoz való közelítést vette célba, ha azt egyelőre el nem is érte. Amikor röviddel ezután LIPÓT megbízta KOLLONICH püspököt, a pozsonyi kamara elnökét, a magyarországi kormányzat reformja tervének elkészítésével, ő hamarosan nekifogott a feladat megoldásának, s eközben figyelmét a könyvcenzúra ügyére is kiterjesztette. Az 1689-ben elkészült tervezet — amely bizottsági tárgyalások eredményeképpen jött létre — a létesítendő magyarországi kormányzás feladatairól szólva, azok közé sorolja a könyvcenzuráról való gondoskodást is, különös tekintettel arra, hogy az országban a protestánsoknak nyomdáik vannak, így Lőcsén, s ezáltal közrebocsáthatják mindazt, amit a saját érdekükben jónak látnak. Az utóbbi időben — mondja a tervezet — több olyan hitvitázó iratuk és más kiadványuk jelent meg, ami sérti az ország és a katolikus vallás érdekeit. Ezért a bizottság azt javasolja, hogy a magyarországi kormányzás nevezzen ki cenzorokat, és szigorúan tiltsa

²⁰ O. L. A 35. CM. kanc. conceptus expeditionum 1688. No. 113. Hó és nap megjelenése nélkül, mindenesetre március 4. előtt, s bizonyára január 25. — az országgyűlés berekesztése és a törvénycikkek királyi megerősítése — után kelt.

²¹ O. L. A 57. M. kanc. Libri regii 19. k. 156. l. Egyszerű másolata O. L. E 152. Acta Jesuitica. coll. Tyrnav. fasc. 12. No. 3. Kiadva: Történelmi Tár. 1896. 190—191. l. Magyarul (pontatlanul) SCHERMANN Egyed: *Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez*. Bp. 1928. 17—18. l. Figyelemre méltó, hogy mind SZELEPCSÉNYI mandátuma, mind I. LIPÓT pátense a nagy befolyású SENNYEY László rektorsága idején látott napvilágot. SENNYEY bizonyára latba vetette tekintélyét, hogy rendje s közelebből egyeteme számára a cenzori hatalmat megszerezze. Mert bár a királyi pátens még mindig nem az egyetemre bízta a cenzurát, hanem személy szerint SZENTIVÁNYIRA, mégis rajta keresztül a rend nyert az irodalmi élet alakítására befolyást.

meg valamennyi nyomdának, megfelelő büntetés, esetleg a nyomda bezáratásának terhe alatt, hogy a cenzorok jóváhagyása nélkül bármit is kiadjanak.²²

A nagyszombati és kassai jezsuita egyetemek már korábban is gyakoroltak bizonyos cenzúrajogokat. Ez a jog azonban nem jelentett mást, minthogy a saját kiadványaikat maguk cenzúrázhatták, mások beleszólása nélkül. Amikor az olmützi jezsuita egyetem hasonló jogát az érsek elvitatta, az egyetem kérdést intézett magyarországi társaihoz, s e kérdésre a nagyszombati egyetem 1676 júliusában, a kassai pedig ugyenez év augusztusában, azt a választ adta, hogy ők, minden püspöki cenzúrától függetlenül, maguk cenzúrázzák akadémiai téziseiket és más irataikat, s e jogukat soha egy püspök sem vonta kétségbe.²³

Az egyetemi és püspöki cenzúra közötti jogviszály csakhamar az állam és az egyház közötti hatalmi küzdelemmé szélesedett. A viszály előzményeihez hozzá tartozik III. FERDINÁND egy 1655-ben kiadott rendelete, amellyel a prágai érseki nyomda termékeit a császári helytartó és az egyetem szuperintendense által együttesen gyakorlandó állami cenzúrának kívánta alávetni. A következő évben, azzal az indokolással, hogy a helytartók és a szuperintendensek egyéb feladatokkal túl vannak terhelve, előbbi rendeletét megváltoztatta és az egyetemek rektorait tette felelőssé azért, hogy semmi se hagyja el a sajtót, ami ellenkezne az állami érdekekkel. Bécsben már korábban ez volt a gyakorlat. Az olmützi érsek tehát, amikor 1675-ben az ottani egyetemet a maga cenzúrájának kívánta alávetni, ezzel a császári mandátummal helyezkedett szembe. Minthogy LIPÓT császár egy évvel korábban, 1674-ben megtiltotta a jezsuita tartományfőnököknek és rektoroknak, hogy olyan püspöki mandátumoknak, amelyek császári jogokat vagy privilégiumokat sértenek, engedelmekedjenek, az olmützi jezsuiták dilemmába kerültek s az érsektől egyelőre rendeletének felfüggesztését kérték. Az érsek, bár haladékat adott az olmützi egyetemenek, rendeletének végrehajtását illetően, kitartott abbéli szándéka mellett, hogy a tridenti zsinat által a püspököknek adott jogokat érvényesíti. A császár környezetéhez tartozó jezsuiták a vizzálynak caesarista megoldását igyekeztek elérni. AVANCINI osztrák tartományfőnök azzal érvelt LIPÓT előtt, hogy a tridenti zsinat határozatai a német birodalomban nem érvényesek, és különben is csupán a teológiai könyvekről (libri sacri) szólnak. Ennélfogva a püspökök mindeddig nem is tartottak igényt arra, hogy a nyomdák felett ellenőrzést gyakoroljanak. Az osztrák örökös tartományokban a cenzúrá az egyetemek, s mellettük a bécsi, grázi és linzi kormányzatok gyakorolták, anélkül, hogy ez ellen a püspökök tiltakoztak volna. AVANCINI még azt is előhozta, hogy a püspöki konzisztóriumokban nincsenek teológiai tanárok, akikre a hittudományi munkák felülvizsgálatát megnyugtató módon bízni lehetne. Hogy a császárt kedvező döntésre bírja, fő kérdésként egyenesen azt vetette fel, vajon a nyomdai jog (jus typi) a fejedelmet, vagy a püspököt illeti-e? LIPÓT azonban nem tudta elszánni magát a döntés meghozatalára.

A jezsuiták tehát ebben a küzdelemben a császár mögött álltak, de kénytelenek voltak a püspökökre is tekintettel lenni. TANNER, a cseh provinciá-

²² Einrichtungswerk des Königreich Hungarn. III. Politicum. 10. Lásd a BANYAI Béla által gondozott kiadás kefelevonatának 83. l. (Az O. L. birtokában).

²³ DUHR, Bernhard: *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge*. 3. k. München—Regensburg, 1921. 429 l.

lis, azt írta 1678-ban LIPÓT gyóntatójának, az egyébként ugyancsak caesarista STETTINGERnek, hogy a prágai és az olmtüzi egyetemek eddig csak saját akadémiai kiadványaikat cenzúrázták maguk, s mind az ottani jezsuiták, mind más szerzetesek és világi papok egyéb kiadványaik kiadhatására a prágai, ill. olmtüzi érsektől kértek engedélyt. LIPÓT vonakodott a kérdést egyoldalúan eldönteni, annál is inkább, mert tudomására jutott, hogy az olmtüzi érsek azt Rómába terjesztette. XI. INCE pápa — akinek jóindulatára pedig a császárnak nagy szüksége volt — 1678. szeptember 9-én hozzá intézett brevéjében le is szögezte, hogy a kérdés kivizsgálása és a döntés egyedül a szentszékre tartozik. Végül 1679. június 7-én az inkvizíció gyülekezete meghozta az ügyben döntését. A bíbornokok kimondották, hogy az olmtüzi jezsuita rektor és az ottani kollégium semmit sem nyomathat ki az érsek engedélye és jóváhagyása nélkül, a legkevésbé disputákat, téziseket és más akadémiai iratokat. A döntésnek megfelelően XI. INCE felkérte a császárt, hogy a dekrétum végrehajtását segítse elő. LIPÓT császárt ezután még kevésbé lehetett határozott fellépésre rábírni, mint annak előtte. Tanácsadói egy promemoriában kifejtették ugyan, hogy a cenzúra joga az örökös tartományokban a császáré. A császár mégis beleegyezett abba a közvetítő megoldásba, hogy az olmtüzi érsek további öt évre nyomdai engedélyt adjon az ottani egyetemnek, s elvi döntést nem hozott.²⁴

Az 1679-i római ediktum a magyar püspökök magatartását is megszabta. XI. INCE érdemei a felszabadító hadjárat körül őket egyébként is olyan helyzetbe hozták, amelyet igyekeztek a maguk számára hasznosítani. Így öt évvel LIPÓT ama pátensének megjelenése után, amellyel SZENTIVÁNYI Mártont a magyarországi nyomtatványok ellenőrzésével és felülbírálatával megbízta, 1693-ban, az akkori esztergomi érsek, SZÉCHENYI György adott ki mandátumot a magyarországi könyvcenzúra és könyvrevízió ügyében. Ebben előadta, hogy sok a veszedelmes könyv az országban, mert nem ellenőrzik sem a külföldről behozottakat, sem pedig a hazai nyomdákból kiadásra kerülőket. A tridentinai zsinatra és más egyházi kánonokra hivatkozva, főpásztori kötelességének mondogta, hogy az ártalmas könyvek terjedésének útját állja. E jogát és kötelességét pedig az *esztergomi káptalanra* és SZENTIVÁNYI Mártonra (ő abban az évben éppen rektora volt a nagyszombati egyetemnek) bízta. Prímási méltóságánál fogva felhatalmazta őket, hogy maguk, vagy azok, akikre ők e hatalmat átruházzák, minden kiadandó művet átvizsgálhassanak és jóváhagyhassanak, s ha valaki az ő vagy megbízottaik jóváhagyása nélkül bármit kinyomtatni merészelne, intézkedhessenek, hogy az ilyen személy könyveinek és betűinek elkobzásán kívül a kijáró büntetéssel is sújttassék.²⁵ Ettől kezdve évtizedeken át hangoztatták a magyarországi megyéspüspökök, valahányszor a cenzúra ügye szóba került, hogy annak gyakorlására ők jogosul-

²⁴ DUHR III. k. 426—438. l.

²⁵ Esztergomi Prímási Levéltár, Archivum eocl. vetus, No. 270. Kivonatossal közli SERPŐZŐ József: *Szentiványi Márton munkássága*. Bp. 1942, 126 l. — Hogy SZÉCHENYI György miért éppen 1693-ban adott cenzori mandátumot SZENTIVÁNYINAK, azt közvetlen adat híján teljes bizonyossággal eldönteni nem tudjuk. Összefüggésbe hozhatjuk azonban elhatározását azzal a ténnyel, hogy az ő könyvkiadói tevékenysége éppen az 1692. és 1693. évekre koncentrálódik. Az esztergomi *Rituale*, az *Evangeliumok* és *Epistolák* s az 1611. évi zsinat határozatainak kiadásakor kapcsolatba került a nagyszombati nyomdával, és bizonyára személy szerint SZENTIVÁNYI Mártonnal is. E művek kiadása szükségszerűen vetette fel a cenzúra kérdését.

tak. Hazánkban még valósággá sem vált a fejedelmi cenzúra, amikor az egyház már rátelepedett.

I. LIPÓT tehát Magyarországon is a jezsuiták kezébe adta a könyvcenzúrát, majd azzal, hogy az 1679-i római ediktummal nyíltan nem helyezkedett szembe, hallgatólagosan elismerte a püspökök cenzúrázási jogát. Ezáltal az újonnan általa konstituált (de tulajdonképpen meg nem szervezett) állami cenzúra irányítását Magyarországon, ahol erre még egyébként sem voltak királyi hivatalnokok, a katolikus egyházfőknek engedte át. Így jelentkezik az ő abszolutista kísérletének kudarca a cenzúra területén: tartós központi szervezetet nem tudott létrehozni, a feladatok ellátására mindössze személyhez kötött megbízatást adott, s azt is kénytelen volt eltérni, hogy megbízottja a maga egyházi felsőbbségének szavához igazodjék.

SZENTIVÁNYI Márton, ezek szerint, négy általunk ismert mandátummal rendelkezett a cenzori teendők ellátására, ami valósággal több a kelletténél. Az eddigi irodalom feltételezte, hogy e mandátumokat végre is hajtották, vagyis, hogy azok az előzetes állami könyvcenzúra és rendszeres könyvrevízió valóságos megindulását jelzik Magyarországon. A körülmények vizsgálata azonban azt mutatja, hogy ez — legalábbis 1693-ig — minden valószínűség szerint nem így volt. SZENTIVÁNYI Márton első cenzori megbízatását követően húsz éven át inkább csak papíron volt az ország főcenzora, a valóságban ezt a funkciót — rajta kívül álló okoknál fogva — alig tudta ellátni.

Maguk a mandátumok is abból indulnak ki, hogy Magyarországon hatékony állami könyvcenzúra és könyvrevízió nem létezik. A későbbi mandátumok tehát (még a legutolsó is) amellett tanúskodnak, hogy a korábbiaknak alig volt foganatja. A kor viszonyai nem is tették lehetővé a cenzúrapátensek végrehajtását, a jezsuitáknak a gyakorlatban csak helyenként és időnként volt módjuk a nyomdák ellenőrzésére. Az 1680-as évek háborúi közepette, majd a század utolsó évtizedének anarchikus viszonyai között, az elpusztult Magyarországon egyéb vonatkozásban sem beszélhetünk rendezett közigazgatásról, hogyan lehetett volna ebben az időben éppen a könyvcenzúra terén érvényre juttatni a központi irányítást? A protestánsok a 17. század utolsó három évtizedében számos alkalommal tettek panaszt vallásuk elnyomása miatt, de a jezsuita cenzúrát az általunk ismert gravámenek között egyszer sem említik.

SZENTIVÁNYI egyébként cenzori megbízatását követően éveket töltött Magyarországtól távol,²⁶ anélkül — s ez jellemző az akkori sajtó- és egyéb viszonyokra —, hogy cenzori teendők ellátására helyettest állított volna. Élete utolsó éveiben (1699—1705) a hitvitázó irodalmat művelte s e munkáiban maga is bevallja, hogy egyes protestáns disputák az egész országban elterjedtek. Ez időben inkább vitázó félként, mint cenzorként vett részt a kor vallási irodalmának alakításában.²⁷

A százafdördülő tájáról származik első adatunk arra, hogy SZENTIVÁNYI, élve a kapott felhatalmazással, másnak cenzori megbízatást adott. Nagy-

²⁶ SZENTIVÁNYI 1676—1678 között a bécsi Pázmáneum régense, 1684-ben Münchenben tartózkodik, az 1686—1687. években az esztergomi érsek kiküldötte Bécsben. *SERFŐZŐ: I. m. 117. l.*

²⁷ Nem lehet szó nélkül hagyni azt a körülményt, hogy SZENTIVÁNYI elogium-a, hosszasan méltatván az elhunyt érdemeit, még csak halvány célzást sem tesz az ő cenzori tevékenységére. Való igaz, hogy ő sok és sokirányú tevékenységet fejtett ki, s fő foglalkozása a tanítás és az ennek érdekében folytatott irodalmi tevékenység volt. Ha azonban cenzori tisztét sikerrel tudta volna betölteni, s valóban az ország „főcenzora”

szombatról és Kassáról közvetlenül csak a helybeli nyomdák működését lehetett ellenőrizni. A másutt működő nyomdák ellenőrzésére azok székhelyén kellett volna cenzorokat állítani. Már KOLLONICHÉknak szemet szúrt, hogy a lőcsei BREUER-féle nyomda külső ellenőrzés nélkül működik, SZENTIVÁNYI ennek az állapotnak akart véget vetni, amikor 1700. május 21-én SRÉTER Károlyt, a lőcsei jezsuita kollégium rektorát, megbízta azzal, hogy a városban „királyi könyvvizsgálóként” működjék.²⁸ Lépésével szemben az evangélikusok ellenakciót indítottak. Egyenesen az uralkodóhoz fordultak, azzal a kéréssel, hogy könyveiket továbbra is a jezsuita cenzúráról függetlenül adhassák ki.²⁹

Ugyanebben az időben már a hazai könyvrevízió is működik. Gyöngyösi Pál református teológus életrajza szerint 1700-ban, külföldi egyetemi tanulmányairól visszatérőben mintegy 700 könyvet hozott magával, s ezeket állítólag a jezsuiták lefoglalták. A teológus, hogy könyveit visszakaphassa, PAGET bécsi angol követ közbejárásáért folyamodott. Két év múltán választ is kapott annak titkárától, amely szerint a követ egyenesen KOLLONICHNÁL tett érélyes lépéseket, s tőle végül is azt a felvilágosítást nyerte, hogy időközben GYÖNGYÖSI visszakapta könyveinek legnagyobb részét. Mintegy 130 kötetet azonban a bíboros elégettetett, mert azok szerinte egytől-egyig „botránys, a jó erkölcsök és a császári felség ellen írott könyvek” voltak.³⁰

A könyvrevízió azonban ebben az időben korántsem volt rendszeres és hatékony. SZENTIVÁNYI hitvitázó munkáiban említ olyan protestáns disputákat, amelyekhez egy-egy diákja révén jutott. Így került hozzá egy Wiarts MEINOLF nevű aposztata kapucinus 1702-ben mondott beszéde is, s akkor tudta meg, hogy annak nyomtatott példányai már az egész országban elterjedtek. Hasonló módon jutott kezébe egy *Bella infinita* címmel Königsbergben 1696-ban megjelent disputa, majd egy „Timotheus Philaletus” álnéven író szerzőnek SZENTIVÁNYIT támadó munkája is.³¹

lett volna, ezt az elogium írója aligha mellőzte volna hallgatással, még akkor sem, ha ettől a funkciójától a RÁKÓCZI szabadságharc idején megfosztották. (Az elogium Nagyszombatban kelt, 1707-ben. Lásd: O. L. E. 152. Acta Jesuitica Irreg. Coll. Tyrn. Elogia defunctorum. 1705.) Mindenesetre túlzásnak kell minősítenünk SERFŐZŐnek azt a megállapítását, hogy „a közvélemény befolyásolását a 70-es évek közepétől kezdve valóban ő (SZENTIVÁNYI) irányítja” (I. m. 129. l.). Ezt még irodalmi működésével sem tette, nem-hogy cenzorsága által.

²⁸ HAJNÓCI R. József: *Lőcse sz. kir. város levéltárának tartalomjegyzéke*. Lőcse 1904. II. oszt. IV. csomó, 156. sz.

²⁹ SERFŐZŐ: I. m. 127 l. — SERFŐZŐnek az az állítása, hogy SZENTIVÁNYI BENCSIK Mihály nagyszombati tanárt „segédcenzori teendőkkel” bízta meg (i. m. 125—126. l.), tévedésen alapul. Bencsik 1693-ban megjelent az esztergomi káptalan előtt, Szentiványi megbízásából, és a káptalantól a SZENTIVÁNYI-nak 1688-ban adott királyi és 1693-ban adott érseki mandátum átírását kérte. Az ekkor kiállított transsumptumok bevezetésében előforduló „qua legitimus mandataris” kifejezés az évszázados okleveles gyakorlatnak megfelelően arra utal, hogy a személyesen megjelent egyén az átíratásra kapott az oklevél tulajdonosától megbízást. Arra, hogy BENCSIK-nek cenzori teendők ellátására is volt megbízása, az oklevelek szövegéből nem lehet következtetni. BENCSIK akkor végezte az egyetemet, SZENTIVÁNYI apróbb szívességekre megkérhette, de cenzori feladatokat aligha bízott rá, hiszen BENCSIK nem volt teológus, és jogtanár is csak később lett az egyetemen.

³⁰ Révész Kálmán: *Gyöngyösi Pál*. Magyar protestáns egyháztörténeti monographiák. I. Bp. 1898, 62 l. — Gyöngyösit később fejvesztésre ítélték, mert a kassai jezsuiták temploma előtt felállított Mária-szobor talapzatára gúnyverset ragasztott. III. KÁROLY az ítéletet az országból és más örökös tartományaiából mindörökre való száműzésre változtatta.

³¹ SERFŐZŐ: I. m. 103—104, 127 l.

Mindezek alapján nem állítjuk azt, hogy a SZENTIVÁNYI-mak adott mandátumoknak nem volt jelentősége. Ha gyakorlati hatásuk nem is mindjárt jelentkezett, a jezsuitákat a korábbinál előnyösebb pozícióhoz juttatták, megteremtették a jogi alapot ahhoz, hogy a békésebb állapotok beköszöntével kiépíthessék az ország egész könyvtermelésének és könyvforgalmának ellenőrzését. A jezsuiták a 18. század küszöbét olyan körülmények között lépték át, amelyek számukra kedvezőbbek voltak a letűnt század viszonyainál. A küzdelem azonban még nem dőlt el végleg. A RÁKÓCZI-szabadságharc idején a küzdő felek még egyszer összemérték erejüket.

BERCSÉNYI Miklós, miután 1704 májusának végén Nagyszombatot elfoglalta, ráparancsolt az ottani jezsuitákra, állítsák nyomdájukat a szabadságharc szolgálatába. SZENTIVÁNYI Márton cenzori működése ezzel lényegében véget ért, a kuruc hadak újból megakasztották a jezsuita cenzúrát. S amikor az agg SZENTIVÁNYI 1705-ben meghalt, végérvényesen lezárult a magyarországi állami könyvcenzúra történetének az ő személyével összefüggő, kezdeti időszaka.

OSZKÁR SASHEGYI: DIE ANFÄNGE DER STAATLICHEN BÜCHERZENSUR IN UNGARN 1673—1705

In Ungarn gab es keine staatliche Bücherzensur vor dem Jahre 1673, da bis dahin in diesem Lande keine Landesregierung, wie in den cisleithanischen Ländern der Habsburger, aufgestellt wurde, und die Zensur auch den Universitäten nicht anvertraut werden konnte, weil der Jesuitenorden, der diese in Händen hielt, im Lande keine öffentlichen Rechte besass. So hatten die Statthalter und Palatine in Ungarn in gegebenen Fällen die städtischen Behörden als für die Zensur verantwortlich erklärt. Erst nach Liquidierung der Magnatenverschwörung 1670 kam es zur Aufhebung der ungarischen Verfassung und im Jahre 1673 zur Aufstellung eines Guberniums. Dieses hatte aber die Einführung einer Bücherzensur sich nicht zur Aufgabe gestellt, da der vormalige Statthalter von Ungarn, der Fürstbischof von Esztergom Georg SZELEPCSÉNYI, der die Leitung des Gerichtswesens für sich behielt, die Zensur als in seine Kompetenz gehörig betrachtete. So erliess er im Jahre 1673 eine Verordnung an die Munizipien, in der er erklärte, vom König ermächtigt zu sein, eine Preventivzensur der einheimischen Druckwerke und die Revision der vom Auslande eingeführten Bücher auszuüben. Mit der Durchführung der Bücherzensur und-revision hatte er aber zur gleichen Zeit den Professor der Theologie an der Universität Tyrnau Doktor Martin SZENTIVÁNYI betraut. 1688, nach gesetzlicher Anerkennung des Jesuitenordens in Ungarn, ernannte Kaiser LEOPOLD I. schon persönlich den Martin SZENTIVÁNYI zum Zensor des Landes, mit der Befugnis, an von Tyrnau entfernteren Orten Andere mit der Aufgabe zu beauftragen.

Nachdem das römische Edikt vom Jahre 1679 die Bischöfe als für die Bücherzensur zuständig erklärt hatte, bestanden auch die ungarischen Bischöfe darauf, ihre diesbezüglichen Ansprüche geltend zu machen. Der neue Erzbischof von Esztergom, Georg SZÉCHENYI, hatte 1693 die Zensur und Revision der Bücher in Ungarn dem Kapitel von Esztergom und dem Professor SZENTIVÁNYI, bzw. deren Beauftragten, anvertraut. So ist die landesfürstliche Zensur in Ungarn noch gar nicht zur Wirklichkeit geworden, als die Kirche schon versuchte, sich darüber zu stellen.

Die fortwährenden Kriegszustände und der Widerstand der im Lande gesetzliche Rechte besitzenden Protestanten verhinderten SZENTIVÁNYI und seine Ordensgenossen, vor der Jahrhundertwende eine einheitliche Bücherzensur und-revision in Ungarn auszubauen. Erst mit dem Anbruch des neuen Jahrhunderts gab es Anzeichen, dass ihnen dies gelingen würde. Kaum hatten sie aber versucht, die neuen Möglichkeiten zu nutzen, als die Freiheitskämpfe unter Franz RÁKÓCZI II. begannen und das Kurutzenheer eine durch die Jesuiten ausgeübte staatliche Bücherzensur von Neuem aufgehoben und verhindert hatte. Der im Jahre 1705 erfolgte Tod SZENTIVÁNYIS schloss dann den ersten, mit seiner Person verknüpft gewesenen Zeitabschnitt staatlicher Bücherzensur in Ungarn endgültig ab.

KÓKAY GYÖRGY

A pozsonyi újságenczúra II. József korában

II. JÓZSEF egész uralkodását ellentmondó értékelések kísérték korában csakúgy, mint halála után.¹ Nem képezte kivétel tárgyát ez alól enczúrarendelete és sajtópolitikája sem, amelyről kortársai egy része úgy beszélt, mint „kiterjesztett sajtószabadság”-ról, mások viszont — jobbról csakúgy, mint balról — burkolt, vagy nyílt formában, de támadást intéztek ellene. Egyházi részről, amellet, hogy fájlalták az egyháziak kiszorítását a cenzúraügyekből, azért támadták, mert túlságosan felvilágosultnak találták;² radikális oldalról viszont azért, mert az uralkodó cenzúraenyhítéseiben csak tétova kezdőlépéseket láttak a korabeli angol sajtóviszonyokhoz képest, a gondolat- és véleménynyilvánítás szabadsága irányában, és mert a jozefinista „sajtószabadság” határait túl szűknek érezték. Különösen éles kritikát tartalmazott BAHRT német teológusnak egy 1787-ben két kiadásban is megjelent röpirata. Ez főleg azokat a megkötéseket rosszalta, amelyekkel II. JÓZSEF cenzúrarendelete a vallási kérdésekkel kapcsolatban élt, és sikraszállt a szabadgondolkodók és az ateisták publikációs szabadságáért is. Vitatta, hogy az uralkodónak jogában állna — egyes esetektől eltekintve — „a legszentebb természetjogot”, a gondolat és a véleménynyilvánítás szabadságának a jogát korlátozni, ha csak nem akarunk visszasüllyedni a régi barbárságba.³ Mivel a

¹ A jozefinizmussal foglalkozó legújabb nemzetközi kutatási eredmények összefoglalását l.: BENDA Kálmán: *A jozefinizmus és a jakobinusság kérdései a Habsburg-monarchiában*. Tört. Szle. 1965. 388—421.

² Egyházi részről a cenzúrarendelet egyik legnagyobb ellenfele MIAZZI érsek volt. A radikális ellenzék bíráló megnyilatkozásai közé sorozhatjuk már BESSENYEINEK azokat a megnyilatkozásait, amelyeket a legújabban előkerült folyóiratában, a *Der Mann ohne Vorurtheil* 1781. évfolyamában a gondolat- és véleménynyilvánítás szabadságáról olvashatunk. BESSENYEI ugyan nem foglalkozik konkrétan II. JÓZSEF cenzúrarendeletével, de munkájában több helyen, nyíltan és burkoltan egyaránt, élesen támadja az abszolutizmust, annak még felvilágosult változatát is, és a gondolat- és véleménynyilvánítás szabadságával kapcsolatban a jozefinista felfogásnál sokkal radikálisabb nézeteket vall.

³ (BAHRT, Karl Friedrich): *Ueber Pressfreyheit und deren Grenzen. Zur Beherrigung für Regenten, Censoren und Schriftsteller*. H. n. 1787.; és: Züllichau bei N. G. Frommaus seel. Erben. 1787. — Mindkét kiadás megtalálható a pozsonyi ev. lyceum könyvtárában. — E műre egyébként egy évvel később, II. JÓZSEFnek szóló ajánlással válasz-irat jelent meg *Auch Etwas über die Pressfreyheit und ihre Grenzen, oder: Ist das Gesetz des Kaisers Joseph II. dass die christliche Religion nicht systematisch bestritten werden soll, ein weises Gesetz* címmel Lipszében, amelyben „az Igazság egyik barátja” védelmébe vette II. JÓZSEF korlátozásait BAHRT támadásai ellen. E röpirat szerzője azt fejtegette, hogy ellentétben BAYLE, SPINOZA és BAHRT nézeteivel, a vallás nem közbömbös az állam és az uralkodó szempontjából: „Wo keine Religion ist, ist auch kein Gehorsam, Treue, Liebe. . .” (I. m. 37.)

kortársak mellett, a szakirodalomban is nagyon különböző értékelésekkel találkozunk a II. JÓZSEF-kori cenzúraviszonyokat illetően,⁴ mielőtt rátérünk újabb kutatási eredményeink ismertetésére, szükségesnek látszik a kérdés vázlatos áttekintése, különös tekintettel természetesen a korabeli újságcenzúrára. Ehhez az áttekintéshez, a korabeli forrásokon kívül, fel szeretnénk használni a jozefinizmussal foglalkozó történeti kutatások újabb eredményeit is.

II. JÓZSEF felvilágosult abszolútizmusa, amikor egy soknemzetiségű államban, nyugati mintájú, egységes monarchiát kívánt létrehozni, és ezért belenyult a rendi hagyományokba, nem a feudalizmus megszüntetésén, hanem ellenkezőleg: annak egy reformbürokrácia segítségével történő megtámogatásán fáradozott.⁵ Reformprogramjának végrehajtásához azonban új társadalmi bázisra volt szüksége, amelyet elsősorban az osztrák kereskedő és manufaktúraburzoáziában és az osztrák hivatalnoki rétegekben talált meg, melyek kifejlődését az uralkodó fiziokratizmusa is elősegítette. Hozzászámítható még e bázishoz az a jozefinista értelmiségi réteg is, amely nemcsak Ausztriában, hanem Csehországban és Magyarországon is reményekkel tekintett a felvilágosult uralkodó reformjai elé, és amelynek janzenista-pietista-rationalista szellemből táplálkozó reformizmusa és a teréziánus ortodoxiával való szembeállítását az uralkodó igyekezett felhasználni politikai céljai elérése érdekében. E célok legfontosabbika egy egységes, gazdaságilag és katonailag erős, nemzeti elkülönbözésektől mentes Habsburg-állam megalkotása volt, amelynek belső biztonságát és a forradalomtól való megóvását ideológiailag egy, a felvilágosodásnak bizonyos kezdeti fokával összeegyeztetett, és államilag ellenőrzött katolikus vallás lett volna hivatva biztosítani. Ezekhez a célkitűzésekhez simultak II. JÓZSEFnek azok a reformjai, amelyek a szellemi élet ellenőrzésével, a cenzúrával függtek össze. Az egész rendszer ellentmondásossága, reformokat és konzervatív vonásokat egyaránt tartalmazó jellege magyarázza meg a jozefinista sajtópolitika ellentmondásait is. De ahogyan II. JÓZSEF rendszerét illetően egyre inkább sikerül a kutatásnak a régi liberális legendáktól csakúgy, mint a mindenkori konzervatív, elfogult nézetektől megszabadulni, hasonlóképpen egyre tisztább képet kapunk a jozefinista sajtóviszonyok jellegére nézve is. A modern kutatás előtt ma már nem kétséges, hogy a jozefinizmus filozófiai alapjait képező korai francia államelmélet tanai, főleg PUFENDORF és Christian WOLFF közvetítésével, letompítva és megsűrve érkeztek Ausztriába. PUFENDORF és WOLFF a forradalmi elméletet az abszolút monarchiára alkalmazta. Ennek értelmében a „társadalmi szerződés”-sel a nép jogait az uralkodónak engedte át, aki korlátlanul uralkodik. SONNENFELS és MARTINI továbbfejlesztve ezt az elméletet, leszögezték: az emberiség még kiskorú, ezért erőszakkal is rá kell a jót kényszeríteni. Ez volt II. JÓZSEF felvilágosult abszo-

⁴ A magyar hírlapirodalom kezdeti évtizedének cenzúraviszonyaival a következő munkák foglalkoztak behatóbban: JAKAB Elek: *A censura Erdélyben*. Figyelő 1881. 161–182, 253–273, 333–356.; BALLAGI Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Bp. 1888.; WALDAPPEL József: *Ötven év Pest-Buda irodalmi életéből*. Bp. 1935.; SASHEGYI Oszkár: *A német felvilágosodás és a magyar cenzúra*. Bp. 1938.; DEZSÉNYI Béla: *A magyar hírlapirodalom első százada*. Bp. 1941.; GORIUPP Alisz: *A kormányzat sajtópolitikája és a magyar hírlapok a XVIII. század fordulóján*. Magy. Könyvszle. 1944. 1. sz.; SASHEGYI Oszkár: *II. József sajtópolitikája*. Századok. 1958. 88–118.; Uő: *Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II.* Bp. 1958. (Studia Historica 16.) és DEZSÉNYI Béla: *A Magyar Kurír és a cenzúra 1787–1793*. Magy. Könyvszle. 1967. 12–39. 1.

⁵ Vö.: MARKOV, Walter: *Jozefinisták és jakobinusok*. Századok 1962. 401. és BENDA: *I. h.* 395.

lutizmusának filozófiai alapja, amely nyomán feljogosítva érezte magát, hogy az állampolgárok életét a bölcsőtől a sírig aprólékos szabályok közé szorítsa.⁶ Látni fogjuk, hogy ezek az embereket kiskorúaknak tartó, és ezért fölöttük gyámkodni kívánó regulák nem kímélték a szellemi életet, és benne — minden eddigi vélemény ellenére — az időszakai sajtót sem.

Kétségtelen, hogy azok a túlzások, amelyekkel a jozefinista cenzúra-reform megítélése során találkozunk, részben azzal magyarázhatók, hogy II. JÓZSEF évtizede előtt is, meg utána is még súlyosabb volt a helyzet a vélemény- és publikálási-szabadság terén. Így eleve kiemelkedővé válik az az eredmény is, amelyet MÁRIA TERÉZIÁHOZ és I. FERENCHEZ képest a jozefinizmus évtizede jelentett, még akkor is, ha ez az angol és hollandiai, valamint egyes német területeken uralkodó sajtószabadsághoz képest, már a kortársak radikálisabban gondolkodó kritikusaikat sem elégitette ki.

A II. JÓZSEF cenzúra-reformjaihoz vezető kezdő lépések megtörténtek már MÁRIA TERÉZIA uralkodása alatt. Az uralkodónó, ha nem is meggyőződésből, hanem pusztán politikai belátásból hozzájárult ahhoz, hogy a cenzúra fokozatosan világi kézbe kerüljön. Abban a harcban amely VAN SWIETEN és a jezsuiták között folyt MÁRIA TERÉZIA közvetítő szerepet igyekezett betölteni, és még az egyházi szempontokat is figyelembe vette. Ennek is tulajdonítható, hogy amikor a küzdelem a hetvenes évek elején VAN SWIETEN győzelmével eldőlt, és a cenzúrabizottság tisztán állami szerv lett, abban még továbbra is számos pap is helyet foglalt. Ezért MÁRIA TERÉZIA uralkodása alatt a cenzúra, elvilágiasodása mellett is, megmaradt a felvilágosodás elleni harc eszközeként, amelynek feladata a Habsburg-ellenes és a politikailag veszélyes művek megjelenésének megakadályozásán kívül, továbbra is az akatolikus munkák elnyomása volt. VAN SWIETEN maga is hű katolikus volt, akit éppen janzenizmusa miatt űztek el hazájából. Nem a vallás ellen lépett fel, hanem csupán a túlkapások ellen. A cenzúrárt a teológusok helyett — akik mint felháborodottan mondta, megbotránkoztak egy anatómiai könyv ábráin, és eltiltottak fontos tudományos munkákat — képzett szakemberekre kívánta bízni. De az ő cenzúragépezete is megtiltotta LESSING, WIELAND, VOLTAIRE, MACHIAVELLI és ROUSSEAU egyes műveit, sőt a *Musen-almanach* 1770. évi kötetét. II. JÓZSEF 1765-ben, még társuralkodói minőségben, egy emlékiratában fel is szólalt a túl kemény cenzúra ellen.⁷

A birodalom egyes országaiban, és különösen Magyarországon, az egyházi ortodoxia és a rendi befolyás a cenzúra területén szinte változatlanul megmaradt. A hazai cenzúra-ügyekben a helytartótanács egyházi bizottsága döntött, melynek elnöke az esztergomi érsek, cenzorai pedig főleg jezsuiták voltak. Bár történtek kísérletek MÁRIA TERÉZIA uralkodásának vége felé a birodalom cenzúra-ügyeinek a központosítására, a teljes centralizációt, a tartományi bizottságok feloszlatásával, II. JÓZSEF hozta létre, aki mindjárt uralkodása kezdetén hozzálátott az egész cenzúra-ügy átszervezéséhez.⁸

⁶ BENDA: I. h. 392.

⁷ GNAU, Hermann: *Die Zensur unter Joseph II.* Strassburg u. Leipzig, 1911. 10–17. — Ezeket a cenzúráviszonyokat jellemezte így HELVETIUS: „Bécsben, Párisban, Lisszabonban és valamennyi katolikus országban engedélyezik az operák, a színjátékok a regények és még néhány jó mértani és orvostudományi könyv áruba bocsátását. Minden másfajta mű, még akkor is, ha Európa többi részében magasrendűnek tartják, tiltott műnek számít. Ilyen művek a Voltaire-ek, a Marmontelek, a Rousseau-k, a Montesquieu-k stb. munkái.” (HELVETIUS: *Az emberről*, Bp. 1964, 49.)

⁸ SASHEGYI Oszkár: I. m. 56. és i. h. 89–90.

II. JÓZSEF 1781. június 11-én megjelent híres cenzúrarendelete (amely az uralkodó által már az év elején megfogalmazott alapszabályoknak némileg módosított változata volt) szervezetileg központosítást és egységesítést, érdemben pedig bizonyos enyhítéseket jelentett, különösen az egyházi kérdésekben és bizonyos fokig a nemkatolikus vallási kiadványok szempontjából. De hogy az a felvilágosodás, amit szolgálni kívánt, milyen szűk határok között mozgott, bizonyítja a rendelkezés több pontja csakúgy, mint a későbbi cenzúragyakorlat. Ami az államjogi és politikai kérdéseket illeti, e téren továbbra is fenntartotta és gyakorolta a legszigorúbb cenzúrát.

Az egyházpolitikai küzdelmekben, hogy a klérus ellenállását megtörje, mindkét fél számára szabadságot biztosított. Ugyanakkor nem engedélyezte a vallást rendszeresen támadó, vagy azt „nyilvánosan gúny és nevetség tárgyává tevő” munkákat. (Ezt kifogásolta, miként hivatkoztunk már rá: BAHRDT kritikája is elsősorban.) A protestánsok számára engedélyezett sajtószabadság sem volt korlátlan, hanem számos megkötést tartalmazott. II. JÓZSEF szerint a barokk vonásaitól megszabadított katolikus vallás inkább képes a haladást szolgálni mint a protestáns.⁹ A jórészt reform-katolicizmus híveire támaszkodó egyházpolitikájával éppen abszolutizmusának szellemi eszközévé kívánta tenni újra a katolikus egyházat, amelyet az egyházi körök merev konzervatívizmusa alkalmatlanná tett erre a szerepre. Végso fokon minderre II. JÓZSEF-nek hatalmi okokból volt szüksége: a parasztmozgalmak elfojtása végett az egyházban látta a legjobb eszközt arra, hogy a népből jó és engedelmes állampolgárokat és alattvalókat neveljen.

Politikai téren még kisebb volt a cenzúra által engedélyezett szabadság. Jellemző, hogy amikor RAYNALnak, a magyar felvilágosultak előtt is népszerű és ismert *Histoire philosophique et politique des Etablissements et de Commerce des Européens dans les deux Indes* c. 1770-ben kiadott, majd 1780/81-ben újra megjelent művére a konzervatív egyházi ellenzék feje, MGAZZI érsek 1781. október 20-án felhívta a kormányzat figyelmét és a francia példa alapján annak betiltását követelte, a legfelsőbb hely rövidesen intézkedett, és az uralkodó döntése nyomán mindkét kiadásra nézve tilalmat rendeltek el a „keresztény vallás, minden fejedelem és állam számára igen veszélyes” könyvet illetően.¹⁰

Politikai téren nem tért el lényegesen II. JÓZSEF azoktól az elvektől, amelyeket SONNENFELS a sok kiadásban megjelent és szinte az osztrák államtisztviselők kátéjává vált államjogi kézikönyvében a cenzúra szükségességéről és az általános véleménynyilvánítás szabadságának veszélyeiről kifejtett.¹¹ *A Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanzwissenschaft I—II.* c. műben

⁹ WINTER, Eduard: *Der Josefinizismus. Die Geschichte des österreichischen Reform-katholizismus.* Berlin, 1962. 102, 103.

¹⁰ WINTER: *I. m.* 83—84.

¹¹ Idézi GNAU: *I. m.* 53. — A jozefinista cenzúrareformmal kapcsolatos, egyes kutatók közötti véleményeltérésekre igen jellemző, hogy SASHEGYI Oszkár, a jozefinista cenzúra kiváló ismerője és monográfusa szerint GNAU — i. m.-ben — a „légből szedte” azt a megállapítását, hogy II. JÓZSEF politikai szempontból nem kívánt felvilágosodást és hogy a cenzúra által a néptömegeket tudatlanságban akarta tartani. (SASHEGYI: *I. m.* 127—128.) De mi is — főleg az alább feltárandó és SASHEGYI által nem ismert levéltári anyag alapján, de megegyezően a jozefinizmussal kapcsolatos legújabb kutatási eredményekkel is — úgy látjuk, hogy II. JÓZSEF nemcsak aktív politikai szerepet nem szánt a népnek, hanem távol állt tőle valamilyen szabad, politikai közvéleménynek a kialakítására való törekvés is, amit pedig SASHEGYI Oszkár a jozefinista ú. n. kritikai szabadság és cenzúrareform legnagyobb jelentőségének tart. (*I. m.* 130.)

ezt olvassuk: „In Ansehung der Religion, der moralischen und politischen Meinungen der Bürger ist nichts gefährlicher als eine allgemeine Freyheit, alles, was der Religion, dem Staate, den Sitten und einer guten Denkungsart entgegen ist, zu schreiben und alle Schriften, dieser Art zu lesen. Die Büchercensur, wodurch die Freyheit Schranken erhält ist daher als eine der nothwendigeren Polizeyanstalten anzusehen.” Már a francia forradalom előtti kiadásokban is állandóan ott szerepel a zendülésektől és a felkelésektől való félelem, és az angol forradalom példájára az a lehetőség, hogy szónokok, prédikátorok, tanítók, színészek, újságírók és írók, miként MILTON, a forradalmak résztvevőivé lehetnek. Ezért ajánlatos a nyomtatott újságokat és könyveket, a rendes cenzúrán kívül, állami cenzúra alá is bocsátani, és a kéziratoss újságokat pedig teljesen megszüntetni: „Ueberhaupt Zeitungsblätter und alle Bücher, welche in die Staatsgeschäfte einschlagen, sind ausser der ordentlichen Censur, auch der Staatscensur zu unterwerfen, und es ist eine weise Vorsichtigkeit der Regierung, wenn geschriebener Zeitungsblätter gänzlich abgeschafft werden.”¹²

Látszólag, az újságok cenzúráját illetően, mégis lényeges változás következett be II. JÓZSEF cenzúrárendeletével, hiszen ezeknek vizsgálatát a hirdetésekkel és az imádságokkal együtt csupán rövid úton kellett az egyes országok hatóságainak, tehát nem is a központi, bécsi cenzúrahivatalnak elvégeznie.¹³ Sajtótörténeti irodalmunk egy része csupán ennek a mondatnak az alapján ítélte meg II. JÓZSEFnek a hírlapcenzúrához való viszonyát, és így méltán gondolhatta azt liberálisnak. Ma már tudjuk azonban, hogy a gyakorlat mást mutatott. Miként STRASSER írja a jozefinista sajtóról szóló munkájában: az uralkodó nem volt tudatában, milyen szellemeket szabadított fel.¹⁴ De a folytatás ezen a téren sem igen tért el a sonnenfelsi elvektől. WIESNER és ZENKER azon a véleményen volt, valószínűleg WINCKLER nyomán, hogy II. JÓZSEF azért becsülte csak le a sajtó szerepét, és helyezte rendeletében a hirdetésekkel egy szintre, mert ezzel védeni akarta a régi szellemű cenzorok szigorától.¹⁵ Az újabb kutatások azonban e feltevést legendának nyilvánítják, hiszen kétségtelen, hogy elsősorban ő maga avatkozott bele a hírlapok cenzúrázásába, és¹⁶ mint GNAU írja: az újságok üldözése tőle indult ki. Valószínűbbnek látszik, hogy II. JÓZSEF a terézianus kor színtelen referáló hírlapjait nem tartotta veszélyeseknek. Uralkodása során azonban, amikor a bécsi újságok mellett — éppen az általa megkönnyített lehetőségekkel élve — birodalmának többi országában is megindult a hírlapirodalom, e lapok egyre több gondot kezdtek okozni számára. Egyébként is: éppen ezekben az években — jórészt az észak-amerikai függetlenségi háború hatására — jelentős fejlődésen ment át az európai sajtó a referáló iránytól a véleménynyilvánítás felé.

Még a cenzúrapátens kiadásának napján, udvari rendeletet adott ki, amely megtiltotta, hogy újságokat és kalendáriumokat kinyomassanak anélkül, hogy az Imprimatur-t rájuk nem írják. Egy félévvel későbbi kormány-

¹² SONNENFELS, Joseph, von: *Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanzwissenschaft*. 3. Aufl. Wien, 1770. I. 86—87, 92—93.

¹³ „Was Anschlagzetteln, Zeitungen, Gebetter und dergleichen betrifft da hätten die Landesstellen zu sorgen und einen aus ihrem Gremio zu bestimmen, der die Sachen kurz untersuchte und das Imprimatur zusetzte.” — A rendelet és az ezt megelőző tervezet teljes szövegét közli: GNAU: I. m.-ban.

¹⁴ STRASSER, Kurt: *Die Wiener Presse in der josephinischen Zeit*. Wien, 1962. 13.

¹⁵ GNAU: I. m. 65.

¹⁶ GNAU: I. m. 63.

rendelet az e vétségért járó büntetést 6—12, sőt 24 Dukátban állapítja meg. Egy év múlva már 100 Dukátos büntetés is előfordul. Túlzás nélkül beszélhetünk tehát már ekkor egy alapos, előzetes cenzúráról.¹⁷

A jozefinista újságcenzúra további gyakorlata pedig azt bizonyítja, hogy ez az előzetes cenzúra — továbbiak során erős utólagos ellenőrzéssel is kiegészül. Ismeretes az irodalomból II. JÓZSEFnek az a feltűnő beavatkozása az újságok cenzúrázásába, amelyre 1781-ben az egyik bécsi lapban közzétett, Galiciával kapcsolatos cikk adott alkalmat. E cikk nem tartalmazott mást, mint statisztikai adatokat a legutóbbi népszámlálás alapján. Az uralkodó azonban nyomban szigorú vizsgálatot indított, és a kiadók — mint kiderült az *Ungrisches Magazin*ban is megjelentek ezek a kimutatások — csak azért menekültek meg a felelősségre vonás alól, mert az adatokat a cenzúra hozzájárulásával egy berlini folyóiratból a belföldi sajtó vette át. II. JÓZSEF a jövőre nézve azonban úgy intézkedett, hogy a cenzúra ne engedélyezze olyan hírek közlését, amelyek az állam belső erejére vonatkoznak. Az ügy a bécsi cenzúrabizottságban is nagy visszhangot váltott ki. A bizottság elnöke, CHOTEK gróf, védelmébe vette a cenzúrabizottságot, és arra hivatkozott, hogy a XVIII. században már nem lehet eltitkolni ilyen adatokat, hiszen a politikai aritmetika segítségével úgyis ki lehet számítani a lakosság számát.¹⁸ Az ügy folytatása azután az lett, hogy az uralkodó elrendelte: a jövőben az állam erőit érintő írásművek engedélyezése előtt ki kell kérni az illetékes udvari hatóság véleményét. CHOTEK gróf és az udvari kancellária rámutatott arra, hogy jóformán a hatóságok lassú ügykezelése sok zavart okozna. Végül is a császár elfogadta CHOTEK gróf javaslatát. Ennek értelmében az udvari hatóságok szerepe a politikai cenzúra terén csak a tanácsadásra korlátozódott.¹⁹ Tehát II. JÓZSEF már uralkodása elején, határozottan beleavatkozott az időségi sajtó cenzúrázásába és nem kis meglepetésére magának a bécsi cenzúrabizottságnak, egy statisztikai jellegű cikkből hatalmas ügyet kavart fel. A cenzúrabizottság elnökének, CHOTEK grófnak, az angliai sajtóviszonyokra utaló megjegyzése, ti. hogy a legnagyobb nyíltsággal tárgyalják az újságok az ilyenféle híreket, jól mutatja, mennyire félreértették még ők is II. József szándékait. „Minden titkolódzás bizalmatlanságot kelt” — ez volt CHOTEK gróf véleménye, de az uralkodó nem kívánt belpolitikai vonatkozásban a közvélemény tájékoztatása árán bizalmat szerezni magának, ehhez még túlzottan abszolút uralkodó volt. Ez az eset is élő cáfolata annak, mintha II. JÓZSEF a cenzúrával szemben védelmébe akarta volna venni a sajtót, hiszen éppen ő igyekezett azt korlátozni.

Egy 1784 március 17-én, KOLLOWRAT grófhhoz intézett levelében azt rosszalta, hogy egyes bécsi lapok csupán az ő személyével foglalkoznak. Kéri, tiltsák meg ezt a szerkesztőnek, és a lapok csak a nyilvánosságnak szánt rendeletek és intézkedések közlésére szorítkozzanak.²⁰ Az az uralkodó tehát, aki néhány évvel korábban még engedélyezte, sőt megkívánta a személyét illető kritikát is, 1784-ben már azt kérte, hogy az újságok csak rendeleteket közöljenek. Az átirat szerint ugyan e fordulatot nem a bécsi sajtó kritikái váltották ki, hanem a személyével foglalkozó nagyszámú dicsőítő és hízelgő cikk. De

¹⁷ STRASSER: *I. m.* 13.

¹⁹ GNAU: *I. m.* 60.; SASHEGYI: *I. h.* 107—108.

¹⁸ E módszert alkalmazta 1787-ben RÁT Mátyás is, aki a magyar anyanyelvű lakosság számára nézve végzett ilyen számításokat. Vö.: KÓKAY György: *A politikai aritmetika magyarországi történetéhez*. Statiszt. Szle. 1966. 898—908.

²⁰ GNAU: *I. m.* 61.

az a körülmény, hogy az uralkodó ezúttal már nem is emlegeti a sajtónak azt a feladatát, hogy bírálja az államigazgatásban előforduló visszasságokat, vagy magát az uralkodót, hanem egyszerűen rendeletek publikálására kívánja az újságok tevékenységét korlátozni, azt bizonyítja: a levél megírásának ez volt az igazi oka, és nem a szerény tiltakozás a dicsőítés ellen.²¹ E dicsőítés ugyanis a továbbiak során is megtalálható a lapokban, annélkül, hogy komolyabb következményekkel járt volna.

Az irodalomban eddig ismert esetek sorát folytathatjuk azokkal az újabb adatokkal, amelyeket a magyar újságírás első évtizedének cenzúrai vizsgálatára vonatkozóan találtunk a pozsonyi városi levéltár²² aktái között. Sajtótörténeti irodalmunkban a hírlapok cenzúráját főleg II. JÓZSEF halála utáni időktől kezdve tartották számon, a nyolcvanas évekről pedig úgy emlékeztek meg, mint „a szabadabb szellemben kezelt cenzúra” koráról. E megállapítás, az újabban feltárt adatok alapján — úgy érezzük — módosításra szorul.

Pozsonyban, a nyolcvanas évek elején, az uralkodó rendelkezése értelmében, az újságenczúrát a Helytartótanács kebeléből választott revizor végezte. Bár a magyar területen csak 1782. június 8-án lépett életbe az új rendelkezés²³, lényeges változást nem ez eredményezett; előtte is, utána is vannak nyomai az újságenczúrának. Szervezeti változást hozott a Helytartótanács Budára költözése 1784-ben. Ennek következménye az lett, hogy ettől kezdve a pozsonyi Magisztrátusnak kellett az újságok revíziójáról gondoskodni. Érdemi változást és fordulatot az erdélyi román parasztlázadással kapcsolatos hírek közlése jelentett. Ezeknek az átengedése általános rosszalást keltett, és maga az uralkodó is intézkedett a cenzúra megszigorításáról. Majd, az évtized második felében, a belgiumi felkelés és a török háború kitörése befolyásolta a pozsonyi újságenczúrát, és azt egyre jobban megszigorította.

A *Magyar Hirmondó* 1781. január 31-i számában RÁT Mátyás egy megjegyzéséből kitűnik, hogy az újság 8. levelében a „a Felső Hatalmasságtól okozott üresség”-et pótolni kívánták, de a nagy sietség miatt sok hiba maradt a szedésben. Működött tehát már ekkor a cenzor, bár levéltári nyoma nem maradt ezideji tevékenységének. Mivel Pozsonyban jelent meg az a lap — (ti. az *Ungrisches Magazin*) —, amely az egyik, már említett cikket közölte Galícia és Lodóméria népesedési viszonyairól — utasítás érkezik az uralkodótól a Magisztrátushoz, amely szerint meg kell inteni a revizorokat, hogy a jövőben ne engedélyezzenek ilyen tárgyú cikket megjelenni. Ezzel kapcsolatban utasítani kell a nyomdászokat is arra, hogy az újságokat legalább 24 órával a postázás előtt nyújtsák be a revizoroknak és a többi példányt csak a revízió után nyomják ki.²⁴ E rendelkezés értelmében a Helytartótanács a Magisztrátuson keresztül utasítja PATZKÓ Ferenc nyomdászt, a *Magyar Hirmondó* kiadóját, a rendelkezés tudomásulvételére.²⁵ A pozsonyi *Kundschafts-Blatt* — amelynek

²¹ STRASSER: I. m. 29.

²² E helyen mondok köszönetet dr. Jan ČAPLOVIČ professzor úrnak, a pozsonyi Akadémiai Könyvtár vezetőjének, és a Pozsonyi Városi Levéltár munkatársainak a kutatásaimhoz nyújtott szíves segítségükért.

²³ WALDAFFEL: I. m. 4—5.

²⁴ Mestky Archiv, Bratislava. Pozsonyi Városi Levéltár (PVL) CL 1781. N. 306. (Okt. 8.) — Innen is világosan kiderül, hogy előzetes cenzúra működött Pozsonyban. (Vö. SASHEGYI: I. m. 143., ahol azt írja: a helyi hatóságok csak utólagos kontrollt gyakoroltak.)

²⁵ PVL — CL 1781. N. 332. (Nov. 2.)

csak létezéséről tudunk, de példányaikat nem ismerjük²⁶ — az általa közölt „ártalmas hírek” miatt, szintén figyelmeztetésben részesült. A jövőben e lapot sem szabad kinyomtatni addig, amíg a Helytartótanács revizora körültekintően át nem nézte.²⁷ A következő év elején, mivel néhány újság olyan könyveket hirdetett eladásra, amelyek tiltottak voltak, felhívja a Helytartótanács a Magisztrátus figyelmét, hogy a könyveket a revizorok mindig vizsgálják át.²⁸ 1783 nyarán jellegzetes utasítást küld a Helytartótanács a Magisztrátusnak. Ebben azokra a fiatalokra hívja fel a figyelmet, akiket gyakran lehet látni, amint tereken összejönnek, és hangoskodva beszélnek meg egymás között a különböző, a közre nem csak hogy nem hasznos, hanem mind erre, mind pedig saját saját magukra nézve igen ártalmas, igazságtalan és előítéleteket tartalmazó rölapok és könyvecskék híreit. Ezeket felolvassák és nyíltan meg tárgyalják egymás között; noha e munkákat nem látta sem revizor, sem cenzor. Utasítja a Helytartótanács a Magisztrátust, gondoskodjék róla, hogy az ilyen ártalmas, mind a köz, mind pedig egyesek szempontjából előítéletekkel teli és jogosulatlan írások a jövőben ne terjedhessenek nyilvánosan, amíg nem cenzúrázták, vagy felsőbb hely elé nem terjesztették őket. Az át nem nézett és nem helyeselt rölapokra és füzetekre nézve pedig elkobzást rendelt el.²⁹ E szinte szorongó félelem attól, hogy fiatal fiúk bizonyos kiadványokat — ezek sorában valószínűleg újságok és folyóiratok is voltak a rölapok mellett — nyilvánosan megvitassanak, és ezekből tereken egymásnak felovassanak, tipikusan sonnenfelsi aggodalom. Ő figyelmeztette arra a rendőrséget, hogy az utcákon nem szabad eltérni semmiféle csoportosulást, különösen nem a nép nyugtalansága idején, hiszen a III. HENRIK elleni felkelés is párizsi iskolásfiúk csoportosulásával kezdődött.³⁰

1784-től lényeges változás állt be a pozsonyi újságenczúra szervezetében. A Helytartótanács, Budára helyezése miatt, a pozsonyi újságok cenzúrázását nem tudta tovább ellátni, ezért a városi tanácsra szállt át a feladat. „A dolgok rendje és a helyes politikai belátás szükségessé teszi, hogy az újságokat, terjesztésük előtt cenzúráznak vessék alá, és csak azután nyomassák ki” — szögezi le ismét az újságenczúra szükségességét a Helytartótanács átirata. Utasítja a Magisztrátust, hogy saját kebelén belül jelöljön ki egy személyt, aki jártas a literatúrában és a politikában, és helyes ítélőképességgel rendelkezik. A kiválasztott személynek megküldik majd a szükséges tájékoztatást a szabályokat és a formákat illetően.³¹ A Magisztrátus október 1-én kijelölte azokat a

²⁶ DEZSÉNYI: *I. m.* 57.

²⁷ PVL — CL 1781. N. 320. (Okt. 22.)

²⁸ PVL — CL 1782. N. 34. (Febr. 4.)

²⁹ PVL — CL 1783. N. 298. (Júl. 21.) — „Cum non raro observare sit, isthic tum

Pueros, cum et alios eum in Finem conductos, et per Plateas clamorese discurrentes, diversas Pagellas, et Libellos, varia comenta, Publicoque non modo non utiles, verum tam huic, quam privatis etiam noxios potius, injurios, atque praejudiciosas Rumores referentes passim proclamari ac publice distrahi, absque eo, quin ejusmodi Pagellae et Libelli per quempiam praevisi, censurati, probatique fuisse comperiantur. . .”

³⁰ „Zusammenrottungen auf Strassen, wovon die Ursache nicht am Tage liegt, sindnie, besonders aber bey glimmender Unruhe des Volkes nicht zu dulden. Der Anfang der Barrikade gegen Heinrich den III. war eine Zusammenrottung der Schnulknaben von Paris.” (SONNENFELS: *I. k. I.* 94.)

³¹ PVL — CL 1784. N. 388. (Szept. 20.) Ez az átirat, csakúgy, mint számos ezt követő, világos cáfolata annak az állításnak, amely szerint a helyi hatóságok nem kaptak írásbeli instrukciókat és utasításokat az újságenczúrárt illetően azon kívül, hogy azokat „csak rövid úton” kell átnézni. (Vö. SASHEGYI: *I. m.* 143.)

személyeket, akik a városban megjelenő három újságnak: a *Magyar Hirmondó*-nak, a *Pressburger Zeitung*nak és a szlovákok cseh nyelvű lapjának, a *Presspurské Noviny*nak a revízióját fogják végezni a jövőben. A magyar újság revizora VANCsAY Mihály, a szlováké SCHÜTZ Balthazár, a németé pedig WINDISCH Károly Gottlieb lett, aki korábban maga is szerkesztője volt a pozsonyi német újságnak.³²

Az október 18-i ülésen röviden összefoglalták a Magisztrátus revizorainak a legfontosabb teendőit. Mindenekelőtt serényen és éberen kellett a revíziós munkát elvégezni, hogy az újságokba ne kerüljön be semmi olyasmi, ami az uralkodót, az államot, vallást vagy a jó erkölcsöket sérti. (Tehát a tipikus sonnenfelsi formula!) Észrevételeikről rendszeresen jelentést tartoztak tenni a Magisztrátusnak.³³

Az új revizori együttes működéséről a pozsonyi városi tanács jegyzőkönyvének tanúsága szerint, hetenkint tettek jelentést a revizorok a Magisztrátusnak. Az első jelentéstételre október 25-én került sor. VANCsAY távollétében SCHÜTZ számolt be a szlovák lap mellett a magyar újságról is, WINDISCH pedig a német újság utolsó számairól referált. Egyikük sem talált bennük semmi „megbotránkoztató” cikket. Az első kifogást WINDISCH emelte: a *Pressburger Zeitung* október 30-i számából törölte azt a *Wiener Kirchenzeitung*-ból átvett cikket, amelyet kártékonynak ítélt a cseh katolikus vallásra nézve. VANCsAY a *Magyar Hirmondó*ban mindössze néhány sajtóhibát (!) talált, amelyeket kijavított. A november 17-i és 20-i német újságban ismét WINDISCH eszközölt némi változtatást: egy „célzatos” helyet nyomban megváltoztatott.

A városi Magisztrátus hatáskörébe került újságenczúra az első hetekben nem bizonyult különösebben szigorúnak. De már ekkor figyelemreméltó az a tipikus jozefinista aprólékoság és adminisztratív alaposág, amellyel a Helytartótanács igyekezett megszervezni az újságrevíziót a Magisztrátus körében. Még arra is kiterjedt a figyelme, hogy részletes utasítást adjon arra nézve, milyen táblázatok és rubrikák segítségével tartsák nyilván a már átnézett újságszámokat.³⁴ Röviddel ezután azonban, az erdélyi események megélénytették a pozsonyi újságrevíziót végző tisztviselők munkáját, és magára az újságenczúrára nézve is befolyással voltak.

A XVIII. század legnagyobb méretű jobbágyfelkeléséről beszámoltak a pozsonyi lapok. Bár e hírek egy részét már a revizorok is törölték, mégis egyre-másra érkeztek a pozsonyi Magisztrátushoz az újság cenzúrájának szigorítását követelő levelek, átiratok. Elsőnek SCHÜTZ emelte fel szavát a Magisztrátusban a szlovák újságban olvasható erdélyi cikkek miatt. A november 27-i számban megjelent közleményt ugyanis az uralkodó és az állam szempontjából igen károsnak ítélte, és ezért törölte az újság erdélyi híreivel kapcsolatos megállapításait. Ezekben arról volt szó, hogy amit az erdélyi román jobbágyssereg véghez visz, az őfelsége akaratából és parancsára történik, hogy így a földesurakat felszámolják. Ugyancsak ő a lap december 1-i és 4-i számaiból kihúzta azokat az adatokat, amelyek szerint a „rebellesek” száma 13 és 20 ezer, mint feltűnő dolgot. (Pedig e szám nem is volt irreális, hiszen a felkelők számát a mai kutatás 30 ezerre becsüli.³⁵ De nem is a híradás meg-

³² PVL — Protocollum Actionale 1784. 569—570, 575. (Okt. 1.)

³³ PVL — Protocollum Magistratuale 1784. 599. (Okt. 18.)

³⁴ PVL — CL 1784. N. 495. (Dec. 27.)

³⁵ *Magyarország története*. Bp. 1964. I. 388.

bízhatatlanságát vitatták, hanem azt, hogy ilyen eseményről egyáltalán hírt adtak. Főleg attól féltek, hogy a példa követőkre talál, mint ahogyan a Helytartótanácsnak ez az aggodalma ezekben a napokban máshol is kifejezésre jutott. HORA és KLOSKA személyleírásának a pozsonyi tanács számára való megküldése alkalmával ezt írták: félő hogy a lakosságot máshol is a pártjukra állítják.)³⁶ A következő hetekben főleg WINDISCH talált a rábizott újságban, a *Pressburger Zeitungban*, nem közölhető helyeket.³⁷ A december 4-i számban a nagyvárosok leányiskoláival foglalkozó közleményben talált céltatos kivetnivaló részeket. A 11-i számban pedig két párizsi hírt törölt az újságból, amelyekben céltatosságot vélt felfedezni. Az egyikben arról volt szó, hogy Franciaország százezer emberrel siet Németalföld segítségére, a másikban pedig arról, hogy a bécsi udvarnak mik a valódi szándékai a Scheldén való szabad közlekedéssel. WINDISCH, aki ügylátszik a leggondosabban igyekezett eleget tenni revizori hivatalának, nem tévesztette szem elől a politikailag kényes közlemények mellett a „jó erkölcsöket sértő” cikkeket sem. A december 15-i számból egy a nők háborújáról szóló „szegényes” és „izetlen” elbeszélést törölt, mert az igen keserű gúnyolódást tartalmazott a szépnemmel kapcsolatban. (Mivel maga a főlap általában csak híreket közölt, ez az elbeszélés valószínűleg az újság melléklapjában jelenhetett meg, amelyet úgy látszik, szintén WINDISCHÉK cenzúráztak.) Az elbeszélés egyébként már megjelent a *Siebenbürger Zeitungban*. A lap december 18-i számában pedig annak az állítólag hamis hírnek a közlését nem engedélyezte, amely az uralkodó költségén a toscanai nagyherceg részére Pozsonyban építendő palotáról emlékezett meg.

A pozsonyi magyar újság revizora, VANCsAY Mihály mindeddig nem talált kivetni valót a *Magyar Hírmondó* hírei között. Ennek oka az ő elnézőbb magatartásán kívül, abban is kereshető, hogy a magyar nyelvű újság szerkesztését ekkor SZACSVAY Sándor végezte, aki — miként később a *Magyar Kurír* élén — már itt is hangot adott a II. JÓZSEF iránti lelkesedésének. (Másképpen WINDISCHnek minden bizonnyal azért is volt a legnehezebb dolga, mert a német nyelvű lapot Bécsben is mindenki megértette, a magyart és a cseh nyelvűt azonban csak kevesen. Éppen ezért is kellett a szlovák újságnak a későbbiek során német nyelvű fordítást is mellékelnie.) Néhányszor azonban mégis megcenzúrázták SZACSVAY lapját. Az újság december 22-i számában annak hírüladásához, hogy az uralkodó a felkelő románok közül azoknak, akik békésen hazavonulnak, kegyelmet ad, ezt a megjegyzést fűzte: „Közmondás, amely eb egyszer a Dunát által úsza, másszor is neki fog úszni, és hogy a Gonosz-ságnak Szerentsés kimenetele többeket is Gonoszra vonsz.” A revizor törölte e megjegyzést, mert úgy látszik, az uralkodó intézkedésének a bírálatát látta benne.

Majd ismét WINDISCH cenzori tevékenységéről tudósít a napló. A *Pressburger Zeitung* december 22-i számából törölte azt a hírt, amelyik szerint az erdélyi román felkelők a Szent Szűz képét lándzsával átdöfték és a talapzatára ezt írták föl: „Ha te a magyarok Védőasszonya vagy, mentsd ki e népet a mi kezünk közül!”, mert nagyon botránkoztatónak vélte. A decemberi 25-i számból pedig egy Berlinből származó, és a „legfelségesebb császári udvarra nézve

³⁶ PVL — CL 1785. N. 5. (Jan. 4.)

³⁷ Ezt, valamint a következő cenzúrai megjegyzéseket ld. a Magisztratusi jegyzőkönyv (Protocollum Magistratuale) 1784. és 1785. köteteiben, a 607, 663, 676, 682, 691, 704, 724, 728—729., illetve a 4, 30, 82 és 107—108. l-on.

hátrányos” cikket teljesen kihúzott a pozsonyi revizor. Egyúttal a legkomolyabban megtiltotta az újságíróknak, hogy hasonló, a vallást és az államot sértő cikkek beiktatásától teljesen tartózkodják a jövőben. A *Pressburger Zeitung* szerkesztője ekkor TÁLLYAI Dániel volt, akire két évvel később, 1786-ban egy nagyszabású újságkiadó vállalat terve révén, még sok összetűzés várt a hatóságokkal. Kérésének elvetésében szerepet játszhatott már e korábbi összeütközései a cenzúrával.

Figyelemreméltó a *Magyar Hirmondó* 1785. januári 1-i számából kicenzúrázott mondat, hiszen az csak általánosságban emlegette a keresztény fejedelmeket, és SZACSVAY esetében bizonyosan nem volt szó arról, hogy II. JÓZSEF-re vonatkoztatassa, hiszen a vallási tolerancia bevezetéséért lelkesen ünnepelte őt. VANCZAY revizor azonban mégis kihúzta az újságból ezt a mondatot: amelyet a török uralkodónak a keresztény vallás szabad gyakorlását tárgyaló cikkhez fűzött az újságíró: „Mely Szabadság még sok keresztén Fejedelmeknek alatt, holy fél lábón, holy éppen láb nélkül áll.”

Az eddigiek alapján joggal vetődhet fel az a gondolat, hogy a pozsonyi Magisztrátus kebeléből kijelölt újságrevizorok tevékenysége, azok kicsinysége, és túlzott óvatossága esetleg csak egy helyi hatóság túlzása és a hivatalos iránynál konzervatívabb eljárása volt. Szakirodalmunk egy része azt szokta emlegetni, hogy Magyarországon a cenzúra — tekintettel a rendi és egyházi befolyásra — konzervatívabb volt, mint a bécsi. Ha ez érvényes is volt bizonyos esetekben, a pozsonyi újságenczúra esetében nem erről volt szó. Sőt: az az uralkodótól származó átirat, amely a kancellárián keresztül jutott el a pozsonyi Magisztrátushoz, és amely a pozsonyi újságok túl enyhe cenzúráját — különös tekintettel az erdélyi jobbagyok felkeléséről beszámoló és általában az államot érintő cikkekre — szigorú bírálat tárgyává teszi, nemcsak megismétli az eddigi előírásokat, hanem szigorú büntetéseket is helyez kilátásba az újságszerkesztők számára.

1785. január 3-i keltezéssel átirat érkezett a pozsonyi Magisztrátushoz Bécsből, gr. ESZTERHÁZY Ferenc főkancellártól, amely kizárólag a pozsonyi hírlapokkal foglalkozott. E szerint igen gyakran közölnek a pozsonyi újságlevelék nem megfelelő, főleg az erdélyi mozgalmakra vonatkozó híreket. Ezért öfelsege a Helytartótanács útján elrendelte, hogy e nyilvánosságnak szánt leveleket, kinyomtatás előtt vessék alá a szükséges cenzúrai vizsgálatnak, és ne tőrjenek meg bennük olyasmit, ami a Birodalomra nézve veszélyes lehet, és amit azelőtt a Helytartótanács sem engedett meg publikálni. Ez a legfelsége-sebb rendelkezés minden nyelvű újságra egyaránt vonatkozik. Amíg a Helytartótanáctól megkapják a szükséges utasításokat, figyelmeztessék a kebelbeli revizort és valamennyi pozsonyi újság íróját, hogy öfelsege rendelkezésének engedelmeskedjenek, különben elveszthetik a privilégiumukat.³⁸ A Magisztrátus január 7-i dátummal ellátott levele már nyugtázta is a főkancellár átiratát.³⁹ Nem sokáig váratott magára a Helytartótanács beígért utasítása sem. Január 11-i dátummal indították útnak Budáról azt az átiratot, amelynek tartalma lényegében megegyezett ESZTERHÁZY Ferenc gróf levelével. Bevezetésében emlékezteti a pozsonyi Magisztrátust, hogy az elmúlt év októberében utasították már a pozsonyi revizorokat, gondosan őrködjének azon, hogy az újságokba („Ephemerides”), vagy a nyilvánosságnak szánt

³⁸ PVL — Miss. 1785. jan. (Jan. 3.)

³⁹ PVL — Conc. 1785. N. 13. (Jan. 7.)

levelekbe („publicis Pagellis”) semmi ne kerüljön bele, ami az uralkodó, az állam, a vallás vagy a jó erkölcsök ellen irányul. Őfelsége mégis megfigyelte, hogy különösen a pozsonyi újságok, gyakran nagyon nem megfelelő dolgokat tartalmaznak, főleg a nagy erdélyi zavargások tekintetében. Az uralkodó január 3-i rendelete értelmében az újságokat nem szabad addig kinyomtatni, amíg nem revideálták és cenzúrázták. És nem engedélyezhető olyasmi, ami az ország belső állapotára vonatkozik. E rendelkezést ki kellett terjeszteni az egész országban és a hozzákapcsolt provinciákban, mindegyik újságra és minden nyomdára a privilégiumok elvesztésének terhe alatt.⁴⁰ A pozsonyi Magisztrátus január 24-én foglalkozott a helytartótanácsi átirattal.

Közben befutott gróf PÁLFFY Károlynak, az udvari kancellária tanácsosának is a levele a Magisztrátushoz. Ez még egyszer hangsúlyozza, hogy nemcsak az erdélyi felkelésre, hanem minden olyan hírre vonatkozik a tilalom, ami az állam biztonságát veszélyezteti. Erre nézve is figyelmeztetni kell az újságok íróit és cenzorait.⁴¹ A levél vételét Pozsonyból január 24-én nyugtázták.⁴²

E bécsi intervenciók hatására a pozsonyi újságrevizorok tevékenysége észrevehetően megléncült, és különösen a szóvátett erdélyi és az „állam biztonságát veszélyeztetni” látszó politikai hírekkel kapcsolatosan egyre szaporodik a kicenzúrázott helyek száma. Az eddig viszonylag enyhébbnek látszó szlovák és magyar újságrevizorok is több kifogásolni valót találnak. A *Pressburger Zeitung* 1785. január 19-i számából pedig sürgősen törlik a HORA-felkelés kapcsán felidézett 1514-es parasztfelkelésre emlékeztető sorokat és DÓZSA György nevét. . .⁴³ A *Magyar Kurir* revizora a lap 1785. január 26-i számából a *Hazánkbeli Történetek* című rovatnak több kis híret kihúzza, noha maga is megállapítja, hogy ezek önmagukban ártatlanoknak látszottak, és engedélyezhetőek lettek volna, de mivel az ország belső helyzetével és a román jobbágyfelkeléssel kapcsolatosak, a Helytartótanács legújabb uralkodói rendelete alapján töröltettek ki a referens által. De nem engedélyezte a magyar újságnak *Ausztria*-rovatában a hollandiai háborúval kapcsolatos közleményeit se. Majd a január 29-i számból egy egészen ártatlannak tűnő mondatot cenzúrázott ki, érdekes módon. A kifogásolt mondat így hangzott: „Jaj annak a háznak, ahol a Tehén akar parantsolni a Bikának.” Az indokolás szerint a mondat a jó erkölcsöket sértette. De a magyarázatból kitűnik, hogy itt sokkal inkább bizonyos allegórikus kijelentésről volt szó, amit úgy látszik a revizor VANCsAY Mihály, aki eddig sem bizonyult túl szigorúnak, nem mert ugyan vállalni, de megfejtésével nem is akart bajt zúdítani az újság szerkesztőjére. Ugyanis bizonyos német nőről és magyar férfiről volt az előzményekben szó.⁴⁴

A pozsonyi Magisztrátus február 9-én részletesen válaszolt a Helytartótanács január 11-i rendelkezésére. Igéretet tesznek, hogy a jövőben a revizorok igen tüzetesen fogják átnézni az újságokat, hogy a kifogásolt közlemények meg ne jelenhessenek, és a nyomdász-kiadókat, illetve az újságírókat is figyelmeztetik arra, hogy privilégiumuk elvesztésébe kerülhet a fejedelmet, az államot és a jó erkölcsöket sértő cikkek közlése.⁴⁵ És mégis, a fokozottabb revízió

⁴⁰ PVL — CL 1785. N. 15. (Jan. 11.)

⁴¹ PVL — Miss. 1785. Január. (Jan. 13.)

⁴² PVL — Conc. 1785. N. 87. (Febr. 9.)

⁴³ PVL — Protocollum Magistratuale 1785. 82. 1. (Jan. 24.)

⁴⁴ PVL — Protocollum Magistratuale 1785. 107—108.

⁴⁵ PVL — Cone 1785. N. 87. (Febr. 9.)

ellenére, néhány hónappal később, a Helytartótanács újra panasszal fordul a Magisztrátushoz a magyarországi újságok cikkei miatt. Ezúttal már nem is annyira a híreket magukat, hanem főleg az uralkodó rendeleteivel kapcsolatban közölt glosszákat, interpretációkat és recenziókat kifogásolták, mert ezek állítólag igazságtalanok voltak. E mellett a kifogás ezúttal is kiterjedt arra, hogy olyan témákkal foglalkoznak a lapok, amelyek legkevésbé sem tartoznak az újságokra. Ebből pedig világosan látszik, hogy az újságok cenzúráját és revízióját (sic!) nem végzik kellő figyelemmel.⁴⁶ A Helytartótanács, az uralkodó rendeletére, felszólítja a pozsonyi tanácsot, hogy fordítson gondot a lapok revizorainak munkájára abból a szempontból is, hogy azok a rendelkezések és instrukciók, amelyek bizalmas természetűek, ne kerülhessenek az újság útján nyilvánosságra. Itt is megnyilvánul II. JÓZSEFnek az a törekvése, amelylyel a hivatali titok megőrzését a jozefinista hivatalnokok egyik legfőbb kötelességének tartotta.⁴⁷ Így azonban nagyon szűk térre korlátozódott az a lehetőség, amely az államigazgatás állítólagos szabad bírálata számára rendelkezésre állt. És ezt legjobban a sajtóval kapcsolatos intézkedések bizonyítják. A Helytartótanács átirata még azt a jelentős utasítást tartalmazta, amelynek értelmében a jövőben a Magisztrátusnak valamennyi újságból egy-egy példányt hetenként fel kellett küldenie Budára, a Helytartótanács számára.⁴⁸ Ezzel lényegében kezdetét vette az újságoknak az a szervezett utólagos ellenőrzése, amelyet — miként az eddigiekből kiviláglik — a Helytartótanács, sőt a kancellária és maga az uralkodó kevésbé szervezeten ugyan, de eddig is gyakorolt a pozsonyi újságok és revizorok felett. Ettől kezdve a Magisztrátus hetenként továbbította a Helytartótanács számára a magyar, a német és a szlovák újságnak az előző héten megjelent új számaint. A szlovák lap német fordítását is mellékelnie kellett a szerkesztőnek.⁴⁹ E rendelkezés 1787 márciusában ismét módosult. Ettől kezdve ugyanis, az udvari dekretum nyomán a Helytartótanács úgy intézkedett, hogy a pozsonyi újságokból egy-egy példányt az udvar részére is kell küldeni. A gróf NÍCZKY által aláírt levél elrendelte még, hogy a jövőben a Magisztrátusnak egy helyett két példányt kell az újságokból bekérni és továbbítani.⁵⁰ Egy évvel később, 1788 márciusában pedig egy újabb helytartótanácsi rendelet jelent meg, amely már háromra emelte a beküldendő pozsonyi újságpéldányok számát. Ennek értelmében az újságírókat és nyomdászokat felszólították, hogy amint a pozsonyi német és magyar lap a sajtót elhagyta, nyomban küldjenek egy példányt Bécsbe, a magyar és erdélyi udvari Kancelláriának, egyet Budára, a Helytartótanácsnak, és egyet pedig Nyitrára, az ott működő főhivatalnoknak. A lapokat borítékban, minden kísérő-sor nélkül kellett a megadott helyekre elküldeni.⁵¹

A nyolcvanas évek második felében, főleg az erdélyi jobbágyfelkelés, majd a németalföldi mozgalmak és a török háború hatására, tehát egyre szigorúbbá vált a pozsonyi újságok ellenőrzése. A Magisztrátus előzetes cenzúráját 1788-ban már három szerv is felülbíráta, és az uralkodó maga is többször

⁴⁶ Jellemző, hogy az irodalomban eddig is számontartott németalföldi újságokkal szemben alkalmazott és a pozsonyihoz hasonló rendszabályokat csak jóval később, 1787 végén, vezették be. (Vö. SASHEGYI: *I. m.* 144.)

⁴⁷ SASHEGYI: *I. h.* 109.

⁴⁸ PVL — CL 1785. N. 349. (Szept. 27.)

⁴⁹ PVL — CL 1786. N. 32. (Jan. 24.)

⁵⁰ PVL — Miss. 1787. (Márc. 14.)

⁵¹ PVL — CL 1788. N. 88. (Ápr. 19.)

beavatkozott a magyarországi lapok ellenőrzésébe. Az erdélyi felkelés hírei mellett különösen a belpolitikai vonatkozású közlemények közül kifogásoltak sokat, de utóbb már főleg azokat a megjegyzéseket, recenziókat, glosszákat kárhóztatták elsősorban, amelyek az uralkodó rendelkezéseit kommentálták. Mint emlékezetes, II. JÓZSEF már 1784 márciusában hangoztatta: a bécsi újságok jobb, ha csak a rendeletek közlésére korlátozzák tevékenységüket.⁵² Ezt igyekezett, ha egyik helyen sem sok eredménnyel, a magyarországi újságokkal is elérni. Annyi megvalósult, hogy az újságokat számos alkalommal kötelezték arra, hogy az uralkodó rendeleteit közöljék. Így pl. 1785. szeptember 9-én megküldték a pozsonyi Magisztrátusnak a jobbágyrendelet magyar, német és latin nyelvű szövegét, hogy azt az uralkodó rendelkezése alapján, az újságokban jelentessék meg.⁵³ A rendeletek közlése mellett időnként olyasféle hírek közlésére is felszólították a Magisztrátuson keresztül a szerkesztőket, mint amilyennel a Helytartótanácsnak egy 1786 áprilisában kelt átiratában találkozunk. Ez, legfőbb utasításra, annak publikálását rendelte el, hogy ZICHY grófnő Budán milyen jótékonyágot gyakorolt.⁵⁴

A pozsonyi újságírók közül kétségtelenül a legtöbb kifogás TÁLLYAI Dániel, a *Pressburger Zeitung* szerkesztője ellen merült fel. Jórészt ennek is köszönhető, hogy önálló újságalapítási tervét — miként a továbbiak során még látni fogjuk — nem támogatták. Különösen két közleménye váltott ki általános felzúdulást. Az egyik, a *Pressburger Zeitung* 1786. január 28-i számában jelent meg, és II. JÓZSEFnek az általános adózást elrendelő terve közeli megvalósításáról adott hírt. Az uralkodót ezekben a hónapokban valóban intenzíven foglalkoztató kérdésnek a publikálása, mind az udvari, mind pedig a nemesi körökben általános elégedetlenséget váltott ki. A hatóságok a titkos ügyek nyilvánosságra hozása, a rendek pedig a privilégiumuk elleni támadás miatt voltak felháborodva. A szigorú és hosszantartó vizsgálat egyik érdekes része volt az újság cenzorának WINDISCHnek a felelősségre vonása. Ő azzal próbálta mentegetni magát a hír engedélyezéséért, hogy azt egy dologtalan politikus fejében megfogalmazott agyrémnek nevezte. Erre a kancellária még inkább felhőrdült, és ezt a hangot még az indiszkréciónál is elitélőbbnek találta, hiszen a terv valóban foglalkoztatta az uralkodót.⁵⁵

A másik nagy vihart támasztó közleménye TÁLLYAINAK egy a váci püspökkel kapcsolatos híre volt. Ez a *Pressburger Zeitung* 1786. augusztus 31-i számában jelent meg. TÁLLYAI a hírrel kapcsolatban nem volt hajlandó a revizor kérésének eleget tenni és forrását is tévesen jelölte meg. Ezért a Helytartótanács szigorúan megdorgálta.⁵⁶

TÁLLYAI volt a szlovák újság kiadója is egyben. Több esetben érte dorgálás e lapot is, részben vallási téren kifogásolható cikkei, részben pedig a magyar nemességet sértő kitételei miatt. A *Presspursské Noviny* 1786. 84. számában a „12-szilvafás nemes” kifejezést sérelmezte a Helytartótanács és felhívta az

⁵² GNAU: I. m. 61.

⁵³ PVL — CL 1785. N. 315.

⁵⁴ PVL — CL 1786. N. 150. (Ápr. 1.)

⁵⁵ Ld. WALDAFFEL József: *A hazai hirlap- és folyóiratirodalom történetéhez*. Magy. Könyvszle. 1930. 55—89. — Az ügynek a pozsonyi városi levéltárban is megtalálhatók az aktái: CL 1786. N. 94, 138, 192 és Conc. 1786. Marc.

⁵⁶ WALDAFFEL: I. h. és PVL — CL 1786. N. 122, 187, 365 és Conc. 1785. Okt. Latinske.

újság és a revizor figyelmét, hogy a jövőben kerülje az ilyesféle „nemzetet” alacsonyító kifejezéseket.⁵⁷

A II. JÓZSEF által elrendelt összeírások során ismét előfordultak olyan népesedési viszonyokkal kapcsolatos adatok publikálása, amilyenre nézve már 1781-ben tilalmat rendeltek el. A Helytartótanács 1787 júniusában felhívta a Magisztrátus figyelmét arra, hogy a magyar újság 32. számában a lakosság számáról közöltek adatokat. Intést kaptak a revizorok, hogy a jövőben ne engedélyezzenek ilyesmit.⁵⁸

A török háború kitörésével kapcsolatban az újságokban mind gyakrabban jelentek meg híradások katonai eseményekről. 1788 végén megtiltják, hogy a magyar és a német újság a hadsereg áthelyezéséről hírt adjon.⁵⁹

A nyolcvanas évek végére tehát így festett az újságokkal kapcsolatos „cenzúrakönnyítés”. A pozsonyi Magisztrátus kijelölt revizorainak előzetes cenzúráján túl a budai, majd a bécsi és a nyitrai államigazgatási szervek és rajtuk keresztül gyakran maga az uralkodó is beleszólt az újságok ellenőrzésébe, és tartalmukkal kapcsolatban számos kifogással élt. Különösen jellemző, hogy noha az 1781-i cenzúrarendelet eltörölte a privilégiumokat, mégis 1785 elején maga II. JÓZSEF a pozsonyi újságkiadókat a privilégium megvonásával fenyegette meg. Gyakorlatban tehát az újságok kiadása terén továbbra is érvényben maradt PATZKÓNak a magyar, LANDERERnek a német és WEBERnek a szlovák újság kiadására szóló kizárólagos joga. A pozsonyi nyomdászok egy évvel később, amikor TÁLLYAI és SZACSVAY új lap indítását tervezték, szintén meg tudták őrizni az ország területére érvényes privilégiumukat. És ebben támogatta őket a bécsi centralizáló abszolútizmus, amely számára, akár Franciaországban a *Gazette* esetében, áttekinthetőbbé és könnyebben ellenőrizhetőbbé vált így a sajtó. Különösen vonatkozott ez a Habsburg birodalmon belül a nem osztrák népek újságaira.

Amikor 1789. június 10-én II. JÓZSEF bevezette az újságbélyeget, és ezzel egy csapásra megriktította és anyagilag erősen megterhelte az újságokat, tulajdonképpen csak annak a gyakorlatnak vonta le a végső következtetéseit, amelyet tíz éven át folytatott a hírlapokkal szemben. Mert nem az uralomra lépésekor kifejezett könnyítések, hanem azok a szavak fejezték ki sajtópolitikájának igazi irányát, amelyeket 1789-ben mondott az újságbélyeg bevezetésével kapcsolatban: „Die Stempelung und die daraus entstehende Belegung der verschiedenen Zeitungen, öffentlichen Tags- und Wochenblätter und sämtlicher Broschüren, dann Komödien, ist allerdings als das wirksamste Mittel einzuführen, die Sudler, die schon seit der bestehenden Pressfreiheit, so viel Unsinn und wenigstens soviel abgeschmacktes Zeug zur Schlande der sogenannten aufkeimenden Nationalliteratur und Aufklärung hervorgebracht haben, künftighin zu mässigen und auch künftighin, dergleichen Schrifteinführung hintenzuhalten.”⁶⁰ E nyilatkozat valóban helyreigazítása volt az uralkodó cenzúrarendelete 7. pontjában található nagyvonalúságának az újságokkal kapcsolatban, amelyet, miként láttuk, uralkodásának gyakorlata sem igazolt.

Az újságbélyeg bevezetése alkalmat adott a magyar újságíróknak is arra, hogy a sajtószabadság kérdésével foglalkozzanak. Már korábban is, főleg 1781 táján hangzottak el nyilatkozatok magyar részről e kérdéssel kapcsolat-

⁵⁷ PVL — CL 1786. N. 576. (Nov. 14.)

⁵⁸ PVL — CL 1787. N. 255. (Jún. 19.)

⁵⁹ PVL — CL 1788. N. 50.

⁶⁰ STRASSER: I. m. 18.

ban. Ezek főleg II. József cenzúrarendelete alkalmából, többnyire reménykedést fejeztek ki egy igazi szólás- és véleménysszabadság megvalósítása iránt. Ezek közül a legjelentősebb BESSENYEI Györgynek a legutóbbi időkig ismeretlen megnyilatkozása volt, amely folyóiratában, 1781-ben látott napvilágot.⁶¹ Ebben, HELVETIUS nyomán a gondolat- és szólásszabadságnak kulcsszerepet tulajdonít a szellemi és a politikai életben egyaránt.

A nyolcvanas évek elején elszaporodó, nagyszámú hízelkedő és személyeskedő a pasquillus-irodalom ellen határozottan fellép, mert azt állítja róla, hogy azt vagy az uralkodó iránti hízelgés, vagy éppen fordítva: a sérelmeket megtorolni kívánó személyes bosszúvágy hozta létre. Szerinte a gondolat- és szólásszabadság az uralkodónak is sokkal hasznosabb, mintha csak a hízelgő írásokat engedélyezi: „Ich glaube die Wahrheit zu sagen — was könnte mich auch zwingen ihren Thron durch Verstellung in einem Staat zu entheiligen, wo einm jeden erlaubt ist zu denken und zu schreiben, was und wie er will . . .” — írja a *Der Mann ohne Vorurtheil* című folyóiratában. Már ebből az idézetből is kitűnik, hogy BESSENYEI sokkal radikálisabb nézeteket vallott a sajtószabadságról, mint SONNENFELSÉK. Hiszen náluk, miként láttuk, szó sem volt mindenre és mindenkire kiterjedő véleménynyilvánítási szabadságról, sőt cenzúrapolitikájuk egyik sarokköve éppen az volt, hogy arra ügyeljenek: bizonyos, nem a széles köröknek való hírek, eszmék, gondolatok, el ne terjedjenek.

Ugyanebben az évben jelent meg Bécsben egy röpirat, amely szintén II. JÓZSEF újságrendeletével kapcsolatban íródott.⁶² A névtelen szerző, akiben részünkről szintén BESSENYEIT gyanítjuk, az *Über den Gebrauch der Freyheit der Presse* című munkájában azokkal a visszaélésekkel foglalkozik, amelyeknek az uralkodó új cenzúrarendelete a forrása.⁶³ A szerző szerint ugyanis a rendelkezés egyeseknél az uralkodó szándékaitól eltérő, vagy azokkal éppen ellentétes tevékenységet eredményezett. Bár a tisztességes sajtószabadság fontos eszköze az előítéletek kiirtásáért és a hasznos eszmék terjesztéséért folyó harcnak, de e jelentéktelen munkák túlzott szaporodása, főleg a vitairatok nagy térhódítása, a szerző szerint, veszélyeket rejt magában éppen a felvilágosodás terjedése szempontjából. A szerző e túlburjánzó, személyeskedő vitairatok által éppen azt a nagy diszkusziót látta veszélyeztetve, amelynek pedig a tudomány és a felvilágosodás szempontjából nagy jelentőséget tulajdonított. II. JÓZSEF cenzúrarendeletének ezzel a hatásával a következő években a bécsi írók is sokat foglalkoztak. BLUMAUER cikke nyitotta meg a sort, aki *Realzeitung* 1782. évfolyamában szintén foglalkozott a röplapirodalom felduzzadásával, és annak sekélyes színvonalával.⁶⁴ E művekről azt írták, hogy egy nap alatt írták, egy napig olvasták, és egy nap alatt elfelejtették őket. Fő ösztönzőjük csupán az anyagi haszon volt. Úgy látjuk, inkább a kortársak és azon kutatók véleménye jár közelebb a reális értékeléshez, akik nem tulajdonítottak e broszura-áradatnak nagyobb jelentőséget. A közvélemény kialakításában már csak sekélyes tartalmuk miatt sem lehetett jelentős szerepük. Sokkal inkább

⁶¹ A folyóirat eredetiben megvan a British Museum könyvtárában, fényképmásolatban pedig az OSZK-ban. Vö. KÓKAY György: *Bessenyei György ismeretlen folyóirata*. ItK 1967. 1. sz. — Az idézet a folyóirat első számából („Erster Auftritt”) való.

⁶² *Über den Gebrauch der Freyheit der Presse*. Wien, 1781. 32.

⁶³ Ld. KÓKAY György: *Egy feltételezhetően Bessenyei-mű a sajtószabadságról*. Magy. Könyvszle 1966. 2. sz. 167—170. l.

⁶⁴ *Realzeitung* 1782. 40—43. sz. és BLUMAUER—PEZZL: *Die Broschürenflut während des josephinischen Pressfreyheit*. — Josephinische Curiosa. V.

szerepet játszott e téren az időszaki sajtó, amely rendszeres és nemcsak egyszeri megjelenésével, erősebb nyomot hagyott olvasói tudatában. 1787-ben még egy munka jelent meg Bécsben, amely még mindig ezekkel a röpiratokkal foglalkozott, és azt állapította meg róluk, hogy nem a közjót, a sajtószabadság végcélját szolgálják. (*Die heutige Pressfreiheit in Wien. 1787.*)⁶⁵ Ugyanebben az évben látott napvilágot BHRDT már ismertetett munkája, az *Über Pressfreiheit und deren Gränzen* (Züllichau, 1787.), amely balról intézett éles támadást a II. JÓZSEF-féle sajtószabadság korlátozott jellege ellen.

E munkák azonban többnyire csak általánosságban beszéltek gondolat és véleménynyilvánítási szabadságról, külön az újságokkal nem nagyon foglalkoztak. Ennek oka ugyanaz, amiért II. JÓZSEF is elhanyagolta 1781-ben még a sajtót cenzúra-rendeletében: az újságokat ekkor még csak híreket referáló orgánumoknak tekintették, és nem véleménynyilvánító eszköznek. De éppen ennek az évtizednek a során változik át a referáló sajtó Európa sok országában, és nyomul be a hírek közé az elmélkedés és véleménynyilvánítás. Láttuk, hogy II. JÓZSEF és cenzúra-gyakorlata e fejlődést nem fogadta nagy lelkesedéssel, sőt maga az uralkodó inkább csak rendeleteket közlő orgánumokat kívánt magának.

A magyar újságok írói azonban akiket meglehetősen próbára tett a jozefinista újságenczúra aprólékoskodó szórászhasogatása, érthető sóvárgással tekintettek az angliai szabadabb sajtóviszonyok felé. A *Magyar Hirmondó* utóda, a Pestre költözött magyar újság, a *Magyar Merkur* 1789 júliusában, a francia forradalom küszöbén, az újságbélyeggel kapcsolatban arra emlékeztetett, hogy újságbélyeg volt éppen Angliában is. De ott: „szabad az országlás ellen és a Ministerek ellen írni, a nélkül, hogy számadásra vonattassék valaki.” Irigykedve gondolnak az angol lapok helyzetére: „Millyen szabadsággal élnek annak kiadói és írói, akik senkinek nem adnak számat írásaikról, és senki sem írja eleibek, mit légyen szabad írni, mit nem.”⁶⁶

Ha II. JÓZSEF évtizede magyarországi hírlapenczúrájának részletes áttekintése után nem is beszélhetünk tovább „szabadabb szellemben kezelt cenzúrá”-ról, és „kizárólagos privilégiumok megszüntetése”-ről az újságok esetében, sem pedig „könnyen kiadott lapengedélyek”-ről, hangsúlyoznunk kell azért azt is, hogy e korszak mégis fontos szerepet játszott időszaki sajtónk megindulása szempontjából. Ha a jozefinista újságenczúra, különösen az erdélyi parasztfelkelés hatására, egyre szigorúbb és különösen politikai téren egyre kevésbé engedékeny is lett, mégis lehetőség nyílt ez alatt az idő alatt arra, hogy nemzeti nyelvű újságírásunk megvesse a lábát, hogy azután már többé ne is hiányozzék szellemi és politikai életünk fontos tényezői közül. És mivel időszaki sajtónk indulása éppen egybeesett az európai hírlapirodalomnak a referáló-fázisából egy magasabb rendű, véleményt is nyilvánító korszakába való átfejlődésével, nem csoda, ha ezeket az új vonásokat már felfedezhetjük rajta. A politikai kérdésekkel kapcsolatos szigorú ellenőrzés mellett — hiszen, mint láttuk, egyáltalán nem volt szó arról, hogy a vélemények szabad harcát minden téren engedték volna kibontakozni — időszaki sajtónk a véleménynyilvánítás lehetőségével sokkal inkább tudott élni a jozefinista törekvésekkel megegyező reformokkal kapcsolatban, és az ezeken túl növvő, de a nemzeti nyelv, irodalom és kultúra területére korlátozódó kérdésekben.

⁶⁵ *Die Mysterien der Aufklärung.* Mainz, 1869. 94—95.

⁶⁶ *Magyar Merkur* 1789. júl. 8. 422—423.

GYÖRGY KÓKAY: DIE PRESSBURGER ZEITUNGZENSUR ZUR ZEIT JOSEFS II.

Die Studie will die Geschichte der josefinischen Zeitungszensur mit neuen Forschungsbeiträgen ergänzen. Verfasser beschreibt die Organisation und Tätigkeit der Pressburger Zeitungszensur zur Zeit JOSEFS II., indem er Materialien des Pressburger Stadtarchivs (Mestky Archiv, Bratislava), die in der Fachliteratur bis jetzt noch nicht benützt worden sind, beschreibt und dadurch ältere Ansichten über die josefinische „Pressefreiheit“ aus mehreren Gesichtspunkten richtigstellt. Das so gewonnene Bild über die Zensur deutscher, ungarischer und slowakischer Pressburger Zeitungen am Ende des 18. Jh. stimmt mit neueren Forschungsergebnissen überein, die von der sowohl von konservativer als auch von liberaler Seite her unvoreingenommenen neuen Geschichtsforschung der josefinischen Epoche erzielt wurden.

Die von JOSEF II. 1781 erlassenen Zensur-Bestimmungen erhalten zwar hinsichtlich der Zeitungen und Zeitschriften scheinbare Erleichterungen, die Ausübung des Zensurrechtes zu Pressburg im josefinischen Jahrzehnt beweist aber, dass der König nicht grundsätzlich von den strengen Zensurprinzipien abwich, die früher SONNENFELS in seinen *Grundsätzen der Polizey, Handlung und Finanzwissenschaft* niedergelegt hatte. Es trifft zwar zu, dass JOSEF II., als er die Regierung übernahm, die Zeitungszensur dem Bereich des Wiener Zensuramtes entthob und sie den einzelnen Landesstellen übergab, es blieb aber — wie uns das Pressburger Beispiel beweist — sowohl die vorhergehende Zensur, als auch oft die nachfolgende strenge Revision vielfach den zentralen Regierungsstellen, ja oft selbst dem König beibehalten.

Mit der Revision der ungarischen, deutschen und slowakischen Zeitungen wurde erst in Pressburg ein Mitglied der königlichen Statthaltereie, dann als 1784 die Statthaltereie nach Ofen umzog, ein Patrizier des Magistrats beauftragt. Der Magistrat erhielt viele ausführliche Verordnungen, die die Wichtigkeit der Zensur, besonders die der Zeitungszensur betonten. Wie SONNENFELS, wollten auch die Verfasser dieser Schriften, kein Werk, keinen Zeitungsartikel drucken lassen, die den König, den Staat, die Religion und die „guten Sitten“ gefährden könnten.

Besonders streng wurde die Pressburger Zeitungszensur und das Verhalten der kontrollierenden Zentralstellen den Zeitungen gegenüber nach dem Siebenbürger Bauernaufstand von 1784. Selbst der König gab seiner Rüge Ausdruck, weil die Pressburger Zeitungen auch „nicht angemessene“ Nachrichten über den Aufstand brachten. Auch die Hofkanzlei intervenierte oft beim Pressburger Magistrat wegen in Pressburger Blättern abgedruckter Beiträge, die „die Staatssicherheit gefährden“. Obwohl infolge dieser Einwände die Tätigkeit der Pressburger Zensur — wie es vom *Protokoll* des Magistrats bezeugt wird — immer strenger wurde und aus den Zeitungen immer mehr Artikel gestrichen wurden, liessen die Anschuldigungen gegen die Pressburger Zeitungen nicht nach, und selbst der Herrscher hat den Magistrat durch die Statthaltereie zurechtgewiesen, die Zeitungsrevision sorgfältiger auszuführen und je ein Exemplar sämtlicher Zeitungen wöchentlich, nachträglich der Statthaltereie und der Hofkanzlei zuzuschicken.

Ausser Nachrichten über den Bauernaufstand in Siebenbürgen wurden die Kommentare zu den königlichen Erlässen gerügt. Wie aus den Schriften der Pressburger Zensurstelle ersichtlich, wollte JOSEF II. die Tätigkeit der Zeitungen darauf beschränken — wie er das 1784 auch zum Ausdruck brachte —, die königlichen Verordnungen unkommentiert abzudrucken.

Die ungarischen Zeitungen wollten aber immer weniger diese Rückentwicklung zu bloss Nachrichten und Erlässe hintereinander abdruckenden Mitteilungsblättern mitmachen. Gegen Ende des josefinischen Jahrzehntes, besonders als zur Zeit der türkischen Kriege und der niederländischen Aufhebung die Opposition ihren Siedepunkt erreicht hatte, sehnten die ersten ungarischen Journalisten bereits offen nach der breiteren englischen Pressefreiheit und haben sich jenen angeschlossen, die von radikaler Seite her die Schranken der josefinischen „Pressefreiheit“ bekämpft haben.

CLARA CSAPODI — GÁRDONYI

Le tre figure storiche della Bibbia fiorentina

Fra gli esperti, ed anche al di fuori degli specializzati è ben conosciuta la notizia relativa alla storia della Biblioteca Corviniana, secondo la quale, morto il re MATTIA CORVINO, i 150 codici ancora in preparazione non sono mai giunti in Ungheria, ma sono rimasti a Firenze¹. Di questi 150 codici nella Biblioteca Medicea-Laurenziana oggi ne sono stati rintracciati soltanto alcuni e tra questi la voluminosa Bibbia in tre volumi, ed è interessante osservare, che mentre i due primi volumi sono quasi senza ornamenti, all'inizio del terzo volume, cioè del Psalterium, stanno i due meravigliosi frontispizi fatti dai fratelli-miniatori DI GIOVANNI. Nello sfondo della pagina di sinistra, che rappresenta la figura del re DAVIDE in una soluzione artistica ad alto livello, immediatamente dietro la testa di DAVIDE possiamo vedere tre figure vestite in abiti principeschi. Sulla loro identità e sulle circostanze per cui queste figure sono state inserite nel codice, già sino ad oggi sono state espresse diverse opinioni, alle quali, da parte nostra vogliamo aggiungere una nuova.

Tutti gli esperti sono d'accordo, che tra le tre figure quella di mezzo è del re MATTIA e che alla sua sinistra sta CARLO VIII.º re di Francia. È discussa però la figura che sta alla destra di MATTIA².

Quando alcuni anni fa ho avuto l'occasione di esaminare in originale la miniatura, conoscendo il problema, con cura speciale ho osservato le tre figure. Questo mio esame diretto ha confermato in me l'opinione, che la terza, contestata figura della Bibbia fiorentina rappresenta non un uomo, ma una donna, mentre è però incontestabile, che i lineamenti del volto di questa stessa figura hanno qualche rassomiglianza con la figura conosciuta di GIOVANNI CORVINO.

Nel caso che questa nostra supposizione sia ammissibile, due personaggi storici possono essere presi in considerazione: cioè la regina BEATRICE oppure la principessa reggente francese Anne de BEAUJEU³. Già altri esperti hanno fatto delle allusioni sulla persona di BEATRICE, ma in questo senso il nome di Anne de Beaujeu sinora non è stato menzionato da nessuno.

Per ciò che concerne le opinioni conosciute in precedenza, facciamo allusione al nome di Gyula SCHÖNHERR. In una nota fatta da lui alla fine del secolo scorso troviamo la seguente asserzione: „... in mezzo sta Mattia in un manto dorato con pelliccia bruna... alla sua destra sta una donna vestita di blu (con gigli d'oro), alla sua sinistra sta il re di Francia...”⁴

¹ Le fonti inerenti alla questione sono pubblicate da Jolán BALOGH: *A művészet Mátyás király udvarában. (L'arte alla corte del re Mattia.)* Bp. 1966. Vol. I. p. 639.

² Vedi: Op. citata di J. BALOGH, Vol. I. p. 718.

³ Figlia del re LUIGI XI°, sorella di CARLO VIII°; il suo primo marito fu BEAUJEU, il secondo il principe di BOBBONE.

⁴ Lascito, in manoscritto, di Gyula SCHÖNHERR. Sezione Manoscritti della Biblioteca dell'Accademia Ungh. delle Scienze. Tört. 2° 287. III. 11. fol.

PÁL GULYÁS in un suo studio comparso nel 1908 scrive, che nella Bibbia in tre volumi si trovano le figure intere di MATTIA e di BEATRICE, ma non precisa dove. Appare però ovvio che non ha potuto a pensare ad altra figurazione che alla miniatura che sta al centro delle nostre ricerche⁵.

HEVESY in un suo articolo comparso nel 1911 descrive purtroppo inesattamente la figura discussa e con ciò in un certo senso ha suggestionato anche le spiegazioni posteriori⁶. Secondo la descrizione di HEVESY la figura ha una capigliatura corta ed è coperta con panni molto ampi, ornati al collo con pelliccia e suppone che si tratti di GIOVANNI CORVINO. Non ha osservato che la capigliatura solo in parte appare corta, perchè in realtà scende lunga vicino al collo ed è stata da lui ovviamente scambiata per una pelliccia. D'altra parte non ha osservato nemmeno la circostanza, che l'abito veramente ampio sulla schiena è profondamente scollato.

FÓGEL descrivendo il codice, nella figura contestata vede „un ignoto principe francese”, basando questa sua opinione ovviamente sui motivi gigliati dell'abito⁷.

Ilona BERKOVITS in uno dei suoi studi afferma decisamente, che le tre figure rappresentate nella Bibbia fiorentina sono: CARLO VIII° re di Francia, MATTIA CORVINO e suo figlio, GIOVANNI CORVINO⁸. Appoggia il suo ragionamento con i seguenti dati storici: MATTIA negli anni che precedettero la sua morte progettò una collaborazione col re di Francia, perciò MATTIA indica con la mano la gloriosa battaglia raffigurata nello sfondo e sulla seguente pagina del codice⁹. In questa figurazione gli ebrei sotto le mura di Gerusalemme vincono gli infedeli (questa presentazione è un'allusione alla guerra da condurre in comune, cioè ad una guerra, che nel caso dell'alleanza contratta si prevedeva vittoriosa).

Da questo studio di Ilona BERKOVITS risulta anche il fatto, che del resto è un fatto comunemente noto che accanto al re di Francia, cioè accanto a CARLO VIII°, uomo di poco talento, sta la sorella, Anne de BEAUJEU, che ebbe grande ruolo a corte¹⁰. Se — come abbiamo asserito — la figura presentata è veramente la principessa reggente francese, allora la spiegazione della vesta gigliata è fuori discussione. Non possiamo accettare la supposizione di Jolán BALOGH che questa veste ornata „par excellence” coi motivi dei Re di Francia „è soltanto uno sbaglio araldico del miniatore che mirava soltanto alla decorazione”¹¹.

⁵ PÁL GULYÁS: *Újabb külföldi tanulmányok Mátyás király könyvtáráról.* (Nuovi studi stranieri sulla biblioteca del re Mattia.) Comparso nella rivista *Magyar Könyvszemle*, 1908. p. 196.

⁶ A. HEVESY: *Les miniaturistes de Mathias Corvin.* Revue de l'Art chrétien. 1911. p. 19—20.

⁷ J. FÓGEL: *A Corvina-könyvtár katalógusa.* (Catalogo della Biblioteca Corvina. (No. 81., nella pagina 68. dell'opera int. „Bibliotheca Corvina”. (Bp., 1927.)

⁸ Ilona BERKOVITS: *Egy Corvin-kódex származása.* (L'origine di un codice Corviniano. (Nella rivista *Magyar Könyvszemle* 1945. p. 22—37.

⁹ Se osserviamo minuziosamente il dipinto, possiamo constatare che non MATTIA CORVINO, ma CARLO VIII° mostra col suo braccio in lontananza. Questa circostanza è in teressante, poichè può infirmare la supposizione, che del resto potrebbe apparire verosimile, che MATTIA CORVINO abbia fatto fare questa meravigliosa Bibbia per accattivarsi anche con questo suo dono il re di Francia per i suoi piani politici. La mano indicante però è certamente una mano destra e quindi questa mano non può di MATTIA. Contro il supposto sbaglio del pittore possiamo riferirci al fatto, che il ritratto del re di Francia, dipinto nel medesimo atteggiamento, si può trovare a Lisbona, nella grande Bibbia in sette volumi, pure d'origine fiorentina. Qui il re è dipinto senza alcun ruolo storico e indica anche con una verghetta indica l'inizio del testo. (Vedi: ANCONA: *La miniatura fiorentina.* Firenze, 1914. Nr. 1579., tav. LXXXIX.)

¹⁰ Confr. op. cit. di BERKOVITS.

¹¹ Confr. op. cit. di J. BALOGH. Vol. I. p. 718.

La veste gigliata però potrebbe esser spiegata anche nel caso che la figura rappresentata fosse BEATRICE. Si può rintracciare il giglio d'oro su base blu anche nel l'insegna degli Aragonesi. Non si può però motivare in nessun senso — secondo la nostra opinione — perchè il miniatore avrebbe dovuto rappresentare GIOVANNI CORVINO in un abito ornato nello stesso modo.

Il carattere del modello dell'abito recentemente diede argomento ad una spiegazione inesatta: nella guida dell'esposizione sulla storia delle miniature organizzata nell'anno 1953 a Roma si sostiene, che nella Bibbia fiorentina accanto a MATTIA CORVINO, a sinistra e a destra, starebbero i re francesi CARLO VIII° e LUIGI XI°¹². LUIGI XI° però nel 1483 era già morto, quindi è impossibile metterlo in connessione col codice miniato negli anni 1489—1490.

BERKOVITS considera questa supposizione provata perchè l'abito è ornato con gigli¹³.

Non vogliamo però trascurare neanche le obiezioni e cioè che i lineamenti del volto della figura contestata non sono concordanti con i tratti del volto di BEATRICE o di Anne de BEAUJEU dipinti nei quadri da me conosciuti. Ed anche i lineamenti del volto della figura in questione non corrispondono perfettamente a quelli di GIOVANNI CORVINO. Prendendo in considerazione i ritratti dipinti e conosciuti di GIOVANNI CORVINO, la figura in questione ha qualche rassomiglianza con il ritratto riconosciuto autentico di GIOVANNI CORVINO, custodito nella Pinacoteca di Monaco di Baviera ed anche con gli altri quadri che a questo rassomigliano. Questo viso però in nessun senso rassomiglia ai lineamenti del bassorilievo rinvenuto recentemente nella chiesa di Santa Maria delle Grazie di Milano e considerato come la figura de GIOVANNI CORVINO. Questo quadro però è imparentato piuttosto con la pittura di LEPOGLAVA, benchè questa immagine sia di molto posteriore¹⁴.

Secondo la nostra opinione la figura in discussione non rappresenta GIOVANNI CORVINO, ma è l'immagine o di BEATRICE o di Anne de BEAUJEU. Il vestito di fondo blu con gigli d'oro in tutt'e due i casi è motivato e non richiede ulteriori spiegazioni. E sono i due soli personaggi, che, anche dal punto di vista storico, possono esser presi in considerazione, piuttosto che GIOVANNI CORVINO.

¹² Mostra Nazionale della miniatura. Catalogo. Firenze, 1953. p. 324.

¹³ Ilona BERKOVITS: *Magyarországi Corvinák. (Corvine in Ungheria.)* Bp. 1962. p. 54. e 104.

¹⁴ Confr. Gy. SCHÖNHERR: *Hunyadi Corvin János. (Giovanni Corvino di Hunyad.)* 1473—1504. Bp. 1894., inoltre op. cit. di J. BALOGH. Vol. I. p. 717—718., vol. II. p. 405. e tav. nr. 474.

Traduzione: T. dott. TOMBOR.

ROBERT DÁN

The earliest printing of Hebrew text books in Buda

At 1948 Prof. A. SCHEIBER called the attention¹ for the need of exploring the relics of Hebrew printing in Hungary and of making a survey of the publications. This bibliographical work began by me still 1960, and up to date the *Bibliographia Hebraica* of Hungary contains nearly 7000 entries. On the basis of the first years' results it became evident that the history of use the Hebrew types in Hungary goes back to the XVI. century.² However, the first book³ printed with Hebrew characters only, was published not earlier than in 1699 in Kolozsvár (Clausenburg) by Miklós MISZTÓTFALUSI KIS. But after his death at 1702, more as hundred years the Hungarian printing offices used their Hebrew characters only occasionally. So e. g. in the XVIII. century the "Episcopus" press in Eger, Anton ZACHER and Anton PATZKO in Pressburg, Thomas TRATTNER in Pest. And the most important printing office of the period, the University Press of Nagyszombat (Tyrnau) was owing only two Hebrew types. (Pica and Garamond.)⁴

From the sketch as drawn above it seems evident that at the end of the XVIII. century not a single of the printing houses in Hungary were in the position to become a centre of publishing and printing Hebrew books. However the tendency gained ground in Hungary, and JOSEPH the II. was inclined to support⁵ the plan of a Hebrew printing office in Hungary. So we can see from some new found documents dated 1784—1785 in Pressburg.⁶

But in spite of these facts, furthermore it was proved, that the first printing office specialised to publish Hebrew text books in Hungary, worked only from 1814 in the University Press in Buda as an independent section of same. Several objective reasons explained the establishment of this section.

First of all the rapid increase of the Jewish population in Hungary. The number of families living in Buda the capital of that time, in Pest and Ó-Buda (Old-Buda) rose

¹ SCHEIBER S.: *Tudományos könyvek és tervek*. Bp. 1948. p. 3.

² DÁN, R., *Introduction to the history of Hebrew printing in Hungary*. Kirjath Sopher. v. XLII. 1967. pp. 497—502.

³ KAPOSZT Samuel: *Breviarium Biblicum* ... Kolozsvár, 1699. 8° 8 lev. RMK II. 1953.

⁴ The original manuscript of the inventory mentions these types (National Archive of Hungary), the historians of the print mention only one. See IVÁNYI B.—GÁRDONYI A.: *A kir. egy. nyomda története*. Bp. 1927. p. 186.

⁵ *Handbuch aller ... regierung des Kaisers Joseph II.* vol. XVII. Wien, 1790. pp. 626—627.

⁶ The application of Israel SALOMON and Aaron KOLMANN for privilege of establishment Hebrew print in Pressburg, and the report made by the Chancellery about the need of Hebrew books in Hungary see Nat. Archive Hungary Htt. Depart Jud. n. 13 987 (477) and Htt. Dep. Jud. B—4 (151—156).

to over 1000 by the end of the XVIII. century.⁷ Everyday religious life, schools and education required more and more Hebrew books. In the second plane — not an unimportant motive — the high price of books imported from abroad. From 1785 Hebrew books written in Austria—Hungary were printed exclusively at Anton SCHMID's⁸ the Viennese book-king. In the third place may we mention a possibility happened by chance. In 1807—1808 the Machzor published at the SCHMID firm in Vienna had been prohibited⁹ by the Francfort rabbinical meeting. These factors were noticed first by Elija ROSENTHAL a stationery merchant¹⁰ admitted to the Buda Chancellery. He came from a famous family,¹¹ his father Naftali ROSENTHAL corresponded with Moses MENDELSON, and we know some letters written to his son studying in Pressburg, containing numerous references to the Enlightenment.¹² Elija ROSENTHAL came to Pest at 1804, and here he got in touch with Israel WAHRMANN, who soon became his friend and introduced him to a religious society called "Shiur"¹³ founded by himself. Here ROSENTHAL met the young disciples of MENDELSSOHN coming from Bohemia and Moravia, who practising in different literary genres were all compelled to contact Viennese printers, owing to lack of Hebrew printing houses in Hungary.

When applying in 1807 to the Buda Chancellery for the privilege of printing Hebrew books, ROSENTHAL gave all the abovementioned reasons as justification of his petition.¹⁴ In spite of his well-founded reasons and good connections, the Chancellery rejected his application. ROSENTHAL disregarded the fact that the Chancellery in agreement with the Buda University Press did not see any chance in a possible competition with SCHMID's press in Vienna. On the other hand the University Press owned the licence for printing text-books and the direction counted on the possibility to make use of it incidentally for Hebrew prints too. Thus the plan of a special Hebrew printing office in Pest ended in failure.

The demand for a Hebrew printing house, however did not decrease, moreover it increased rapidly. ROSENTHAL recognized that he needed influential Viennese partners for the realization, and therefore tried to get in touch with the Vienna printing house Thomas TRATTNER through the TRATTNER press in Pest. He took the measure of the competition between the Viennese firms SCHMID and TRATTNER, which sharpened strongly in the first years of the XIX. century. And reckoned upon the possibility that TRATTNER should grasp the opportunity to push SCHMID out from the Hungarian market, thus weakening the latter's position. In 1810 TRATTNER informed the Hungarian authorities that he intends to establish¹⁵ a Hebrew printing house in Pest. The authorities did not reject the appliance but stipulated that the new office should belong to the sphere of the

⁷ BÜCHLER S.: *A zsidók története Budapesten*. Bp. 1901. p. 320, 357.

⁸ DELLA-TORRE, L.: *Biographie des ... Anton Schmid*. Wien, 1855. About his Hebrew press see Rabinowitz, R., *מאמר על הדפסת התלמוד*. Jerusalem, 1952. pp. 128, 133, 140, 218, 239—240, 242.

⁹ *Archive of Zemplén 1808*. no 134. Magyar Zsidó Szemle. v. XXII. 1905. p. 107.

¹⁰ See in his letter written to the Director of the Press, dated 21. May 1821. „Auf solche Art wird bey beiden haben Landes Stellen königl. Stathaltung und Hofkammer die Papier Liferung überlassen, wo ich bereits schon 17 Jahre und actu mit schreibrevkizitoren zu beiden die Ehe haben. . .” University Print Archives. 1821. no. 406.

¹¹ GRÜNVALD, J. J.: *קורות משפחת רוזנשטאל*. Bp., 1921. The biography of ROSENTHAL (or later Elia Mór): REICH, I.: *Bet El*. v. II. Pest, 1868. pp. 334—335.

¹² BÜCHLER S.: *שי לשיור*. Bp. 1895. and in the *Magyar Zsidó Szemle*. v. XXII. 1905. p. 229.

¹³ BÜCHLER S. op. cit. p. 390.

¹⁴ University Press Archive. 1807. Apr. 18. And in other petitions and letters in the same and next year.

¹⁵ University Press Archive. 1810. no. 690.

University Press of Buda. After on the hand ROSENTHAL and TRATTNER, TRATTNER and the University Press on the other hand concluded an agreement, the latter started with the development of Hebrew types.

The first year's investment amounted to 12 000 florints. Samuel FALKA,¹⁶ the well-known master-printer, who worked in the University Press since 1793, was entrusted with the casting of new Hebrew types and the organization of the printing office. It characterizes the standard of the planned printing house that Master FALKA has been appointed as its leader. He was renowned as one of the inventors of stereotype¹⁷ and celebrities of Hungarian literature highly appreciated his Hungarian types. The serious investments and the appointment of FALKA proved that the new office was meant to be a very important one. Its task being of meeting the demand for Hebrew books and at the same time the monopolizing of Hungarian market according to TRATTNER's a plans.

In 1814 the first Hebrew book — written on Jewish theme — had been printed with FALKA's types, published by the University Press: i. e. the adress of welcome by Moses MÜNZ,¹⁸ rabbi of Óbuda on the occasion of the victory of Emperor FRANZ over NAPOLEON. The sermon was published together with its German translation, done by Mordechai BREZNITZ.¹⁹

דרוש ... אשר דרש ... מורינו ... רבינו ... משה מינין ... הנעתק לשפת אשכנזית מאתו מרדכי ברעטנין
תקע"ד אשכנז.

In the colophon printed: Ofen, gedruckt mit Königlich Ungarischen Universitäts Schriften. 1814. The book contains 24 pages of Hebrew text plus 8 pages German translation, size 21—13 cm. Types: Pica, Mittel.

In the same year FALKA made the mentioned types in vocalized form, and printed the following books, ²⁰ ויכין תורה, the poems of Joseph ROTTENBAUER²¹ and its Italian translation, קול השירה²² written by Eizak Löwinger. The abovementioned Israel WAHRMANN²³ published a booklet in this year, bearing the title *Andachtübung*,²⁴ it is the only work of its author where he writes prose and poetry in Hebrew.

The modest results of the first year disappointed ROSENTHAL and his companions. The development was further hindered by the fact that FALKA's time was otherwise engaged and thus he was not able to enlarge the Hebrew stock of printing types. Up to 1817 only one book came out from the press: Jacob AUSPITZ's²⁵ גאון התורה. That is the Hebrew translation of a Latin geographical work, it was published with the approbation of Moses MÜNZ.

ROSENTHAL who regarded the establishment of a Hebrew printing house as a mission did not cease to emphasize in his repeated petitions, that the demand for Hebrew

¹⁶ FALKA was born at 1766 in Transsylvania. He got his Hebrew in Székelyudvarhely as student. On the field of printing art his master was J. Mansfield in Vienna. See Magyar Kurir. 1789. v. II. 128.

¹⁷ KELÉNYI B. O.: *A stereotypia első magyar mestere*. Magyar Bibliofil Szemle. 1925. pp. 121—126.

¹⁸ His publications in Buda: *Lob und Dankrede*. Ofen, 1791.; *Anrede des Alt-Ofner Oberrabbiners M. M.* Ofen, 1792.; *Predigt zur Sieges und Friedensfeyer. Ofen, 1814; Anrede nebst Weih-Gedicht*. Übers. M. BREZNITZ. Ofen, 1815.

¹⁹ Teacher in Buda. SZINNYEI J.: *Magyar írók*. v. I. 1894.

²⁰ Ofen, 1814. 6. p. 20—24 cm.

²¹ KAYSERLING, M.: *Századunk elejéről*. — IMIT Yearbook. 1896. pp. 93—99.

²² Ofen, 1814. 4. p. 19×24 cm.

²³ REICH, I.: op. cit. pp. 123—127.; *Magyar Zsidó Szemle*. v. IX. 1892. p. 702.; v. XXXVII. 1920. pp. 33—34 and BÜCHLER S., op. cit. pp. 389—390.

²⁴ Ofen, 1814. 18. p. 22×18 cm. and has been published *Patriotische Blume*. Ofen, 1814. 12. p. 23×17.

²⁵ Ofen, 1817. 12 p. 16×20 cm. The second edition Wien, 1818.

books was far greater than the investment made by the direction up to that time. He proposed that FALKA should be entrusted merely with the casting of Hebrew types and similar tasks. The management of the University Press did not reject the proposal but asked first Master FALKA's opinion. In his reply the printer mentioned that in a letter written several years ago,²⁶ he asked the direction to employ assistants, because without help he could not undertake the production of the wanted types. According to his plans 18 kinds of types would be enough for the work to run.²⁷ About this the direction made a quick decision and ordered²⁸ 200 kilos of types from the Viennese firm Joseph MANSFIELD and type moulds from TAUCHNITZ in Leipzig. Even FALKA could complete his workshop machines and employes. He made about 15 very fine Hebrew types in 1817—1818, it is certain that he took the models from Dutch sources, mainly from J. ENSCHEDÉ's type specimen-book,²⁹ but TRATTNER's influence can be also traced among his characters. He reduced the general size of the types, but attached great importance to an easy and graceful sketching in the frame of the small form. His best types are Nonparellel, Collonial and Petit.

Notwithstanding that the costs amounting in 1818 to not less than 30.000 florints³⁰ charged entirely ROSENTHAL, the management of the Press did not entertain a kindly feeling toward the Hebrew office, because the profit did not meet their expectations. ROSENTHAL had to contact again his friends and at last with success. As we can read in the approbation of Moses MÜNZ to the book *יצונו שירי הא"ל הנביא לבקש מהמלך רשיון על הדפסת* ... *משי בני עמינו שחימת ובריקות*³¹ ...

The first material success of the printing office proved to be a Siddur³² published in 1819, which followed soon by a Haggadah with Abudraham's commentaries.³³ Both publications sold out very quickly, although they were printed in 4000 copies. After the unsuccessful years the first material and moral success encouraged ROSENTHAL and he published³⁴ *סדר מליחות מכל השנה* and the second edition of the Haggadah. The Hebrew printing office in Buda aroused the interest of the scholars all over the country. An anonymous author had his Hebrew epigramms³⁵ printed together with their Hungarian translation, completed with Hebrew vocabulary in 1819, and T. TRATTNER of Pest became to be interested in the publication of Hebrew books. He behaved passively up to this time, but after the achievements of the years 1819—1820 declared, that he wished to participate — on basis of his right of 1810 — in the work. When Moses SAPHIR sends his poems written in honour of the King, in Hebrew and German translation³⁶ to the University Press — the translation being the work of Moses KUNITZ — TRATTNER allows to print there the Hebrew part only and prints the German text in his own office. So this book had been printed in two offices and was published in 1820. By this time the University Press wished to get rid of TRATTNER and to begin a closer cooperation with the Hebrew office. In 1820 they appointed Karl KOHLMANN to work with them as a

²⁶ University Press Archive. 1811. no. 342.

²⁷ University Press Archive. 1817. Oct. 15.

²⁸ University Press Archive. 1818. no. 126.

²⁹ Proef van letteren welke gegoten worden in de Nieuwe Haarlemische Lettergisterij van Joh. Enschede. 1768. Magy. Könyvszle. 1939. pp. 69—71.

³⁰ University Press Archive. 1818. no 526.

³¹ See no. 37.

³² סדר התפלה. Ofen, 1819. 400 p. 21×12 cm.

³³ סדר הניחה של פסח עם ס' Ofen, 1819. 23 p. 19×24 cm.

³⁴ Ofen, 1820. 270 p. 12×19 cm.

³⁵ ראי מוצק תינות, avagy újra amalgámzott üveg táblácska. Budán, 1819. 83 p.

³⁶ עשרת מיד. Ofen, 1820. 8 p. 19×23. In the previous year has been published ... *עבודת הקודש שחיבר... השב"א* Ofen, 1819. 13 p. 22×34 cm.

the same year Watts had been entrusted by the direction with the leadership of the Hebrew office. In 1821 Rosenthal encouraged perhaps by FALKA, tried again⁵¹ to obtain the privilege of the press. Presumably they intended together the University Press thinking that in possession of the privilege they could easily get the better of every competition especially SCHMID's in Vienna. That is proved by a paragraph in ROSENTHAL's memorandum stressing that the firm SCHMID is unable to achieve good results in Hungary with the exception of calendars. He then failed to get an answer, but later when he repeated his request,⁵² he was informed by the Chancellery that the King did not wish to restrict the free competition between the printing houses.⁵³ The University Press itself was opposed to ROSENTHAL's ambitions. He got a warning that for the time being the University Press owned the rights of printing, further that the investments amounting in 1821 to 50 000 florints went also to the charge of the University Press.

Instead of remote plans ROSENTHAL decided to obtain quick results. In 1822—1823 he published again the Haggadah⁵⁴ and the work of Simon OPPENHEIM on matrimonial rights.⁵⁵ Next year Jomtov ben Abraham ASVILI's additional article to the tract Avodah ZARAH⁵⁶ came out.

The history of the foundation of the Hebrew print in Buda was closed with the specimen book published in 1824, showing the Hebrew types⁵⁷ of the office (see pl. 1—4.)

Up to 1875 — the last workyear of the Press in Buda — about 290 Hebrew books came out printed by the University Press of Buda, mostly essential requisites for the everyday religious life. May we mention, however, that individual literary works, books of poetry, funeral addresses had been published too, all of them primary sources to the Hungarian-Hebrew literature. The number and the worth of the published books shows that the print fulfilled a very important task, the turning Buda and Pest into literary centres must be connected with its activity.

The bibliography of the publications printed by the University Press of Buda Hebrew office had been compiled first by István BALOGHY,⁵⁸ it consist of 100 items. Wachstein when giving the outlines of the history of the printing house enumerated 104⁵⁹ items. His list is completed by S. KRAUSS with an addition of 20 items.⁶⁰ S. BETTELHEIM in his *Judaica* enumerates 280 titles⁶¹ without any further data.

The completed list of the publications⁶² will be treated in the *Bibliographia Hebraica* of Hungary mentioned above.

⁵¹ University Press Archive. 1821. March. 31.

⁵² University Press Archive. 1821. May 4.

⁵³ University Press Archive. 1821. 305—306, 406.

⁵⁴ Ofen, 1823. Spanish rite.

⁵⁵ ... הר המיידה. Ofen, 1823. 112 p. 12×18 cm.

⁵⁶ ... הדושי הירוש"א. Ofen, 1823. 40. p.

⁵⁷ *Proben aus der Schriftgisserey der Königlichen Ungarischen Universitäts Buchdruckerey*. Ofen, 1824. Some further Hebrew types see Betüalakmutatványsor a Magy. Kir. Egyetemi Könyvnyomtató Intézet betü és címkéöntőjéből. Buda, 1842. pp. 168—186.

⁵⁸ BALOGHY I.: *A magy. Kir. Egyetemi nyomda címjegyzéke. 1777—1877*. Bp., 1882. 263—272.

⁵⁹ WACHSTEIN, B.: *Die Ofener Hebräischen Drucke*. Festschrift für Heinrich Brody. Berlin, 1930. pp. 144—166. Here recorded by him אילן בניית Trauerrede auf Wolf Boskovitz von Abraham Chajjim Oppenheim. Ofen, 1818. This book did not come into my hands.

⁶⁰ KRAUSS, S.: *Mitteilungen der Soncino Blätter*. 1931. no. 7—10. pp. 42—43.

⁶¹ BETTELHEIM, S.: *Hebräische Editionen der Universitäts Druckerei in Buda*. *Judaica*. v. II. 1935. 10—12 q.

⁶² DÁN R.: *A budai Egyetemi Nyomda hebraica bibliográfiája*. Bp., 1961. Manuscript in the University Library.

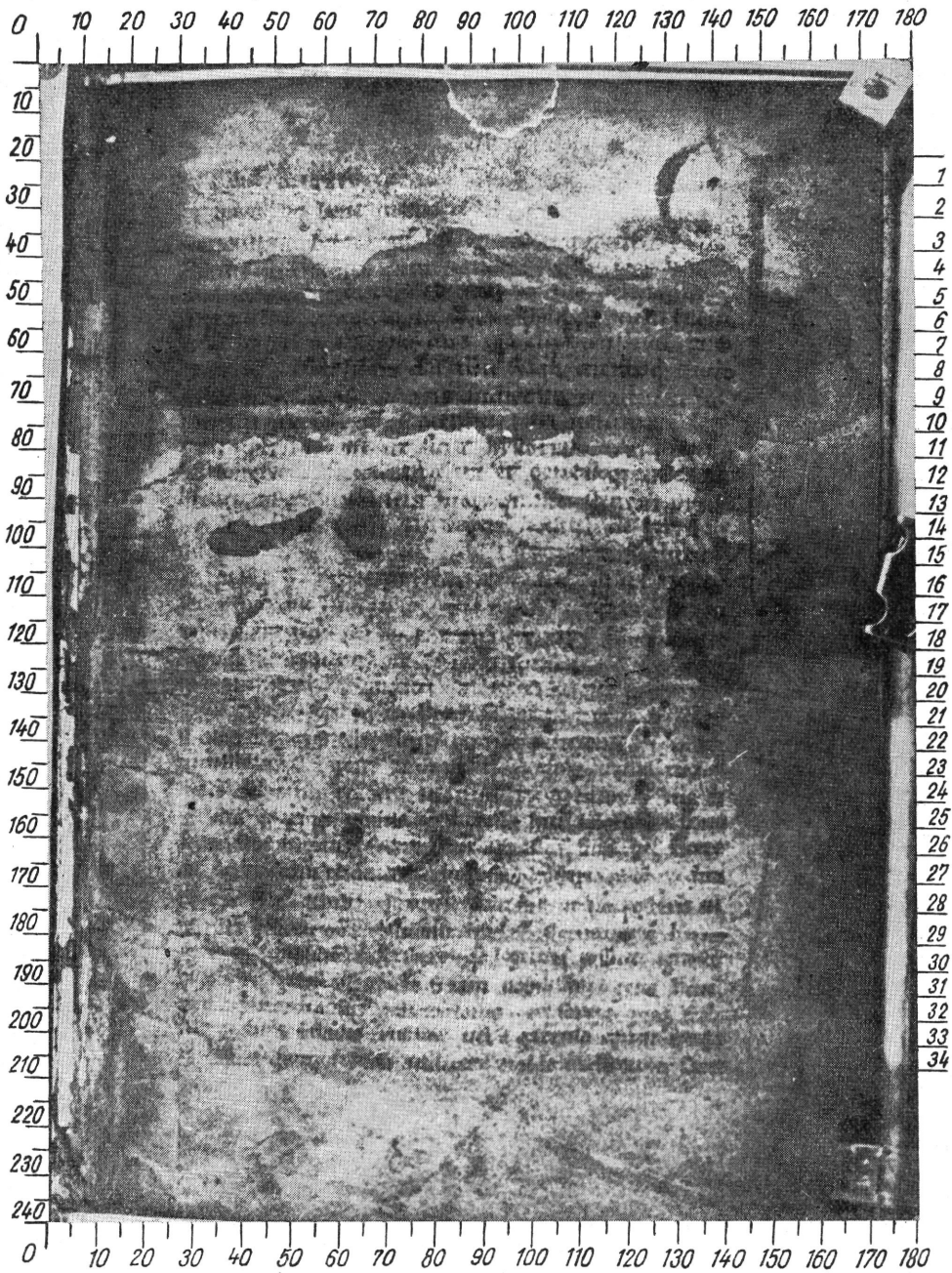
KÖZLEMÉNYEK

Az Anonymus-kódex első levele. (Kutatási beszámoló.) A szinte kizárólag *belső érvekre* alapozott 220 éves ANONYMUS-kutatás eredménytelensége már az 1950-es évek elején magából az eredeti kéziratból merített *külső érvek* keresésére ösztönzött. A kódex *Ia* levelének *P*-iniciálóját elemezve sikerült bebizonyítanom, hogy díszítései domonkos jelképeket tartalmaznak. *A kézirat tehát domonkos kolostorban készült, és talán P. mester, a Gesta szerzője is domonkos volt.*¹ További érveket keresve a kézirat razurái között, finomszemcsés Agfa Dokumentfilmre lefényképeztettem a kódex minden levelét (*Ia—24b*). A nagyítások nemcsak az *Ia* levél kivakart szövegét hozták napvilágra, hanem az is kiderült belőlük, hogy *a ma ismert Gesta-szöveg alatt (Ia, 1 —24a,5), sőt azon túl, egészen a 24b levél aljáig, egy nagyobb és díszesebb gót betűkkel írt réteg nyomai láthatók, tehát palimpszeszt-kódexszel (codex rescriptus) van dolgunk. A vízszintes mellett egy függőleges vonalazás is előtűnt. Mindegyiken apró gyöngybetűs írás, a margókon pedig képek és glosszák maradványai sejthetők. Mivel a fényképezést JAKUBOVICH Emil sikertelen próbálkozása² óta igen sokat fejlődött, kérésre J. HAJDU Helga 1960 áprilisában KASZALA Lászlóval palimpszeszt-felvételt készítettett a teljesen kivakart *Ia* levélről az Országos Levéltár filmosztályában. Az elsőrangú negatív mindent rögzített, amit e levélre valaha írtak és rajzoltak. A róla készült különböző méretű és kontraszthatású nagyításokat átvilágító szekrényke opálüvegére téve a csak fehér vájatban jelentkező betű- és rajzmaradványokat is át lehetett rajzolni. A beuroni *Vetus Latina Institut* vezetőitől és VARGA László³ pécsi egyetemi docenstől kapott irodalmi utalások és technikai tanácsok segítségével nehéz és aprólékos munkával sikerült számos új adatot kielemezni a nagyításokból. Ebből itt csak a legfontosabb, többszörösen ellenőrzött részeket teszem közzé.*

¹ KARSAI Géza: *Az Anonymus-kódex keletkezéséhez. A P-iniciálé jelképei.* Magy. Könyvszle. 1960. 166. l.

² JAKUBOVICH 1923 nyarán *palimpszeszt-felvételt* készítettett az akkor még Bécsben őrzött kódex teljesen kivakart *Ia* leveléről Rafael KÖGEL német bencésszel. Mivel nem sikerült megtalálni az előtűnt szövegtűkőr élén a szerző nevét, JAKUBOVICH ithon senkinek sem mutatta meg a fényképet, és tanulmányaiban sem tette közzé. Csak annyit mond, hogy a rajta látszó 34 sor írás teljesen azonos az *Ib* levél 1. sorának *dictus* szavától a 30. sor *satis* szaváig a *Gesta* előszavának ismert szövegével. Az iniciálé szerinte nem volt kirajzolva. A hanyag másoló kevés helyet hagyott neki. Kifelejtette a mű címét, és sok más hibát is ejtett. Ezért kikavarta az egész oldalt, és a következőn újrakezdte a *Gesta* másolását. L. *Adalékok legrégebb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez.* Magy. Nyelv 1925. 27—32. l. *P. mester. Klebelsberg-emlékkönyv.* Bp. 1925. 181—82. l. *Adalékok az Anonymus-kérdéshez.* Akad. Értes. 1926. 145—46. l.

³ L. VARGA László: *Kézírásvizsgálat.* Kandidátusi értekezés. Bp. 1958. Az eltüntetett írások előhozásának minden bevált módszerét ismerteti azok legújabb irodalmával együtt.

I. TÁBLA

Az Anonymus-kódex kivakart Ia levelének palimpszeszt-fényképe (0,5 × 1)

I. Az *Ia*(recto) levél kivakart rétegei

KASZALA felvételének hasonmása az *I. táblán* (0.5 × 1) most először kerül a nyilvánosság elé. Az egymást fedő és keresztező vonalak közti eligazodás megkönnyítése végett *sorszámozást és milliméterskálát* mellékelek a hasonmáshoz. A tárgyalt részleteket pontosan megjelölöm: első helyen adom a függőleges, második helyen pedig a vízszintes milliméterskála kezdő és befejező adatait, de nem a fenti képtábla (156 × 113 mm), hanem az eredeti levél (237 × 168 mm) méretei szerint. A 184 × 112 mm-es nagyságú *felső szövegréteget* már első pillantásra fel lehet ismerni. Több helyen jól látszik a sorok és a margók vonalazása is. A sorok száma 34, átlagos hossza 111 mm. Az írás típusa azonos a többi levél betűivel. Az *alsó szövegréteg* nagyobb és cifrább gót betűinek maradványait fehér vájatban több helyen jól lehet látni a sorközökben és a felső réteg betűi között. Ezt a réteget a XIII. század 2. felében a domonkos könyvcenzúra⁴ utasításai szerint, minden világias díszétől (képek, bohókás figurák) megfosztva a ma ismert Gesta-szöveg jól olvasható egyszerűbb gót betűivel írták át, és sokban módosították. Az említett *apróbetűs gyöngyírással*, a *gót kurzivákkal* (notula) és a *képek* fekete nyomaival az *Ia* levélen is találkozunk. A levél felső harmadában az 1625 körül ráragasztott, de 1960-ban, a palimpszeszt-felvétel előtt a *3b* papír előzéklevélre áthelyezett *cím vignetta* és ragasztója fekete foltjait látjuk. A jobb szélén az *Ib* levél színes *P*-iniciáléja és díszítései tükröződnek. A bal margó szélén egyik régi könyvkötés maradványaként zavarólag hat egy szakadozott *fehér papírcsik*. A *könyvszű* által okozott károokra 20 kisebb-nagyobb, fekete foltnak látszó lyuk figyelmeztet. — A leírás további részleteit mellőzve figyelmünket a *kulcs helyekre* kell összpontosítanunk.

Iniciálé

A bal oldali margóvonalak mentén, a levél felső szélétől kb. a 3. sor vonaláig több *rajzkísérletet* látunk, melyekhez írás csatlakozik. A szövegíró a Gesta 1. sorát különböző megoldású *P*-iniciáléval és más-más betűtípussal többször újrakezdte, aztán megint kivakarta. Kísérletei közül kettőt említünk.

1. A *felső szövegréteg iniciáléja*. A szöveg két első sora 8–8 mm-rel beljebb kezdődik. Az így keletkezett térség az iniciálé ívének volt szánva (*I. tábla*, 17–30 × 28–36 mm). Az ívből csak töredékek, a beléje rajzolt figurákból viszont tekintélyes részletek maradtak meg a törlés után. Látunk pl. egy ülő *kutyát* (26–30 × 31–33 mm), melynek fejéhez bal oldalt fölfelé irányuló *fáklya*, jobb oldalt pedig keretbe foglalt *csillag* tapad. A kutya feje fölött *p* betű fehér vájatban, ehhez az *av*, a sorvonalon pedig a *sa* szótagok csatlakoznak. Az egész együtt a *Pavsa* személynevet adja. Első fele az iniciáléba, a második pedig a szöveg élére került. A *monogramos névregjtés*⁵ most leírt fajtájával az *Ia* levélen többször találkozunk. Így mindjárt az 1. sor felett 2 mm-rel apró gyöngybetűs sor élén egy balra néző *kutyafejet* látunk a *P* ívének szánt térségben. A *II. táblán* közölt nagyítás (6 × 1) jól mutatja, hogy a kutya szájából *fáklya* nyúlik bal felé, melynek nyílalakú vége egy elliptikus idomot (= stilizált *világtérkép*) érint. A kutya fejéhez bal oldalt egy *férfiarcél*, jobb oldalt pedig egy kis *p* betű tapad. A *p*-t az *av* betűk, a felső sorvonalon pedig a *sa* szótag követik. Összesítve megint a *Pavsa* nevet kapjuk.⁶ A *fáklyás kutya*, a *csillag* és a

⁴ WALZ, Angelus: *Vom Buchwesen im Predigerorden bis zum Jahre 1280: Aus der Geisteswelt des Mittelalters*. Münster i. W. 1935, 111–27. l.

⁵ L. erről GARDTHAUSEN, Viktor: *Das alte Monogramm*, Leipzig 1924. LÖFFLER, Karl: *Einführung in die Handschriftenkunde*. Leipzig 1929. 131–159. l.

⁶ XIII. századi okleveleinkben legtöbbször POUA, ritkábban PAUSA formában szerepel. A XIV. századtól egyre gyakoribb a PÓSA írásmód. Ma mint családnév ismeretes.

II. TÁBLA

Az *Ia* levél felső szövegrétegének iniciaisja a *P* ívében levő domonkos jelképekkel és a PÁVSA név első szótagjával (6 × 1)

mai földgömb őse, a középkori ovális *világtérkép* Sz. DOMONKOS és rendje legismertebb jelképei. A kutyafej melletti *férfiarccal* együtt (II. tábla) a középkor kedvelt *Domini canis* — *dominicanus* szójátéokra céloznak, és azt fejezik ki, hogy a *Gesta Pósa* *nevű szerzője domonkos volt.*

2. Az alsó szövegréteg iniciáléja. Az I. tábla 20—35×15—30 mm-es térségében egy nagyobb, több részre osztott ívű P-iniciálé nyomait sejtjük. Egyik részlegéből *szervónk püspöki jelvényekkel díszített mellképét* sikerült átrajzolnom. Ezt a képet, amely arra utal, hogy Pósa püspök volt, az iniciálé és a bal képszegély problémáinak megoldása után szándékozom közzétenni.

A j á n l á s

Az 1b levél 1—5. sorában olvashatónál *teljesebb régebbi szövegét* a felső margón és a szövegtükörben talált *glosszák* segítségével sikerült jórészt helyreállítani. Az új adatokat a III. táblán sorszámozással ellátva átrajzolásban is közlöm. Csak a leginkább szembeötlőket rajzoltam át a felső margón többször ismétlődő glosszák közül. Az átvilágításnál jól látható, de a hasonmásan elhalványodó *fehér vajatokat vonalaik megkettőzésével* jelzem, mert a klisirozásnál sok elvész vagy egymásba olvad e finom vonalak közül.

1. sor. (Helye: I. tábla, 22—25×28—139 mm.) 28—36 mm: a P ívének hagyott spatium a domonkos jelképekkel és a szerzőnév 1. szótagjával (*Pav*-). 36—39 mm: a név 2. szótagja (-*sa*). A felső margón többször megismételt 1. sor élén is így próbálták elhelyezni a szerző nevét (pl. III. tábla. 1. sz.). 39—44 mm: *dictus*, az *ausa* betűkből átjavítva. A szerző neve tehát eredetileg teljesen ki volt írva a sorvonalon. 44—48 mm.: *epc* rövidítés (-episcopus) fehér vajatban. A felső margón többször is előfordul (pl. III. tábla, 2. sz.). 49—64 mm: az *a i er* betűk, a *magister* szó töredékei. Ha a képet 90°-kal jobbra fordítjuk, akkor az *a* alatt a *Pag* rövidítést látjuk. Felette (III. tábla, 3. sz.) az *M* (gr) *S* (acre) *P* (ge) poligram a *Magister Sacre Pagine* középkori egyetemi fokozat⁷ rövidítése. Az *i er* betűk helyén a felette levő glossza (III. tábla, 4. sz.) szerint a *Doc* (tr) *Decret* (or) rövidítésnek⁸ kellett állnia. 65—70 mm: a glossza szerint (III. tábla, 5. sz.) *ac qd* (=quondam) lehetett az alapvonalon. 17—84 mm: az alapvonalon csak töredékesen, de feljebb jól átmásolhatóan az *apcrs aeipi Colocens* (III. tábla. 6—8. sz.) rövidítések láthatók. Feloldva az *apocrisarius*⁹ *archiepiscopi Colocensis* szokat kapjuk. 85—110 mm: erős razúra néhány betű töredékével. A felette levő notulákból (III. tábla, 9—12. sz.) az *apocrisarius Colocensis arepi Hugulini* szokat sikerült kiolvasni. 111—139: számos betű töredéke; értelmük bizonytalan. A margó egyik notulájából (17×118 mm) a *Ble* rövidítést (=Bele) olvastuk ki. (III. tábla, 13. sz.)

2. sor. (Helye: I. tábla, 28—32×28—139 mm.) A sorközben és a sorvonalon az *alsó réteg* betűinek töredékei fehér vajatban. A *felső réteg* erős razúrára van írva. 28—36 mm: a P ívének meghagyott spatium. 36—54 mm: a *quondam* szó betűinek töredékei. 54—56 mm: spatium. 57—65 mm: jól olvasható a *bone* szó. 66—68 mm: spatium. 68—86 mm:

⁷ A középkori teológiai oktatás a Szentírástra (*Sacra Pagina*) volt alapozva. A *Magister Sacrae Paginae* cím a legmagasabb akadémiai fokot jelentette a párizsi egyetem hittudományi karán a XIII. század első felében. Bolognai mintára később ott is bevezették a *doctor* címet.

⁸ Az egyházjog doktorainak *Doctor Decretorum*, a világi jog doktorainak pedig *Doctor Legum* volt a neve a középkorban.

⁹ L. erről az *Apocrisiaire* címszót: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*. I. k. Párizs 1907. 2537—55. h. Nálunk 1260-tól néha a király magántitkárárt (*notarius secretarius* v. *notarius specialis*), a királyi pecsétgyűrű kezelőjét nevezik *apocrisarius*nak az oklevelek. Teljhatalmú megbízottat is jelent. Vö. HAJNAL István: IV. Béla kancelláriájáról. Turul 1914. 6. és 37. l. SZENTPÉTERY Imre: *Magyar oklevéltan*. Bp. 1930, 87—88. l.

erős razúrára írva a *memorie* szó egyes betűi, részben fehér vájatban. 87—139 mm: nagy razúra számos betű és részsütos glossza fehér vájataival. Az egész sor későbbi betoldás.

3. sor. (Helye: *I. tábla*, 35—38×28—139 mm.) 29—51 mm: *gloriosissimi* szó, második fele elmosódott. 52—54 mm: spatium. 55—64 mm: a *Bele* név, erős razúrára írva. 65—66 mm: spatium. 67—75 mm: a *regis* szó jól olvashatóan. 76—78 mm: spatium. 79—90 mm: *Hgre* rövidítés (Hungarie), végéből glossza nyúlik jobbra lefelé. 91—92 mm: spatium. 93—101 mm: a *secrtrs* rövidítés, későbbi betoldás (*III. tábla*, 14. sz.). 101—118 mm: a *notar* rövidítés fehér vájatban. Végéhez az alulról felfelé jövő *secrt* glossza csatlakozik (*III. tábla*, 21 sz.). 119—140 mm: *H* monogram, jobb szárában a *gri* ligatúra, mellette a *no* szótag, ehhez az *arepo Spalatno* rövidítések csatlakoznak (*III. tábla*, 15—17. sz.). Összeolvasva az erős razúrára írt *Hugrino archiepiscopo Spalatino* kifejezést kapjuk.

4. sor (Helye: *I. tábla*, 41—44×28—139 mm.) 29—53 mm: *dilecto Rogerio*, a *dilectissimo* szóból később átjavítva. A nagy *R* fölé utóbb az *arepo* rövidítést írták kurzívával (*III. tábla*, 18. sz.). 52—55 mm: később betoldott *R* monogram 1 mm-rel a sorvonallal fölött; belsejébe a *G*, *R* és *I* betűk vannak elrejtve, mellette egy kis *o* (*III. tábla*, 19. sz.). Együtt: ROGERIO. Az eredeti címezett HUGRINUS nevet tehát kiva-karták a 3. sor végén, a 4. sorba pedig kétszer is betoldták ROGERIUS, a későbbi címezett nevét. 56—67 mm: kurzívával utóbb betoldott *arepo spatatno* rövidítések a kiva-kart *amico* szó helyén (*III. tábla*, 20. sz.). 67—69 mm: spatium. 70—80 mm: *uiro*, razúrára írva. 81—82 mm: spatium. 83—104 mm: a *uenerabili* szó egyes betűinek nyomai razúrára írva. A szó végét egy részsütos glossza keresztezi. 105—117 mm: a már említett jobbra felfelé haladó *secrtrs* rövidítés (*III. tábla*, 21. sz.). 110—137 mm: *Hugrino arepo spatatno* szavak az alsó réteg fehér gyöngybetűi fölé írva (*III. tábla*, 22—24. sz.). 128—138 mm: 2 mm-rel a sorvonallal felett az utóbb betoldott *et arte litte-* szók nyomai sejtethők.

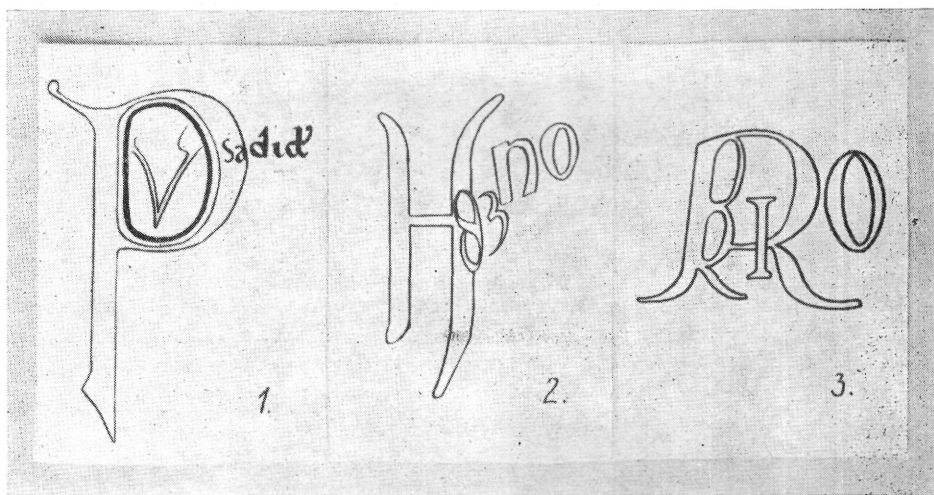
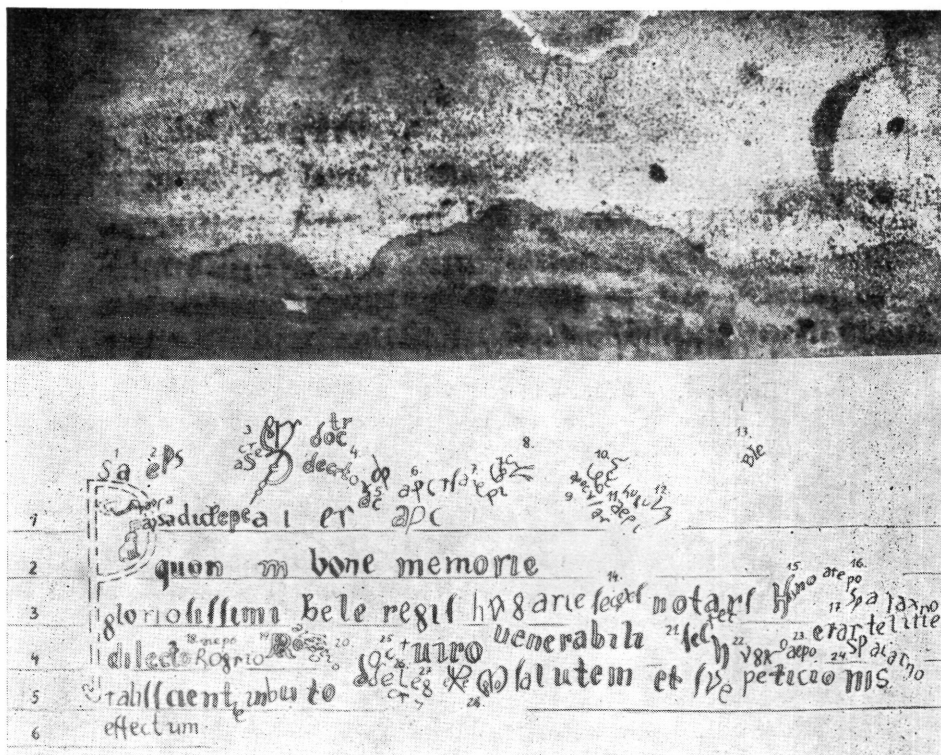
5. sor. (Helye: *I. tábla*, 45—49×28—139 mm.) 29—36 mm: a 4. sor utolsó szavához (*litte-*) tartozó *-ralis* szótagok. 37—52 mm: a *scientie* szó egyes betűi sejtethők. 53—58 mm: a föléje írt glossza szerint *inbuto* lehetett razúrára írva. 59—82 mm: részsütosan betoldott *decr et*, utána a sorvonalon a *leg Se Pe Mgo* rövidítések (*III. tábla*, 25—28. sz.) razúrára írva. Feloldva a *doctori decretorum et legum, Sacre Pagine Magistro* középkori egyetemi fokozatok halmazát kapjuk. 83—101 mm: a *salu* (tem) szó, razúrára írva. 102—135 mm: (et sue) *petitionis*, az alsó réteg betűnyomaival keveredve.

6. sor. (Helye: *I. tábla*, 50—53×28—139 mm.) 30—48 mm: átvilágításnál homályosan az *effectum* szó olvasható. Ezzel végződik az ajánlás szövege az *Ia* levélen.

A fenti elemzések összegezve és a rövidítéseket feloldva a következő *bővebb ajánlási szöveget* kapjuk:

(1) *Pavsa dictus episcopus, Magister Sacre Pagine, Doctor Decretorum ac quondam apocrisiarius archiepiscopi Colocensis Hugulini*, (2) *quondam bone memorie* (3) *gloriosissimi Bele regis Hungarie secretarius notarius, Hugrino archiepiscopo Spalatino*, (4) *dilectissimo amico uiro uenerabili et arte litte-* [későbbi változat: *dilecto Rogerio archiepiscopo Spalatino uiro uenerabili et arte litte-*] (5) *ralis scientie inbu to Sacre Pagine Magistro salutem et sue petitionis* [későbbi betoldásokkal: *ralis scientie inbuto doctori decretorum et legum, Sacre Pagine Magistro salutem et sue petitionis*] (6) *effectum*.

A körülmények és személyek változása miatt sokat javítottak a fenti ajánlás szövegén. Az utólagos javításokhoz kapcsolódó problémákkal a kiértékelés során foglalkozunk.

III. TÁBLA

A Gesta régebbi ajánlásának helyreállítási kísérlete az Ia levél 1–6. sorában (1×1)

II. Az Ib (verso) levél iniciáléja

A szerző nevének I. szótagját — mint fentebb láttuk — a szövegíró a P-iniciálé ívében, a másodikat pedig a szöveg élén helyezte el. Kérdés, alkalmazta-e ezt a módszert az Ib levélen is. Akár az eredeti kéziratban, akár a sok helyen közzétett színes hasonmásan vizsgáljuk az Ib levelet, azonnal feltűnik az *élenkzöld színű nagy P* betű. Tovább kutatva egy *vörös színű nagy O* betűt találunk a P ívében, ennek belsejét pedig egy *kettős élvonalú nagy V* tölti ki. Alsó csúcsa fölött, a két szár között 2 mm magas stílizált gót s betűt találunk. Felette 3 mm-rel egy kissé balra hajló a betű volt. A könyvszű ugyan kirágtta a pergament ezen a helyen, de az a körvonalai felismerhetők. A betűket összeolvasva az Ia levélről már ismert POVSA nevet kapjuk. A beavatottak tehát az egymásba helyezett betűkből kezdettől fogva kiolvashatták, hogy a *Gesta szerzőjét Pósnak hívták*. Az iniciálé jelképes díszei azt is elárulták, hogy a *domonkosrend tagja volt*. A finomszemesés felvételtől készült nagyítások szerint a *rajzoló előzőleg más névrejtési módszerekkel is kísérletezett*. Így pl. a POVSA név második szótagját kiírta a szöveg elejére, majd visszavonta a P ívének kettős vonalába, közvetlenül a szövegkezdő *dict^{us}* elé (IV. tábla, I. sz.). Alatta a rangot jelölő *eps* rövidítés nyomai látszanak az ív belsejében. Amikor felsőbb parancsra az egész P-monogramot zöld színnel kellett átfesteni, akkor a P ívébe és szárába írt — most nem tárgyalt — többi betűvel együtt a -sa szótag is eltűnt, de nyomai a nagyításokon jól láthatók. Hogy a rajzoló névrejtési módszerét mindenki által ellenőrizhetővé tegyem, a *tárgyalt monogramokat megfelelő nagyításban külön is ábrázoltam*. Az Ia levél felső rétegének iniciáléját a PAVSA névvel és a domonkos jelképekkel a II. táblán, az Ib levél P iniciáléját, az Ia levél H és R monogramját pedig a beléjük rajzolt betűkkel együtt a IV. tábla I—3. sz. képén mutatom be az olvasóknak.

III. Az eredmények értékelése

I. SZERZŐ. Az Ia és Ib levélen többször előkerült PAUSA vagy POUSA név, a püspöki cím és a domonkos jelképek összes Árpád-kori püspökeink közül *csak Pósa boszniai püspökre, az egykori domonkos magiszterre illenek*. Neve romanizált formában IX. GERGELY 1238. ápr. 26-i oklevelében tűnik föl először. A pápa itt megbizta THEODORICUS domonkóst, a kúnok első püspökét, hogy PONSÁ névű erényes, egyházi és világi dolgokban egyaránt kiváló rendtársát nevezze ki és szentelje fel boszniai püspökké. 1238. dec. 23-án — buzgóságát látva — 3 évre a pápai legátusi jogkörrel is felruhazza egyházmegyéjében. Utoljára V. ISTVÁN 1270. szept. 8-i oklevelében szerepel POUSA boszniai püspök neve az országnagyok között. A király 1272 márc. 21-i oklevele ugyanis már az utódját, ROLANDUST említi.¹⁰ Valószínű, hogy Pósa e két dátum között *öregsége miatt lemondott püspökségéről, és visszavonult rendje egyik kolostorába*. Magával vitt Gestáját a szigorú rendi cenzúra utasításai szerint *át kellett dolgozni*. Csak így érthető, hogy az iniciálén a püspök helyett kizárólag a szerzetes szerepel, a képek eltűntek, a sok címet csupán a színtelen *magister* és *notarius* képviseli, a címzett neve megváltozott, és az 1270. május közepén elhunyt BÉLA király neve elé a *bone memorie* szókat kellett betoldani. Az átdolgozással kapcsolatos egyéb problémák tárgyalását itt mellőznünk kell.

Pósa püspök kiválóságát az ajánlásban említett *címek* is elárulják. A *facultas*

¹⁰ IX. GERGELY pápa okleveleit I. FEJÉR IV. I. 124—126. és THEINER I, 162. és 169. I., Nr. 289, 306. Pósa püspökről I. HODINKA Antal: *Tanulmányok a bosnyák-djakovári püspökség történetéből*. Bp. 1898. 86. I. PFEIFFER, Nikolaus: *Die ungarische Dominikanerordensprovinz ... Zürich* 1913, 70—74. és 171—77. I. V. ISTVÁN okleveleit I. WENZEL VIII. 277. és FEJÉR V. I. 216. I.

artiumot Párizsban végezte el, mert csak ott hallgathatta több mesternél is DARES PARYGIUS és más szerzők nyomán a trójai háború történetét. Ott szerezte meg az egyetem hittudományi karán a *Magister Sacrae Paginae* címet, Bolognában pedig a *Doctor Decretorum* fokozatot. Az *apocrisarius* cím arra utal, hogy először idősebb CSÁK UGRIN kalocsai érseknek,¹¹ majd bizonyára az utódainak is teljhatalmú megbízottja volt Bosznia és a Száva menti területek világi ügyeiben. A *notarius secretarius* cím (1. a 9. jegyzetben) szerint nem egyszerű kancelláriai alkalmazott, hanem IV. BÉLA bizalmi embere volt egy időben. — Ami a származását illeti, a *Gesta* tartalmából merített súlyos belső érvek szerint valószínűleg azonos azzal a BÓR—KALÁN nembeli NÁNA fia I. PÓSÁVAL, aki az 1222-es aranybulla pár hónapos kormányában országbíró volt, de utána nyomavész. Talán pártfogója, idősebb CSÁK UGRIN érsek, a hazafias reformpárt vezére küldte ki Párizsba a tehetséges fiatal férfit, hogy megvédje ellenségeitől. Éppen úgy, mint az ellenpárt is külföldre küldte utazni és tanulni 1213-ban, GERTRÚD királyné meggyilkolása után annak öccsét, BERTHOLD kalocsai érseket. PÓSA volt országbíró később belépett a domonkos rendbe. Ebben az időben számos példát találunk arra, hogy előkelő hazai és külföldi családok tagjai fiatalon vagy kész emberként domonkosok lettek. BÉLA ifjabb király legodaadóbb hívének, II. BUZÁD bánnak a belépése 1233-ban igen nevezetes eset volt. — Az országbíró, a püspök és a gesztairó PÓSA azonosságát bizonyító belső érvek közül most csak néhányat említhetek. A BÓR—KALÁN nemzetség őseit, ÖNDOT, szerzőnk a hét honfoglaló vezér közé sorozza. Fiától, ETÉTől származik szerinte CALAN és COLSOY nemzetsége. Az utóbbiak nevében az országbíró két apai nagybátyjára ismerünk. A honfoglalás két legfontosabb eseménye, az alpári ütközet és a szeri országgyűlés, a nemzetség ősi Csongrád megyei birtokain történik. A *Gesta hét kún* vezére nem KONSZTANTINOSZ kabarjairól, hanem KÖRÖNY kúnjairól árulkodik, kiknek befogadásánál bizonyára THEODORICUS kún püspök munkatársa, az új boszniai térítő püspök PÓSA is jelen volt 1239-ben. Az országbíró és a boszniai püspök azonosítását I. PÓSA fia II. NÁNA 1266. május 5-i végrendelete is valószínűsíti, melyben IV. BÉLA engedélyével összes birtokait a szigeti apácákra hagyja. Átadásukat a nemzetség más ágai megakadályozták.¹²

2. CÍMZETT. A kódex Ia levelének 3. és 4. sorába kétszer is betoldott *Hugrino archiepiscopo Spalatino* szavak tanúsága szerint PÓSA püspök ifjabb CSÁK UGRIN spalatói érseknek (1245—48) ajánlotta művét. Erről tudjuk, hogy apai nagybátyja, id. CSÁK UGRIN kalocsai érsek költségén közel 12 évig tanult a párizsi egyetem hittudományi karán, és ott sok értékes könyvet, jelentős tudást szerzett.¹³ Az Ia levél 5. sorába betoldott három akadémiai fokozat közül tehát a *Sacre Paginae Magistro* cím biztosan megillette. Ha a mű címzettje Párizsban tanult, akkor régi iskolatársa, PÓSA püspök is csak ott szerezhetette meg az Ia levél 1. sorában olvasható *Magister Sacrae Paginae* fokozatot. Előtte mindketten elvégezték a *facultas artiumot*. Ez alól a domonkosrend tagjai felvol-

¹¹ A latin források HUGULINUS v. HUGOLINUS néven emlegetik. II. ANDRÁS király kancellárja (1217—19 és 1230—35), kalocsai érsek (1219—41), az aranybulla-mozgalom egyik legfőbb irányítója, kiváló diplomata, múpártoló és hadvezér. II. ANDRÁS 1224-ben neki és a kalocsai érsekségnek adta pápai jóváhagyással Boszniát és a Száva menti területeket. Nagyságát ROGERIUS méltatja legszebben a *Carmen miserabile* 30. fej.-ében. Vö. SZENTPÉTERY: *SRH*. II. k. Bp. 1938, 572. l.

¹² NÁNA fia I. PÓSÁról vö. KARÁCSONYI J.: *Az aranybulla keletkezése és első sorsa*. Bp. 1899, 20—23. l. II. BUZÁDról l. *ua.*: *A magyar nemzetségek a XIX. század közepéig*. II. k. Bp. 1901, 122—24. l. A BÓR—KALÁN nemzetségről l. *ua.*: *A pusztaszeri monostor kegyurai*. Bp. 1897. A nemzetiségi birtokok átadásának megakadályozását l. GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. k. Bp. 1963, 882—907. l.

¹³ Vö. THOMAS *Spalatensis archidiaconus: Historia Salonitanorum*, 45. f.: GOMBOS: *Catalogus fontium* III. k. Bp. 1938, 2248—50. l. ROGERIUST l. *uo.* 2250—2254. l.

tak mentve.¹⁴ Pósa tehát még nem volt domonkos, amikor önálló fogalmazásban megírta *Trója-történetét*, és azt UGRINnal együtt nagy gyönyörűséggel olvastatta. Még Párizsban ígérte meg barátjának, hogy „Magyarország királyainak és nemeseinek származását is” meg fogja írni. Ígéretét azonban csak jóval később, püspök korában váltotta be, amikor UGRIN már spalatói érsek (1245–48) volt. A Gesta előszavának lelkendező és hálálkodó befejezése (Felix igitur Hungaria. . .) csak teljes műhöz illik. Ezért feltűnő, hogy a Gesta ma ismert szövege a 24a levél 5. sorával megszakad, bár a hártya vonalazása folytatódik. Hiányzik a mű kerekded befejezése, nincsen „Explicit”. Az alsó szövegréteg viszont, melynek nyomaival a 6ó lex végéig, a 24b levél aljáig találkozunk a finomszemes felvételekről készült nagyításokon, bizonyára be volt fejezve. Erről és az átdolgozással kapcsolatos összes kérdésekről csak akkor tudunk meg bizonyosat, ha a kódex összes leveleiről palimpszeszt-fényképeket sikerül majd készíttetni.

Az 1a levél 4. sorába betoldott *Rogério archiepiscopo Spalatino* kifejezés, továbbá ugyanott az R monogramra rejtett ROGERIUS név arra utal, hogy PÓSA UGRIN korai halála (1248. nov. 27.) után az utódjának ROGERIUSnak (1249–66) is felajánlotta a Gestát, vagy legalább ez volt a szándéka. Annyi bizonyos, hogy a mű megírását PÓSA nem neki, hanem UGRINnak ígérte meg párizsi diákoskodásuk alatt (kb. 1225–1238 között). Az is tény, hogy a Gesta tartalma és ROGERIUS *Carmen miserabile* c. emlékirata (1243 körül), továbbá a mongol hódításról írt egyéb beszámolók között számos tárgyi egyezés mutatható ki. Erre vonatkozó kutatásaim eredményeiről más helyen szándékozom beszámolni.

KARSAI GÉZA

Vidéki könyvkötők a XVII. század folyamán. Eleddig úgy tartottuk nyilván, hogy könyvkötőink a XVI–XVII. század folyamán csakis azokban a városokban telepedtek le, amelyekben könyvnyomtatóműhely is működött. E hiedelmünknek valóban meg is volt az alapja. Nem is beszélve az eleinte önálló könyvkötőmesterségről, amely a könyvkedvelők korlátolt száma, továbbá a scholákban a külsőországokbeli tankönyvek használata miatt csakis a könyvnyomtatóműhely mellett találhatta meg létjogosultságát, a XVII. század második negyedében azonban e kétféle mesterség egészen egymásra való utaltsága következtében Erdélyben és a kapcsolatos részekben mindennél egy kézben egyesült. Ezt az utóbbi kijelentést maga TÓTFALUSI KISS Miklós is megerősíti, tudunkra adván, hogy a „Könyv nyomtatók itt (Kolozsvárt) azelőtt mind Compactorok is voltak.”¹ Ezzel szemben azonban a XVII. század második felében azt látjuk, hogy e szoros házasság kötelékei kezdettek meglazulni, míg nem végtére egészen fel is bomlottak.

E folyamatot több okra vezethetjük vissza. Így látjuk, hogy Felső-Magyarországon, mégpedig annak keleti felében a könyvkötők külön céhbe tömörültek; e társulatuk azután a század közepén Lőcsén működött s amint értesülünk róla, tagjai közé sorozta GEYERS Bálint kassai nyomdász-könyvkötőt is. Minthogy GEYERSnek 1656-ban bekövetkezett halála után műhelye a sokszorosító iparnak két ágára különvált, felesége csak a könyvkötőmesterséget tartotta meg magának,² e körülmény is példamutatásul szolgálhatott arra nézve, hogy a kompaktorság önállóan is életképes mesterség, különösen

¹⁴ A domonkosok tanulmányi rendjéről és a középkori akadémiai fokokról I. HARSÁNYI András: *A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt*. Debrecen 1938. 115–125. l.

¹ M. TÓTFALUSI KISS Miklósnak . . . *Mentsége*. Kolozsvár, 1902; 40.

² ifj. KEMÉNY Lajos: *Adalék a kassai könyvsajtó történetéhez* . . . Magy. Könyvszle. 1901. 67. l.

ha a könyvkereskedői feladatkört is megtartotta magának. E felbomlást különben elősegítette az a körülmény is, hogy Kolozsvárt a HELTAL-féle nyomda az 1660. esztendő tájáig elkopván, használhatatlanná vált,³ s így az eddigi nyomdavezetőnek, meg legényeinek — más tipográfiába nem tudván beleilleszkedni — a könyvkötészet önálló folytatásához kellett folyamodniok. De az önálló könyvkötők számbeli szaporodását növelte a váradai jeles könyvnyomtatóműhelynek a török foglalás miatt 1660. augusztus 28-án bekövetkezett hontalanná válása is, valamint a jól felszerelt sárospataki tipográfiának BÁTHORI Zsófia özvegy fejedelemasszony vallási vakbuzgósága miatti elüldöztetése. Ezekben a műhelyekben felszabadult s munkahelyükről elvándorolni kényszerült legények megélhetést keresve illetéknéppen önálló munkavállalásra kényszerültek.

Mindezeknek az indítókoknak következtében egyszerre megszaporodott a könyvnyomdák székhelyein működő független könyvkötészetek száma, különösen, hogy a nyomdászai munkálkodását 1693-ban megkezdő TÓTFALUSI Miklós, valamint mesterségbeli utódai vállalkozásuk köréből már teljesen kikapeszték a kompaktorság folytatását. E század utolsó évtizedeiben már Kolozsvárt is több önálló könyvkötő nyitotta meg műhelyét. E helyzetet tudjuk, bárha mindenikét személy szerint is megnevezni egyelőre még nem sikerült. De a szegődötetés nélkül maradt legényeket, mint önálló mestereket, Kolozsvár, nemkülönben más, nyomdával rendelkező városok már nem tudván befogadni, ezért közülük egyeseknek vidékre is kellett jutniok. Letelepedésre — nagyon természetesen — olyan helyeket választottak, ahol a jelesebb iskolák tanárainak és diákjainak szükséglete biztosította a kellő könyvforgalmat s az egyes köteteknek az állandó, vagy legalább is gyakori használat miatt megkívánt bekötését.

Üzletágukhoz tartozott a sokadalmakon, vagyis főképpen a vidéki országos vásárokon való kirakodás is, amikor kalendáriumot, széphistóriákat s egyéb új és leginkább kelendő könyveket árultak a ponyván. Azután a kassai könyvkötő céh szabályai szerint papiros, képecskék, Agnus Dei, mindenféle kalamáris, galles (vagyis gubacs), gálicskő, pecsétviasz is került eladásra.⁴ Jövedelmükhöz ez is hozzájárulván, megélhetésük tehát biztosítva volt.

Ilyen vidéki könyvkötőkre találjuk a következő néhány adatot, utalva arra a körülményre, hogy bizonyosan más, egyelőre még meg nem nevezhető helységekben is, ahol gimnázium működött, a század második felének valamelyik évében könyvkötészetnek is kellett létesülnie.

1. *Nagyszebenben* magyar könyvkötőképpen ismeretes az 1662. esztendő utolsó hónapjától 1667 első feléig itt dolgozott SZENCZI KERTÉSZ Ábrahám nagyváradai tipográfus és kompaktor, aki remek alkotásaival a maga korabeli Erdély könyvkötőiparában valóságos iskolát teremtett. Az 1667. év első öt hónapjának valamelyikében bekövetkezett elhunytja után könyvkötészettel felszerelt könyvnyomtató műhelyét APAFI fejedelem 1668 őszére Kolozsvárra helyezte át s ezért nagyon valószínű, hogy az elhalt mester legényei a műhellyel együtt maguk is ide költöztek át. Ettől az időtől kezdve tehát Szebenben hihetőleg csak szász kompaktoria maradt.

2. *Nagybányára* vonatkozó adatunk 1668-ban kelt. HORTI István itteni scholamester március 28-án írta TELEKI Mihály kővári főkapitánynak: „Erkezven a Kglmed levele, mingyart hivattam a könyvkötőt.”⁵ Ezzel a nyommal hozzuk összefüggésbe Kassa város 1669. esztendőbeli jegyzőkönyvének augusztus 3-i bejegyzését: „Nagybányán,

³ BOD Péter: *Erdélyi Féniks*.

⁴ ifj. KEMÉNY Lajos: *Compactor Bálint, egy XVII. szdbeli könyvnyomtató*. Századok. 1889. 779—781. l.

⁵ Teleki levéltár. Missilisek 741. köteg. Közli KONCZ József is a *Prot. Közl.* 1888. 206. lapján.

lakozó Veresegyházy Szengyörgyi Mihály typographus tartatja az bertenházban Kys Péter nevű compactor legényt.”⁶ E nyomdász-könyvkötő mesterről megállapítható, hogy helyesen írott neve VERESEGYHÁZI SZENTYEL Mihály, aki 1668. szeptember 27-től kezdődőleg fejedelmi tipográfus és a Kolozsvárra áthelyezett váradi könyvnyomtató műhely vezetője. Tehát ekkorra már végleg ott is hagyta Nagybányát. A nála legénykedett Kys Péter könyvkötő további sorsáról semmit sem tudunk. A börtönből való kiszabadulása után aligha tért vissza Bányára, hogy itt önálló könyvkötészetet kezdjen. Ő ugyanis mesterét megkárosítva, szökött el tőle, tehát itt véglegesen eljártszotta jó hírét-nevét ahhoz, hogy szívesen lássák.

3. *Nagyennyeddel* kapcsolatosan az alábbi feltételezést bocsátom előre. Tudjuk, hogy SZENCZI KERTÉSZ Ábrahám 1667-ben Nagyszebenben meghalt. A tipográfia kezelését a fejedelem, mint főpatrónus, ekkor UDVARHELYI Mihály deákra bízta, működésével azonban nem lévén megelégedve, megbízatását tőle 1668-ban már vissza is vonta. APAFI további rendeleteiből arról is értesülünk, hogy UDVARHELYI ekkor „holmi Eszközöket, Compactoria műszereket magának reservált, úgy mint egy Praelumot, mellyet már el is adott, *Typographiahoz való eszközöket*”, stb. Mindezeket azután Enyedre vitte magával.⁷ Hihető azonban, hogy ezek az elidegenített felszerelési tárgyak a fejedelem parancsára visszaszerezettek, de mégis az a körülmény, hogy UDVARHELYI azokat az átadás elől Enyedre szállította, hihetővé teszi, hogy a kiváló kollégium könyvkereskedés- és könyvkötészet-szükségletét pótlandó, saját műhelyt berendezve, netalán e városkában akart letelepedni. Ezzel szemben mégis inkább reá merném vonatkoztatni a külső-országbeli tanulásból hazatérő PÁPAI PÁRIZ Ferenc naplójának 1675. augusztus 13-i bejegyzését: „Egressus sum Jaurino, invitante me domino Mich. Udvarhelyi typographo.”^{7a}, így tehát valószínűleg Győrbe vándorolván, ott rendezkedett be.

E tisztázásra váró lehetőségen kívül azonban még egyéb adat is áll rendelkezésemre, ez azután kétségtelen bizonyítékot szolgáltat arra vonatkozólag, hogy Enyeden a XVII. században már valóságban is volt könyvkötészet. Erre az adatra a század utolsó évtizedéből, 1694-ből akadtam. Ugyanis Fehér vármegyének ebben az esztendőben összeírt lustratioja alkalmával Nagyenyed városában november 9.-én számbavett egyházi nemesek sorában fordul elő „KÖNYVKÖTŐ PÉTER bibliopola” neve⁸. Neve különben — amint erről már szó volt — határozottan arra céloz, hogy a főiskola ittlétele valóban szükségessé tette egy könyvtárat, illetőleg egy olyan könyvkötő letelepedését, akinél a tanulók megszerezhették az iskolában szükséges tankönyveket. Hiszen mind a discipulusok, mind pedig a studiosusok egyre jobban növekedő létszámának szükséglete már nem volt kielégíthető a használt tankönyveknek egymás közt való csereberelésével. E száraz bizonyágon kívül azonban semmiféle több felvilágosító adat nem áll rendelkezésemre.

4. *Marosvásárhelyről* 1671. március 22-éről van tudomásunk egy könyvkötő-könyvtárusról. Ugyanis e napon nagyváradi ALMÁSI István bibliopogus hét darab könyvet ajándékozott a vásárhelyi iskolának.⁹ E könyvkötő származási neve bizonyítja, hogy neki megelőzőleg Nagyváradon volt műhelye, avagy netalán még inkább a SZENCZI Ábrahám-féle tipográfia-kompaktoriának volt legénye s így ő is csak a vár elfoglalása után menekült Vásárhelyre és folytatta tovább mesterségét.

Innen kezdve azután már csak 1710-ből ismeretes könyvkötészetre vonatkozó

⁶ K. L.: *Szentyel Mihály nagybányai könyvnyomtató*. Magy. Könyvszle. 1901. 421. l.

⁷ *Adatok a kolozsvári könyvnyomtatás történetéhez*. Batthyáneum. II., 159—60.

^{7a} *Irodalomtört. Közl.* 1892. 509. l.

⁸ ifj. BIÁS István: *Fejérvármegyei lustra 1694-ből*. Gen. Füzetek. 1909. 89. l.

⁹ KONCZ József: *A marosvásárhelyi ev. ref. régi iskola ismertetése 1557—1718-ig*. Marosvásárhely, 1884. 106.

adat, hihetőnek tartom azonban, hogy az ekkor jelentkező könyvkötőmester már korábban hozzákezdett mestersége folytatásához. Ugyanis a menekült sárospataki kollégium csak 1716. december elején vándorolt át e városba s az itteni partikulával egyesülve vált ismét főiskolává, — bizonyos tehát, hogy az itt talált kompaktort nem ennek az eseménynek kellett idevonzania.

A TOLNAI Gábor által felfedezett adat szerint az *Öreg Gradual*-nak ajándékképpen történt bekötéséért a marosvásárhelyi eklézsia az idézett esztendőben Sz. GYÖRGY Mihály deák könyvkötőnek és feleségének viszonzásképpen két széken való ülőhelyet adott a várbeli nagy templomban.¹⁰ E SZENTGYÖRGYI Mihály deák nevéből megtudjuk, hogy maga is középiskolát végzett, felső évfolyamokat járt deák, vezetőkéneve önkéntelenül felveti azt a gondolatot, vajon nincsen-e valamelyes köze a fentebb említett VERESEGYHÁZI SZENTYEL Mihályhoz, előbb bányai, majd kolozsvári nyomdász-könyvkötőhöz? Tudjuk ugyanis, hogy a SZENTYEL név tájszólásos formája a Szentgyörgy helynévnek. Ezt jól tudta maga VERESEGYHÁZI is, hiszen a saját megkeresése alapján készített kassai jegyzőkönyvi bejegyzésben ezért találjuk családnevekképpen a SZENTGYÖRGYI névalakot. Kor szerint itt az apai-fiúi viszonyt tételezhetnők fel, amelyet még a keresztnev egyezése is támogathat, természetesen azonban, hogy ez az ötlet nem alapszik semmiféle bizonyítékon s ezért, a további kutatás irányának megjelölésén kívül semmi súllyal nem bír. Ezen kívül különben az sem lehetetlen, hogy köze volt SZENTGYÖRGYI György vásárhelyi lelkipásztorhoz, akiről itt 1689. május 16-án van emlékezet.¹¹

A felsorolt néhány adat — csekély száma ellenére is — kellő jelentőséget tartogat számunkra. Ugyanis sejtethetjük belőle, hogy vidéki könyvkötőink a hazai jeles nyomdákban sajátítván el könyvkötőmesterségbeli tudásukat, alkotásaikban nemcsak tartósságot, hanem ízlést is egyesítve, a vidéki ipar színvonalának emelését szolgálták. E tételünket azután visszafordítva, azt is megállapíthatjuk, hogy sem a kiváló könyvkötési munkák előállítását, sem bizonyos stílusok használatát e század végére már nem szabad csak egyes jeles műhelyeknek tulajdonítanunk, minthogy a vidékre kirajzolt könyvkötők első nemzedéke is hihetőleg e műhelyek neveltjei lévén, magukkal vitték az elsajátított eljárások használatát; közöttük azután legfennebb csak egyéni kiválóságuk, ízlésbeli kifinomodottságuk, valamint a körülmény adta lehetőségek tekintetbevétele alapján végezhetnők el az osztályozást. Tehát az egyes könyvkötési módok, amelyek Erdélyben éppen Kolozsvárt virágoztak ki a legszebben, innen szétterjedve, bizonyosan a vidéken is méltó módon folytatódtak. Minthogy ennek is a magja tulajdonképpen Váradon érhetett csíráképpé, ezért méltán gondolhatunk arra, hogy az ottani vár eleste után egy évtized múlva Marosvásárhelyen jelentkezett váradi könyvkötőmester — akár Kolozsvár megkerülésével is — közvetlenül ültethette át SZENCZI KERTÉSZ Ábrahám pompás kötésmódját és stílusát. Igaz, hogy még nem áll annyi adat rendelkezésünkre, hogy e feltevést bizonyossággá fejleszthessük.

HEREPEI JÁNOS

Patachich Ádám ősnymotatványgyűjteménye. Az Egyetemi Könyvtárban őrzött PRAY-kéziratgyűjtemény 24. kötetében *Catalogus quorundam rariorum Bibliothecae meae librorum ordine chronologico ab anno 1470 usque ad 1526 digestus* címmel egy könyvjegyzék található. Néhány kéziratot, 185 ősnymotatványt, 58 megjelenési év nélküli

¹⁰ TOLNAI Gábor: *Két erdélyi könyvkötő a XVII. század első felében*. Magy. Könyvszle. 1941. 364. l.

¹¹ KONCZ József i. m. 102. l.

művet és 137 egyéb könyvet tartalmaz. A katalogizáló mindegyiknél feltünteteti — amennyiben meg tudta állapítani — a könyv szerzőjét, címét, formátumát, kiadási évét, nyomdahelyét és nyomdászát.

Az Egyetemi Könyvtár kéziratárának nyomtatott katalógusa ezt a listát PRAY saját könyvtára katalógusának tartja,¹ a részletesebb elemzés azonban ellentmond ennek a megállapításnak. PRAY ugyanis kétezer kötetes könyvgyűjteményét eladta az Egyetemi Könyvtárnak, s a felsorolt könyvek túlnyomó része nem található meg itt, a meglévőkről pedig a posszessorbejegyzések alapján kiderül, hogy nem a kiváló történész tulajdonából kerültek ide. Ő egyébként, bár viselte a *historiographus regius* kitüntető címet, anyagiakban sohasem kapott komolyabb megbecsülést, magánvagyonnal nem rendelkezett, s így szerény fizetéséből a munkásságához szükséges történelmi művek beszerzésén kívül nagyobb számú nyomtatvány vásárlásaira nem telhetett.

Az egykori tulajdonos személyére a nyomtatásra készen álló országos magyar őnyomtatványkatalógus segítségével kaphatunk felvilágosítást. A lelőhelyeket megvizsgálva kiderül, hogy a jegyzékben felsorolt inkunábulumok túlnyomó része megtalálható a kalocsai főszékesegyházi könyvtárban, és a legtöbb csak ott található. A kalocsai katalógusok alapján azután megállapítható, hogy ezek a kötetek PATACHICH érsek gyűjteményéhez tartoztak.

*

PATACHICH Ádám (1717—1784) régi horvát arisztokrata családból származott. Tanulmányait Bécsben és Rómában fejezte be, aránylag fiatalon kapott magas egyházi és világi méltóságokat (zágrábi kanonok, nagyváradi érsek, kancelláriai tanácsos, a hét-személyes tábla ülnöke, az egyetemi szenátus elnöke). Kora többi művelt főpapjához hasonlóan, a barokk műveltségességménynek hódolva nagy anyagi áldozatok árán reprezentatív könyvtárat létesített.

Mikor 1776-ban kalocsai érsekké nevezték ki, az érseki palota még épülőfélben volt. 7825 kötetből álló könyvtárát ezért ideiglenesen budai palotájában helyezte el. A PRAY kollekciónban szereplő jegyzéknek ebben az időben kellett készülnie, mert a Kalocsára költözés után az ottani könyvtáros, MARIOSA Jakab teljes katalógust készített, ilyen kivonatos jegyzékre tehát már nem lehetett szükség, viszont ebből a teljes katalógusból több, a PRAY féle listán szereplő mű hiányzik, s ezek azóta sincsenek meg. A jegyzék, amelynek egy másik példánya Kalocsán is megtalálható, nem PRAY kézírása, de nyilvánvalóan az ő munkája. Erre utal egyrészt a könyvek kiválasztásának módja, másrészt a benne levő rövid annotációk (*editio rarissima, opus vastum* stb.) fogalmazása. Mindkettő feltűnő hasonlatosságot mutat PRAYnak az Egyetemi Könyvtár ritka könyveiről 1780—81-ben megjelentetett két kötetes katalógusának² válogatási elveivel, illetve megjegyzéseivel.

PRAYT különben az irodalomkedvelő főpap sokra becsülte, ismételten közbenjárt érdekében a helytartótanácsban és az uralkodónál, gyakran fogadta budai palotájában, sőt egy disztichonnal is megtisztelte:

„*Dic mihi cur Prayano virides stent fronte capilli
Nempe viret scripta Prayus in Historia.*”

¹ *Catalogus manuscriptorum Bibl. R. Scient. Univ. Budapestinensis*. 2. tom. 2. pars. 788 l.

² *Index rariorum librorum Bibliothecae Universitatis Regiae Budensis*. Buda.

Valószínű, hogy PRAY a katalógus összeállításával PATACHICH jóindulatát akarta meghálálni.³

1780-ban lett kész Kalocsán az érseki palota; a könyvtár ennek keleti szárnyán kapott helyet. Nyolc ablakos, 23 méter hosszú díszterme egyike legszebb barokk könyvtártermeinknek. Olasz barokk stílusú, berakásos tölgyfa könyvvállványai nemcsak a falak mentén sorakoznak, hanem a terem belsejében is. Nem nagyon magas, karzata nincs, hangulata így intimebb, nemcsak látványos, hanem olvasásra is csábító. Az állványokat betöltő könyvek gerincének díszes aranyozása csillogó fényt kölcsönöz az egész teremnek. PATACHICH sokat tartózkodott itt, a közvetlen mellette fekvő lakosztályából kis ajtót törtetett ide, és az oszlopok menti állványokon jutott hely néhány kis fióknak is, ahol jegyzeteit tartogatta.⁴

A régi érseki könyvtár a török uralom idején teljesen megsemmisült, utána pedig az érsekek csak kevés, az istentisztelethez és lelkipásztorkodáshoz feltétlenül szükséges könyveket szereztek be. Így az új könyvtárhelyiségek polcaira csak a PATACHICH-gyűjtemény került. A kötetek a költözés után numerus kurrens jelzetet kaptak, s ennek sorrendjében állították fel őket. A nagyterembe kerültek az 1–6874 jelzetű kötetek — ezek még ma is ott sorakoznak változatlan rendben — a többi pedig három kisebb terembe.

A könyvtár nagyságát jól érzékelteti, ha állományát összehasonlítjuk az Egyetemi Könyvtáréval. Az érsek *magángyűjteménye* 1783-ban 16 242 kötetet számlált, ugyanekkor az egyetem tanárjainak, diákjainak és a főváros tudományos érdeklődésű olvasóinak könyvigényét az egyetem könyvtárában, az ország egyetlen jelentős állami gyűjteményében csak 15 494 kötet szolgálta.⁵

A PATACHICH-gyűjtemény nemcsak mennyiségével tűnt ki, hanem minőségével is. A kódexek, értékes kéziratok, drága díszművek mellett számos ősnymtatványt is őrzött. Az érsek ebben is a barokk kor főpapjainak és főurainak a szokását követte, akik az inkunábulomokat ritka voltak miatt megkülönböztetett figyelemben részesítették, és előszeretettel vásárolták. A PATACHICH-könyvtárat többen ismertették,⁶ kéziratait részletesen felsorolta CSONTOSI János a *Magyar Könyvszemlében*,⁷ de az ősnymtatványok számáról, beszerzési módjáról, korábbi tulajdonosairól, a ritkább példányokról, egykori áraikról eddig nem sok szó esett.

A Mohács előtti időben sok nyomtatott könyv volt a magyarországi kolostorokban, iskolákban, püspökségekben, de a reformáció és ellenreformáció harcai, a feudális anarchia, a másfél százados török hódoltság és a szabadságharcok a XV. században nyomtatott könyvek túlnyomó többségét elpusztították. Ezért aki gyűjteménye számára ilyen könyveket akart nagyobb számban beszerezni, ezt csak külföldön tehette meg.

PATACHICH gyűjtői módszeréről, beszerzési forrásairól, a könyvekért fizetett összegekről sok mindent megtudhatunk abból az iratesomóból, amit a főszékesegyházi könyvtár Ms 447 jelzettel őriz. Akadnak benne számlák, rendelések, vételre felajánlott

³ PATACHICH és PRAY kapcsolatára l.: LISCHERONG Gáspár: *Pray György élete és munkái*. Bp., 1937. Ő idézi a disztichont is.

⁴ KÉKESI János főkönyvtáros szóbeli közlése.

⁵ A Patachich könyvtár állományát illetőleg l. KÉKESI János: *A kalocsai főszékesegyházi könyvtár 1784–1964*. Kézirat az OSZK könyvtártudományi szakkönyvtárában. Jelzete: D 56. Ugyanitt egyéb adatok is a könyvtárra vonatkozóan. Az Egyetemi Könyvtár állományát l. KOVACHICH M. Gy.: *Instrumenta*. 2. köt. 175 l. OSZK. kéziratár. Jelzete Fol. lat. 69. TÓTH András: *Az Egyetemi Könyvtár története a szerzetesrendek feloszlatakorában*. = *Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei*. III. Bp., 1966. 122. l.

⁶ KÉKESI fent idézett művében, SZARVASI Margit: *Magánkönyvtáraink a XVIII. században*. Bp., 1939. (Az OSZK. kiadványai. 7)

⁷ MKSz. 1883. 271–308 l.

könyvek jegyzékei és egyéb könyvvásárlással kapcsolatos levelek. Az iratesomó többsége az 1780 és 1783 közti időből származik, s ez eleve bizonyítja, hogy az ilyen természetű iratoknak csak kis töredékét találhatjuk meg itt.

Az érsek megbízásából igen sok levelet írt FOGARASI Antal. FOGARASI 1780-ig Rómában tanult, ekkor a kalocsai szemináriumba tanárrá nevezték ki. Szentírásmagyarozatot, görög és héber nyelvet tanított. 1781-től ezenkívül kanonok és a könyvtár prefektusa,⁸ bár a könyvtári munka javarészt, a könyvek rendezését, számozását és katalógizálását nem ő végezte, hanem a már említett MARIOSA, aki korábban a vatikáni könyvtár munkatársa volt.

A levelekből kiderül, hogy PATACHICHOT nem kizárólag a könyvek ritka vagy nem ritka volta érdekelte, hanem a tartalma is. Egyik írásban például közli FOGARASI — valószínűleg válaszként egy eladási ajánlatra — hogy 1501-ben és 1502-ben megjelent Ciceroja nincs a könyvtárnak, és annak a kiadásnak a megküldését kéri, amelyiknek jobb a kommentátora. Egy másik levélben őt, pontosan megnevezett numizmatikai művet rendelt meg.

A címzett igen sok esetben egy Bécsben élő világi pap, Antonius KURZ, vagy KURTZ, aki szívesen vállalt különféle megbízásokat, így például 1795-ben egyszerre 95 ősnymtatványt vett SZILY János szombathelyi püspök részére.⁹ KURZ 1780-ban a budai egyetemtől is kapott megbízást, hogy vásároljon számára árveréseken könyveket. Ezért és az Egyetemi Nyomda kiadványainak Bécsben való terjesztéséért évi 200 Ft. tiszteletdíjat állapítottak meg számára.¹⁰ Szolgálatait PATACHICH is pénzzel honorálta, így az 1782. július 2-án kapott 1000 forintból 64-et tarthatott meg magának, mint írja „*donum mihi benignissime assignatum*”. Ugyanebből az összegből BRETSCHNEIDER, az Egyetemi Könyvtár prefektusa, aki nyilvánvalóan szintén ágensi feladatot vállalt, 129 Ft-ot kapott.¹¹

Másutt is voltak az érseknek ágensei, így Rómában, Grazban, — utóbbi helyen egy Ignat KIBLER nevű doctor utriusque juris, — sok könyvkereskedővel pedig közvetlen érintkezésben állt. Egy Joseph KRÜCHTEN nevű bibliopola egyszerre kért tőle 2207 forint 43 és fél krajcárt azért a hatszáz kötetért, melyet 1775-ben és 1776-ban több részletben szállított számára.

HORVÁTH Antal Tibor és PATAKI János megvizsgálta a PATACHICH inkunábulumai-ban levő bejegyzéseket. Az egykori tulajdonos neve kb. 80 kötetben, az egész anyagnak 20%-ában található meg, s ezekből arra lehet következtetni, hogy az érsek a legtöbb könyvet Bécsből szerezte be. Tizennégy kötetnek régen a domonkosok bécsi konventje volt a possesszora, huszonkilencé pedig a bécsi egyetem. (Huszonegy kötetben a „*facultatis philosophiae Viennae 1686*” bejegyzés olvasható.) Az egyetem 1756-ban régi kéziratait és ősnymtatványait át kellett, hogy adja a Hofbibliotheknak,¹² a Kalocsára került kötetek nyilván duplumok voltak, s ezért adták el. Ezenkívül néhány bécsi magánember neve található, a legtöbb csak egy-egy, Johannes FABER püspöké (1478—1541) azonban négy kötetben. Egyéb bejegyzések nürnbergi, badeni, hannoveri, sziléziai birtokosokra utalnak.

Akad néhány munka, amelynek a középkorban is magyar tulajdonosa volt. Ilyen az a HALASY Pál nevű tanuló, akinek XVI. századi írása a Grolier kötéseken levő

⁸ *Calendarium Archi-diocesanum Cleri Colocensis et Bacsiensis Eccl. Can. Unít. ad annum 1780, 1781, 1782.* Kalocsa.

⁹ GÉFFN Gy.: *A szombathelyi egyházmegye története.* 1. köt. Szombathely, 1922. 147—161 l.

¹⁰ TÓTH András i. m. 127. l.

¹¹ „*Ad assignationem Dⁿⁱ Bretschneider.*”

¹² GALL, Franz: *Alma Mater Rudolphina 1365- 1965.* 3. Aufl. Wien, 1965. 21. l.

felírás (*Jo. Grolierii et amicorum*) hatását mutatja: „*Sum Pauli Halasy et amicorum eius.*” Két kötet egykor MASSÓCZI Zakariás nyitrai püspök (1542—1587) könyvtárában sorakozott, egyet KARVALY G. váradi kanonok ajándékozott püspökének, PATACHICHNAK. A magyar possesszorjegyzéket a következő nevek egészítik ki: SZENTMIHÁLYI Balázs plébános (1641), DOBNER Sebestyén Ferdinánd soproni ügyész (1703), az 1758-ban elhunyt ZICHY Miklós, HARREN János szombathelyi kanonok (1775) és egy MENNDL András nevű pozsonyi világi pap, akinek nevét három kötetben olvashatjuk.¹³

A PATACHICH ősnymtatványgyűjtemény ránk maradt része 347 mű 365 kötetben. A PRAY kollekciónban felsorolt művek közül több elveszett, mégpedig a Kalocsára költözés előtt. Ott ugyanis a könyveket rendezték, számozták, katalogizálták, és a beszámozott kötetek sorában számottevő hiány nem keletkezett. Ellenben csomagolás és szállítás közben könnyen elkallódhatott vagy tolvajkézre kerülhetett néhány kötet.

A hiányra vonatkozólag pontos számot nem lehet adni, mert a PRAY lista egyik-másik adata téves, bizonytalan, a meglévő állománnyal való azonosításra nem teljesen alkalmas. A tévedés néha nyilvánvaló. ROLEWINCK *Fasciculus temporum*-ának 1492-es memmingeni kiadását (H 6931) például PRAY költninek tünteti fel. Ez esetben a kolumnában levő kifejezés, „*admissum ab alma uniúsiate Coloniēn*”, tévesztette meg. De már Leonardus de UTINO *Sermones de sanctis* című művénel más a helyzet. PRAY az 1473-as kiadást (H 16129) említi, Kalocsán viszont az 1474-es (H 16130) van meg. Ebben az esetben vajjon hiányról beszélhetünk-e vagy téves bejegyzésről?

Biztos hiánynak tekinthető a három legkorábban, 1470-ben nyomott inkunábulum közül két velencei kiadású CICERO, a *De oratore*, amely VALDARFER (H 5166—GW 6746) és az *Epistulae ad familiares*, amely Wendelin von SPEYER műhelyéből (H 5166 — GW 6803) került ki. Mindkettő elég ritka, a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (a továbbiakban GW) 11, illetve 18 példányt ismer belőlük. Hiányzik Bonatus *Decem tractatus astronomicae*-jének 1491-es (H 3461) kiadása és még kb nyolc-tíz mű.

Az ősnymtatványok beszerzésénél PATACHICH nem nagyon válogathatott, csak azt vehette meg, ami a piacra került. Ezért gyűjteményének szak szerinti megoszlása nem annyira az ő érdeklődési körét tükrözi, hanem inkább a XV. századi könyvkiadásét. A könyveknek valamivel több, mint a fele, 52%-a teológiai tartalmú, ideértve a vallásfilozófiát is. A jogi művek arányszáma 9%, többségük a kánonjoggal foglalkozik. Kb. 14%-ra tehető a görög-latin klasszikusok és a velük foglalkozó kommentárok száma, a humanista íróké pedig 7%-ra. Nagyjából azonos a történelmi és a nyelvészeti (nyelvtan, retorika, szótár) könyvek részesedése, 4—4%; a különböző természettudományi és alkalmazott tudományokkal foglalkozó könyvek pedig az egész gyűjtemény 10%-át teszik ki, akadnak köztük orvosi, asztrológiai művek és néhány matematikai-fizikai könyv.

A teológiai könyveknél feltűnő, hogy mindössze egy-egy misszálé és breviárium található. Az egyes szerzők közt az első helyen AQUINÓI SZENT TAMÁS áll tizenkét munkájával. A Bibliát PATACHICH hat latin és két olasz kiadásban vásárolta meg. Antoninus FLORENTINUS hat művét hét kiadásban találjuk meg. Guillermus PARISIENSIS Postilláit négy, Angelus de CLAVISIO *Summa angelicá*-ját, BURLAEUS *De vita et moribus*-át és Jacobus de VORAGINE *Legenda aureá*-ját három-három régi kiadásban olvashatták Kalocsán, a két utóbbit latinul is, németül is. Az elveszett könyveket nem számítva, a római auktorok közül CICERÓT hét, SENECA T pedig öt kötet képviseli.

Az említetteken kívül még húsz olyan munka akad, amelyik két-két kiadásban szerepel. Ilyenek AENEAS SYLVIUS: *Epistolae selectae*, ALCHIBITIUS: *Liber isagogicus*, GRATIANUS: *Decretum*, KEMPIS: *Imitatio Christi*, LUCANUS: *Pharsalia*, MARTIALIS: *Epigrammata*, SACRO BUSTO: *Opus sphaericum* stb.

¹³ HORVÁTH és PATAKI jegyzeteit, amelynek alapján készült ez a possesszor-összeállítás, az OSZK-ban a Régi és ritka könyvek osztálya őrzi.

Nyelvi szempontból a gyűjtemény igen egyöntetű, csupán tíz inkunábulum nem latin, ebből nyolc német és kettő olasz.¹⁴

A legtöbb kötetből sok példány maradt korunkra. Unikum nincs a gyűjteményben, de néhány ritkább kiadás igen. Ilyen az *Auctores octo* című Lyonban 1490 körül megjelent mű (H 1913 — GW 2776) és az 1484-es *Breviarium Strigoniense* (H 3941 — GW 5469), amelyből a GW csak két, illetve három példányt ismer.¹⁵

Öt, illetve hat példányt említ a GW a következő kiadásokból:¹⁶

BARBATA: <i>Repetio legis</i>	Parma, 1474	H 2432 — GW 3352
<i>Biblia Italica</i>	Venedig, 1477—78	H 3152 — GW 4313
<i>Biblia Italica</i>	Venedig, 1481	H 3153 — GW 4314
CAMPEGIUS: <i>De dote</i>	Pavia, 1478	H 4293 — GW 5944

Ritkább, 9—13 példányban ismert művek a következők:

ANCHARANO: <i>Repetio cap. Postulasti de foro comp.</i>	Bologna, 1474	H 948 — GW 1633
COLUMELLA: <i>De re rustica</i>	Wien, 1493 körül	H 5499 — GW 7185
CORSETTUS: <i>Singularia et notabilia</i>	Bologna, 1477	H 5763 — GW 7788
FABER STAPULENSIS: <i>Ars suppositum</i>	Paris, 1500	C 2395 — GW 9647
H. de VALLIBUS: <i>Jesuida.</i>	Leipzig, 1494	H 15845
MESUE: <i>Opera</i>	? 1494	H 11107

PATACHICH ősnymtatványai közt akad néhány szépen díszített, vagy egyéb érdekességet rejtő darab. Ilyen AUGUSTINUS *De civitate Dei*-jének 1470-es kiadása (H 2048) lapszéli stilizált virágokkal, sok remek iniciáléval és a végén festett címerrel. Szép lapszéli díszítésein, címeres arany iniciáléin kívül korabeli rezesztruma van Jacobus de FORLIVIVUS Hippokratesz kommentárjának (H 7247). A legdíszesebb GRATIANUS 1472-es *Decretum*-a (H 7885), amelynek tizenhárom lapja van gazdagon kifestve. Az első lapon KRISZTUS mint bíró a felhőkön ül, lábai előtt a földgolyóval. Rainerius de PISIS *Pantheologia*-jának mindkét kötetét (H 13016) aranyfüstös iniciálék és lapszéli lombdíszítések ékesítik, az egyik kötéstáblában pedig egy egyleveles nyomdász hirdetés van, amely ennek a kötetnek a vásárlására hívja fel az olvasót. Petrus de PALUDE szentbeszédeinek 1485-ös kiadása (C 5422) egy 1567-es Pauernkalendert rejt a táblájában. Az 1478-as ulmi kalendárium (H 1478) korabeli csillagászati rajzai miatt érdemel figyelmet. Érdekes az 1478-as Biblia (H 3069) zöld, sárga, vörös és fekete olajfestékkel díszített kötése. A felsoroltakon kívül még több szépen rubrumozott és tollrajzos iniciálékkal díszített, és sok XV. századi fatáblás, vaknyomásos bőrkötésű könyv van a gyűjteményben.¹⁷

PATACHICHNAK a könyvvásárlásokkal kapcsolatos iratai tájékoztatnak az inkunábulumok 1780 körüli áráiról. A könyvkereskedői listákból nyolc művel kapcsolatban találunk adatot:

¹⁴ A gyűjtemény ismertetésénél felhasználtam azt a gépirásos leltárt, amelyet BORSA Gedeon 1951-ben állított össze a főszékesegyházi könyvtár ősnymtatványairól.

¹⁵ A *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* első kötete ugyan a lelőhelyek közt felsorolja a kalocsai főszékesegyházi könyvtárt, de az egyes darabok leírásánál sehol sem említi az itteni példányokat. Ezért a GW által ismertetett műveknél a Patachich gyűjtemény darabjai további egy-egy példányt jelentenek. A *Breviarium Strigoniense* példányszáma jóval nagyobb, a magyar könyvtárakból nyolc példány ismeretes.

¹⁶ Az *Indice generale degli incunabili delle biblioteche d'Italia* ezenkívül még egy-két olasz lelőhelyet is említ.

¹⁷ Az értékesebb példányok ismertetésénél felhasználtam KÉKESI János már idézett kéziratos művét.

Szerző és cím	Megjelenési év	Hain szám	Ár
ASTESANUS: <i>Summa de casibus conscientiae</i>	1470 előtt	H 1888	16,— Ft
<i>Biblia Italica</i>	1477	H 3152	25,— Ft
DURANTI: <i>Rationale divinatorum officium</i>	1494	H 6497	3,— Ft
SAVONAROLA: <i>Opus medicinae</i>	1486	H 14481	8,— Ft
<i>Biblia Latina</i>	1475	H 3056	50,— Ft
CARCANO: <i>Sermonorium de poenitentia</i>	1487	H 4506	3,— Ft
CONRADUS de HALBERSTADT: <i>Concordantiae bibliorum</i>	1485	H 5632	20,— Ft
LASCARIS CONSTANTINUS: <i>Erotemata</i>	1495	H 9924	3,30 Ft

A jegyzékek nem számlák, hanem árajánlatok. Erre abból következtethetünk, hogy a kalocsai könyvtárban a nyolc mű közül csak az első négy van meg.

Az 1475-ös KOBERGER kiadású Biblia szépen rubrumozott példány egykorú bőrkötésben. Nem különös ritkaság, ára a többiekhez viszonyítva igen magas. Az olasz Bibliánál a magas ár indokoltabb, mert ritka, csak kevés példányban maradt korunkra.

Összehasonlításként nézzük meg ugyanezekből a jegyzékekből két drágább, XVIII. századi sorozat árát! BUFFON összes műveinek Párizsban 1749–1781 közt megjelent 22 kötetéért egy GRÖFFER nevű kereskedő 224 Ft-ot kért,¹⁸ az *Histoire générale des voyages* című Amsterdamban 1747-től kezdve megjelent sorozat 25 kötetéért pedig 200 Ft-ot.

Az akkori árakra még egy forrásunk van a kalocsai iratkötegekben, egy jegyzék, amely felsorolja a PATACHICH-könyvtár 142 kötetének szerzőjét, címét, megjelenési évét, formátumát és értékét. 24 köteten nincs feltüntetve a megjelenési év, az ősnymtatványok száma 64, az 1500 után megjelent műveké 54. Ezek a könyvek mind megtalálhatók a tanulmány elején tárgyalt PRAY listában, még a felsorolás sorrendje is azonos. Valószínűleg Budán készíthette PRAY 1781 előtt.

Az inkunábulumok árát 272 Ft-ra becsülték, egy kötet átlagára tehát 4,25 Ft. Az év nélküli kötetek — részben ugyancsak ősnymtatványok — 89 Ft-tal vannak felvéve, az átlagár itt 3,71 Ft., a többi könyv pedig 138 Ft-ra, azaz 2,55 Ft. átlagára.

A legtöbbre GERSON összes műveinek négy kötete (H 7621) és CAPREOLUSnak ugyancsak négy kötetes SZENT TAMÁS kommentárja (H 4410) van értékelve, 12, illetve 10 Ft-ra. Az egyik kötetes műveknél 8 Ft a legmagasabb érték, ennyire becsülték az 1490-es *Breviarium Pataviense*-t (H 3875) és AQUINÓI SZENT TAMÁS *Commentaria in epistolas Pauli* című írásának 1481-es kiadását (H 1338). A többi inkunábulum 1,30 — 6 Ft-os összeggel szerepel.

Ezekből az adatokból világosan kiderül, hogy a XVIII. század végén, ha sokra is becsülték az ősnymtatványokat, ez nem tükröződik az árakban: a XV. században megjelent könyvek ára nagyjából csak kétszerese volt a későbbi kiadásúakénak.

*

Az 1715-ben az országos törvénytárba is felvett KOLLONICH-féle egyezmény szerint a püspökök, érsekek kötelesek könyveiket az egyházmegyei könyvtárra hagyni. PATACHICH ennek a kötelezettségének 1784. június 18-i adományozó levelében tett eleget, s így ez esztendő tkinthetjük a kalocsai főszékesegyházi könyvtár újjraalapítási évének.

¹⁸ A munka 44 kötetes, de PATACHICH idejében még nem volt teljes, utolsó kötete csak 1804-ben hagyta el a sajtót.

Az érsek három nappal később kelt végrendeletében 13 000 Ft készpénzt is hagyott a könyvtárra. Rendelkezése szerint állandó könyvtárórt kellett alkalmazni, 10 000 Ft kamata ennek fizetésére fordítandó, 2000 Ft. kamatait pedig egy segédalkalmazott fizetésére szánta. A fennmaradó 1000 Ft kamata új könyvek vásárlására szolgált. Ez az alapítvány az 1811-es devalváció idején negyedére apadt, és az első világháborúban hadikölcsönökre fektetve teljesen elveszett. Mégis jórészen PATACHICH rendelkezésének tulajdonítható, hogy utódai azóta is állandóan alkalmaztak főfoglalkozású könyvtárosokat, akik gondoskodtak a könyvek megbízható őrzéséről, feldolgozásáról.¹⁹

PATACHICH halála után KOLLONICH László személyében ismét bibliofil érseket neveztek ki, aki sok egyéb könyv mellett 150–160 kötettel növelte az inkunábulumok számát. A könyvtárt azóta is állandóan gyarapították, de a nagyobb arányú ósnyomtatványbeszerzés megszűnt, és legfeljebb elvétve került ide egy-két kötet.

A mai állomány 505 mű 526 kötetben. Ezeket három évvel ezelőtt a jelenlegi főkönyvtáros, KÉKESI János külön választotta, egymás mellé helyezte el az egyik első emeleti szobában, és eggyel kezdődő külön numerus kurrens jelzeteket adott nekik. Állapotuk jó, restaurálásra szoruló kötet alig található köztük.

VÉRTESY MIKLÓS

Fejezetek a pesti Zavirasz könyvtár történetéből. A XVIII. század folyamán Magyarország minden nagyobb városában és községében görög kereskedők jelentek meg, akik csakhamar az egész ország kereskedelmét kezükbe kaparintották.¹ Ezek a kereskedők üzleti ügyeik intézése mellett arra is módot találtak, hogy anyanyelvüket ápolják s a tudományokban műveljék magukat. Néhányan közülük az önképzésen túl honfitársaik kulturális színvonalának emelését is célul tűzték ki. A magyarországi görögök szellemi vezére, a makedóniai Sziatisztából származó ZAVIRASZ György szabadszállási görög kereskedő volt.² Ő jövedelmének egy részét könyvek vásárlására fordította, úgyhogy a korabeli magyar magánszemélyekhez viszonyítva is nagy könyvtára volt.³ Amikor közeledni érezte halálát, 1804. V. 1-én végrendeletet készíttetett, amely szerint a több száz kötetet kitevő értékes könyvtárát nem rokonságára, hanem a pesti görög egyházközségre hagyta, hogy ezáltal az ottani görög ifjak művelődését segítse elő.⁴

ZAVIRASZ 1804. szept. 9-én történt halála után PAPP György a végrendelekező unokaöccse, a későbbi kecskeméti nyelvtudós, még ez év novemberében a könyvtárát zárt ládákban Pestre szállíttatta, ahol azt az egyházközségi épület egyik szobájában helyezték el. Ennek megtörténtéről tanúskodik a *Magyar Kurír*-ben 1805-ben megjelent ZAVIRASZ-nekrológ is.⁵ ZAVIRASZ nemes szándékát azonban a pesti görögök nem értették meg, nem is tudták kellőképpen értékelni, mert az egyházközség görög nyelvű protokollumának⁶ tanúsága szerint a könyvek minden ellenőrzés nélküli átvételéről csak majdnem 2 évvel később, 1806. jún. 8-án írtak elismervényt az átadónak. Ő ugyanis

¹⁹ PATACHICH adományozására és végrendeletére l. KÉKESI, i. m.

¹ SCHÄFER L.: *A görögök vezető szerepe Magyarországon a korai kapitalizmus kialakulásában.* Bp. 1930.

² HORVÁTH E.: *Zavirasz György élete és munkái.* Bp. 1937. (Továbbiakban ZAVIRASZ monográfia.)

³ HORVÁTH E.: *Egy magyarországi görög könyvtára a 18. században.* Magy. Könyvszle. 1938. 33–40. l.

⁴ A végrendeletnek a könyvtárra vonatkozó részét lásd monográfia 17–19.

⁵ 1805. márc. 2-i számban a 370. lapon jelent meg.

⁶ Az 1796–1806 közti egyházközségi határozatokat magában foglaló protokollum a budapesti magyar ortodox egyházközség birtokában van. A könyvtár átvételéről a protokollum 80–81. oldalán olvashatunk.

nem sokkal előbb küldte el az egyházközségnek a könyvtár katalógusát és egyidejűleg sürgette a könyvek e Bücher—Specification szerint való átvételének elismerését. A görögök azonban kijelentik, hogy ahogy PAPP György nem tudja a katalógusban szereplő összes könyv meglétét, úgy ők is csak akkor tudnak nyilatkozni, ha a könyvtárat előzőleg regisztrálják. Ebből a nyilatkozatból tehát arra lehet következtetni, hogy a görögök a ládákat még fel sem bontották. Az egyházközség csak 1806. júl. 1-én határozta el, hogy a könyvtár előjáróiuul Nikolaosz BEKELÁT és Naum ARGIRIT választják meg, a könyvtárat leltározazzák, rendezik és hogy a könyvtár kiadásait az iskola kasszájából fedezik. Hogy a könyvek e számbavétele valóban megtörtént-e, vagy nem, nem tudjuk. Nem valószínű, mert mint látni fogjuk van adatunk arra vonatkozólag, hogy a ZAVIRASZ könyvtár hivatalosan csak 1822-ben került az egyházközség birtokába. A könyvtár ilyen bizonytalan állapota miatt nem csoda tehát, hogy abból idők folyamán értékes kéziratok és könyvek tűntek el, illetőleg más könyvtárba kerültek, pl. Kecskemétre,⁷ Szentendrére.⁸ ZAVIRASZ legfontosabb művének, az első újjörög irodalomtörténetnek, a *Nea Hellas*-nak kézirata pl. egész kalandos sors után került kinyomtatásra.⁹

A Fővárosi Levéltárban a közelmúltban végzett kutatásaink során megtaláltuk a ZAVIRASZ könyvtárra vonatkozó azon iratokat, amelyek az említett 1822. évi végleges átvételt megelőzték.¹⁰ Ezek az okmányok fényt vetnek a könyvtár állományára, akkori állapotára, valamint sorsára is. A pesti görögök 1808 óta, amikor a makedo-románok külön pap tartására és iskola létesítésére kaptak engedélyt,¹¹ szerettek volna különválni makedo-román hittestvéreiktől, akikkel 1789-től fogva egy egységes úgynevezett Graeco-Valachica Communitasba tartoztak.¹² A szétválásnak előfeltétele az iskolaalapok elkülönítése volt. A hosszú évekig tartó vita folyamán felmerült az a kérdés, hogy a ZAVIRASZ György által 1804-ben a pesti egyházközségre hagyományozott és ott őrzött könyvtár a közös, vagy csak a görög egyházhoz, ill. iskolához tartozik-e majd a szétválás után. Első teendő az volt, hogy a könyvtár állapotáról meggyőződjenek. E célból a Helytartótanács (továbbiakban HTT) 1819. május 17-én 13301 sz. alatt elrendelte a ZAVIRASZ könyvtár megvizsgálását és ennek megtörténtéről jelentést kért.¹³ A vizsgálat lefolytatására 1819. júl. 22-én egy bizottság alakult. Ez a bizottság augusztus 1-én nem tudott bemenni az iskolaépület könyvtárszobájába, mert a kulcsot nem találták. Végül is a volt iskolaigazgató özvegyétől, BEKELA Miklósnétól kapták meg a kulcsot, amely ekkor BORÁROS Jánosnak, a görögök magistrális biztosának őrzetébe került. A könyvtárra vonatkozó végrendeletében szereplő s PAPP György által megküldött katalógusát sehoh sem találták,¹⁴ a püspöknél sem volt. A püspök véleménye szerint a ZAVIRASZtól bejegyzett könyvek az iskolához, a többiek pedig az egyházközséghez tartoznak. Elhatározták, hogy a végrendeletet beszerzik s a könyvekről leltárt készíttetnek egy bizottsággal.

⁷ HAJNÓCZY I.: *A kecskeméti görögség története*. Bp. 1939. 41. l.

⁸ FÜVES Ö.: *Neumás énekeskönyveknek és Zavirász György munkáinak kéziratai Szentendrén*. Ant. Tan. 1961. 295—299. l.

⁹ FÜVES Ö.: *Zavirasz irodalomtörténeti művének kézirataihoz*. Bp. V. (1958.) 262.

¹⁰ Intimata a. m. 4294.

¹¹ Helytartó Tanács (a továbbiakban HTT) 1808. aug. 12-én kelt 16194 sz. rendelete.

¹² A HTT 45027 sz. 1789. nov. 27-én kelt rendelete.

¹³ „... Eadem vero occasione eidem exmissi Bibliothecae quoque Scholaris sibi exhiberi facient, quo et praesens illius Status cognosci et pro futuro usu opportuna disponi valeant.”

¹⁴ ZAVIRASZ György kézzel írt könyvtárkatalógusát pár évvel ezelőtt a görögkeleti püspökség szentendrei könyvtárában találtuk meg. Az ebben szereplő könyvállomány vizsgálata és annak összevetése a későbbi katalógusokkal későbbi kutatásunk tárgya lesz.

A végrendelet német fordítását az egyházközség még ugyanebben a hónapban elküldte a Görögkeleti Iskolaelapok Intéző Bizottságnak.

Az új katalógust 1820. jún. 26. és júl. 5. között készítette el a görögök részéről: Sebastian OECONOM és 2 városi hivatalnok. E szerint a könyvtár állománya 2 részre osztható. A ZAVIRASZ bejegyzésével ellátott könyvekre és a bejegyzés nélküliekre. Az első részbe 562 mű, 45 kézirat és 37 térkép (644 munka) tartozott, míg a második részbe csupán 35 munka. Egy későbbi jelentésből kiviláglik, hogy a könyvtár könyvei poros, rendezetlen állapotban, szétszórva voltak a polcokon, úgyhogy 8 napi nehéz munkába került a könyvtár rendezése és leltározása.¹⁵ A leltár nyelvek és formátum szerint készült; egyik példánya a Fővárosi Levéltárban, egy másik pedig az egyházközség levéltárában található meg. Az elkészült leltárt a városi tanács elküldte Urosius NESZTOROVICS görögkeleti iskolafelügyelőnek, aki azt jelentésével együtt a Helytartótanácsnak továbbította. A HTT erre 1820. aug. 29-én (21964 sz.) a könyvtárral kapcsolatban a következő három kérdés kivizsgálását rendelte el: 1. Van-e a ZAVIRASZ könyvtár számára megfelelő helyiség, olvasószoba, berendezés és a helyiség télen fűthető-e? 2. A könyvtáros megkapja-e a végrendelet szerint a 100 Ft évi összeget? 3. ZAVIRASZ Konstantin¹⁶ átadta-e évenként az egyházközségnek a végrendelet szerint az évi 150.-Ft-ot, s azt mire fordították? E kérdések kivizsgálására egy öttagú bizottságot hoztak létre, amely 1820. nov. 20-án tartott ülést. Ezen a görögök úgy nyilatkoztak, hogy 1. egyelőre van megfelelő hely és berendezés, de később, ha az olvasók száma növekedni fog, akkor gondoskodni fognak nagyobb kényelemtől; 2. ha a könyvtár a nyilvánosság számára megnyílik, akkor kezdetben a tanítók és a templomszolgák felváltva látják el a könyvtáros, ill. takarító tisztjét; 3. az egyházközség nem kapott az örököstől semmiféle pénzt, a végrendeletet sem látták, így azt sem tudták, hogy pénzt kellene kapniok. Véleményük szerint a püspökhöz kell fordulni ebben az ügyben, mint a könyvtár „testamentalis Executor”-jához és a „Beförderer der Bücher”-hez.

A bizottság jelentését a városi tanács megküldte NESZTOROVICS iskolafelügyelőnek, aki azt 1822. febr. 9-én a HTT-hez továbbította. Erre a HTT 1822. ápr. 23-án 10102 sz. iratában¹⁷ hivatalosan megállapította, hogy a ZAVIRASZ könyvtár a végrendelet szerint az iskolától és a templomtól is független s egyedül a görög *Communitas* tulajdona; azt a görög iskola tanulói is használhatják. A könyvtárosnak az évi számadását az egyházközségnek kell benyújtania. A HTT fenti rendeletét az iskolafelügyelőség közvetítése után a városi magistrátus kihirdette a görögöknek és vlachoknak, akik ebben a tárgyban október 29-én gyűlést hívtak össze. Ezen úgy határoztak, hogy a két nemzet egyetértésének erősítésére¹⁸ a jövőben a ZAVIRASZ könyvtárat *Bibliotheca Creaco-Vlachicae Pestiensis Communitatis*-nak nevezik. A könyvtár és felügyelője ettől fogva mindvégig a közös görög-vlach egyházközséghez tartozott.¹⁹ Ezzel az egyházközségi határozattal végre 18

¹⁵ A leltározó tisztviselők 1823-ban panaszt nyújtottak be a magistrátushoz, mert e fásasztó munkájukért még ekkor sem kapták meg a honoráriumot.

¹⁶ ZAVIRASZ György örököse unokaöccse ZAVIRASZ Konstantin 1804-ben még kis-korú volt, 1820-ban szegény sorban élt, 1860-ban halt meg Ráckeven.

¹⁷ „... Cum juxta clarum Testamenti hujus tenorem proprietates dictae Bibliothecae Communitati pure Graecae Pestiensis ita delata sit, ut puncto 6 dicerte tam ab Ecclesia, quam et scholis independens declaretur et tantum accessorie antedecano puncto etiam scholaribus Graecae Nationis lectio librorum admittatur, ipsique Bibliothecae Curatores puncto 7 ad Rationes huic solummodo Communitati reddendas obstringantur; Curam hujus Bibliothecae vi testamentaria Dispositionis unice Communitati Graecae Pestiensis via civici hujus Magistratus penes communicationem in copia adjacentis Testamenti eatenus conformiter edocenda relinquendam esse...”

¹⁸ A HTT ugyanis az előző évben 1821. szept. 1-én 23 474 sz. rendeletével rendelte el újból az egyházközségi intézmények közös kezelését.

¹⁹ Ezt a HTT 1836. évi jún. 21-i 17787 sz. rendelete le is rögzítette.

év késéssel végérvényesen teljesült ZAVIRASZ György kívánsága: könyvtára a pesti Communitas birtokába került, sőt lehetőséget nyújtott a pesti görög egyházközség könyvtárának megalapítására, amelynek alapállományát és túlnyomó többségét az ő könyvtára szolgáltatta. Hogy a görögök a HTT fenti rendeletét tökéletesen hajthassák végre, szükségesnek tartották ZAVIRASZ eredeti végrendeletének beszerzését. Ennek érdekében még a gyűlés napján, október 29-én, az Iskolaalapotok Kezelő Bizottsághoz fordultak. A kapott válasz szerint a görögök 1819-ben a végrendeletnek csak német fordítását küldték meg, míg a görög nyelvű példány az egyházközségnél maradt. Ezek szerint tehát nyilvánvaló, hogy ZAVIRASZ végrendeletének eredeti példánya már 1822-ben eltűnt.

1824. febr. 19-én az egyházközség úgy határozott,²⁰ hogy Sebastian OECONOMOT, az 1820. évi leltár készítőjét mint fizetés nélküli könyvtárost alkalmazza.²¹ Ugyanebben az évben a könyvtárról egy új katalógust állítottak össze. Ez 673 mű és 31 térkép címét tartalmazza. Egy 1824. okt. 22-i hirdásból tudjuk, hogy OECONOM az új katalógus szerint 1296 kötetet vett át megőrzésre. Két hónapon később, 1824. decemberében a *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* három egymásután következő számában olvasható egy hirdetés,²² amely szerint a görög-vlach egyházközség könyvtára szombatonként délután 3 órán keresztül a nagyközönség rendelkezésére áll s ott helyben lehet könyveket olvasni. Ezek szerint az egyházközség könyvtára 1824-ben nyilvános könyvtárrá vált és így ZAVIRASZ György könyveit is bárki olvashatta.

Közben folyton nőtt a könyvek száma. Egy pótkatalógus szerint 1824–1845 között 45 új mű került a könyvtárba, főképpen ajándékozások révén.²³

Több mint 60 évvel később, 1911-ben Szpiridon LAMBROSZ athéni egyetemi tanár járt a könyvtárban, aki a rendezetlen állapotban lévő könyvek és kéziratok közül néhány értékeesebbet ismertetett az egyik cikkében.²⁴

Végre 1934-ben GRÁF András vállalkozott a ZAVIRASZ György halála óta meggyarapodott egyházközségi könyvtár rendezésére. Ekkor 857 mű (1632 kötet) és 57 kézirat képezte a könyvtár állományát. Ezek közül a beírások tanúsága szerint 552 munka, tehát jóval több mint a fele tartozik a ZAVIRASZ könyvtárhoz.²⁵ Ha meggondoljuk, hogy az 1820. évi katalógus összesen 664 munkát sorol e könyvtárhoz, akkor nyilvánvaló, hogy 134 év alatt 94 munka tűnt el ZAVIRASZ egykori könyvtárából. Az 1934-ben rendezett és leltározott kéziratoknak, valamint a 450 nyomtatott görög műnek katalógusát GRÁF 1935. év tavaszán tette közzé.²⁶

Jelenleg a könyvtár görög könyvei és kéziratai az ELTE Görög Filológiai Intézetben állnak a kutatók rendelkezésére, míg a más nyelvű könyvek a Budapesti Kiscelli Múzeum könyvtárának állományát gazdagítják.

FÜVES ÖDÖN

²⁰ HORVÁTH E.: ZAVIRASZ monográfia 20. lap.

²¹ HORVÁTH E.: fent i. m. 21. lap, 10. jegyzet,

²² Az 1824. dec. 19-i és 30-i 102., 103 és 104. számban olvasható hirdetés szövege a következő: „Ankündigung. Es wird hiemit bekannt gemacht dass die im Kirchengebäude befindliche Bibliothek der Gr.-Wall. Pesther Gemeinde zum öffentlichen Gebrauch alle Samstag, und zwar in Winterszeit von 2 bis 5 Uhr, Sommers aber von 3 bis 6 Uhr Nachmittag eröffnet wird, wo den Leseliebhabern die anverhangten Bücher in loco zum Lesen abgereicht werden.

²³ Az ajándékozók között találjuk Grabovan NAUMOT, S. OECONOMOT, G. KALONASZT és SZEBETKOVSKY ügyvédet.

²⁴ *Ἡ βιβλιοθήκη τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος Βουδαπέστης καὶ οἱ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ σωζόμενοι ἑλληνικοὶ κώδ. κες. Νῆος Ἑλληνομνήμων.* Athén 1911. 70–79

²⁵ HORVÁTH E.: ZAVIRASZ monográfia 103. lap.

²⁶ GRÁF A.: *Georgios Zavirasz budapesti könyvtárának katalógusa.* Bp. 1935.

Fejér György „felfedezi” az Aranybulla „eredeti” példányát. Az Aranybulla 1222 utáni sorsát ismerjük: csak néhány hónapig volt érvényben.¹ 1231-ben egyes cikkelyeit törölték, másokat módosítottak, és újakat is csatoltak hozzá. 1233-ban (Beregi egyesség), az előző évi interdictum után, a király, főleg a zsidók és izmaeliták közhivatal-viselése megszüntetésének az ígéretekkel² s az egyházak só-privilegiumainak rendezésével nyugtatta meg az ismét háborgó kedélyeket.³ A további fejlődés mérföldkövei: 1267 és 1351. 1351-ben I. LAJOS király írta át és erősítette meg az Aranybullát, azonban, a kor követelményeinek engedve, kihagyta belőle a serviensek (nemeselek) végrendekezési szabadságáról szóló 4. artikulust.⁴ Eredeti példánya akkoriban kallódhatott el,⁵ mert MÁRIA királynő már csak az atyja törvényében fennmaradt formában erősítette meg 1384-ben, s ugyanezt tette 1397-ben ZSIGMOND, 1440-ben I. ULÁSZLÓ, 1464-ben pedig I. MÁTYÁS király is.⁶ A NAGY LAJOS-féle módosított szövegrész miatt tehát az eredeti már nem volt érdekes, ezért nem is vigyáztak rá többé. A Corpus Iuris-ba 1351-i átiratából vették át a régi teljes szöveget, és erről készült első magyar nyelvű fordítása is a XVI. század második felében.⁷ A 31. artikulusa miatt (ius resistendi, ellenállási záradék) tekintik a XVI. és XVII. században a magyar alkotmány sarkkövének, míg 1687-ben (IV. art.), a török uralom alól való felszabadításért érzett hálából ezt a cikkelyét törlik törvényeink sorából, mivel legveszedelmesebb közjogi akadályát küszöböli ki a Habsburg-uralkodóház „összmonarchia” kiépítését szolgáló törekvéseinek az útjából.⁸

Utoljára a reformnacionalizmus korában kerül az érdeklődés középpontjába: FEJÉR György kelt izgalmat a magyar és osztrák politikai és tudományos körökben a Bulla állítólagos eredetijének a „felfedezésével”.

Ennek a politikai és tudománytörténeti szempontból még ma is érdekes epizódnak a története röviden a következő:

FEJÉR György anyaggyűjtése és feldolgozó munkája végeztével, 1828. június 26-án, hirdetést (Nuntium-ot) bocsátott közre az 1301-ig tervezett *Codex Diplomaticus*-a első hat kötetének az előfizetésére — azzal, hogy ha a pesti vásár idejéig (augusztus vége) 300 előfizető jelentkezik, oklevéltárát (500 példányban) ki fogja adni, ellenkező esetben Magyarország továbbra is nélkülözni fogja hiányzó Diplomatariumát — olyan korban, amikor Európának minden kultúrnmérete már bővelkedik ilyen kiadványokban. Az első kötet megjelenésekor 5.—, a másodiknak az átvételekor pedig további 5.— forintot fizetnek a megrendelők, s nevüket is meg fogja örökíteni művében.⁹

¹ PAULER Gy.: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt.* II². Budapest, 1899. 84, 107. l. ERDÉLYI L.: *Árpádkor. A magyar állam, társadalom, művelődés legrégibb története.* Budapest, 1922. 190—191. l. ELEKES L. — LEDERER E. — SZÉKELY Gy.: *Magyarország története a korai és virágzó kapitalizmus korában.* (A honfoglalástól 1526-ig. Egyetemi tankönyv I.) Budapest, 1957. 77. l.

² PAULER: *I. m.* II.² 117—125. l. ERDÉLYI: *I. m.* 197—201. l. Egyet. tank. I. 79—80. l. BEÉR J. — CSIZMADIA A.: *Történelmünk a jogalkotás tükrében. Sarkalatos honi törvényeinkből.* 1001—1949. 87—88. (1231.)

³ A sóval kapcsolatban (a 2. jegyzetben i. helyeken kívül) PAULINYI O.: *A sóregéle kialakulása Magyarországon.* Századok. 1924. 637—645. l. és KUMOROVITZ L. B.: *Medium regni (Hungariae).* (Az Aranybulla 25. artikulusának magyarázatához.) Budapest, 1967. (Sajtkészés kézirat.)

⁴ Corpus Iuris Hungarici. 1000—1526. évi törvénycikkek (röviden CI.). Szerk. MÁRKUS D. Budapest, 1899. 168—169. l. BEÉR—CSIZMADIA: *i. m.* 113—114. l. 1. jegyz.

⁵ Erre utal már JANKOVICH Miklós is. (*András király eredeti arany bullájának, a magyarok palladiumának hibásan vélt feltalálásáról értekezik* W.J.M. Pest, 1828. 4.)

⁶ CI. 131., 1. jegyz.

⁷ U. o. DÖRY F.: *Az aranybulla XVI. századi fordítása.* Magyar Nyelv. 1906. 448—454. l.

⁸ CI. 145. l. 1. jegyz.

⁹ O. L. Magyar Kancellária. Eln. titk. 1828. évi 156. sz. (I). (Az ügyiratra boldogult

Felhívása nem keltett különösebb feltűnést, az ígért kötetek megjelenése azonban bizonyítja, hogy elegendő számú előfizetőt szerzett műve számára. Izgalmat csak a *Hazai Tudósítások* 1828. évi augusztus 27-i száma keltett azzal az augusztus 23-áról keltezett hírével, — hogy bár II. ANDRÁS királyunknak eddig elveszettnek hitt „szabadságos levelét Rómában ugyan hiába keresték, az mégis meg van az esztergomi levéltárban Anno 1222. Andreae Regis privilegium diversa puncta continens. Originale.” jelzet alatt, s „fetalálta azt — folytatja a közlemény — F. T. Fejér György prépost és királyi könyvtáros. Ezen nemzeti magna chartánk félfvnyi pergamentra írva, három pecséttel erősítve (a' negyedik nints meg) egész épségben olvasható. A' mit is T. T. Tudósainknak bővebb elmélkedés végett, tudtokra adni bátorzkodunk”.¹⁰

A *Hazai Tudósításoknak* ez a hirdetménye már szenzációt keltett. Bizonyítja ezt FEJÉRnek RUMY Károlyhoz 1828. szeptember 9-én írt rövid és br. MEDNYÁNSZKY-nak feleségéhez szeptember 10-én küldött levele.¹¹ FEJÉR azt közölte RUMYVAL, hogy az általa felfedezett Bullát a hercegrímás bőkezűségéből „lythographáltatni” fogják, és minden vármegye is kap majd belőle egy-egy példányt.¹² MEDNYÁNSZKY pedig azt írja feleségének, hogy egy rendkívül nagy jelentőségű felfedezés a közeli jövőben — irodalmi vonatkozásban — igen meg fogja növelni munkáját. FEJÉR prépost ugyanis a Primási Levéltárban felfedezte II. ANDRÁS király Aranybullájának — ezen alapul valamennyi szabadságunk — az eredetijét, melyről eddig azt hitték, hogy a mohácsi csatában elveszett. „Minden tudósunk mozgásba jött”, s ő is, mint CZIRÁKY adjutánsa, az okmány lythographaltatására és egy róla szóló értekezés megírására kapott főnökétől megbízást.¹³

RUDNAY Sándor hercegrímás megkeresésére, az Archivum Regni számára, 1828. október 31-én, JÓZSEF nádor átírta a FEJÉR által „felfedezett” s neki bemutatott Aranybullát. A kopott pecsétek azonosítását a nádori kancellária HORVÁT Istvánnal, a Széchényi Könyvtár őrével s a diplomatika és heraldika helyettes professzorával végeztette el.¹⁴

BARTA István barátom hívta fel a figyelmemet.) A *Nuntium* szövegéből: Codice Diplomatico, cuius multiplex est apud singulas Europae gentes copia, Natio Hungara omni caret eo maiori cum dispendio: cum Diplomata sint iurium, eventuum, temporum et locorum fontes, testes, iudicesque sincerissimi; ac virorum de utraque Republica meritorum perennia monumenta. Rationibus his impulsus, scriniis, tabulariis, collectionibus operose excussis, illorum quingenta prope super bis mille, a primordio Regni Hungariae usque Annum 1301. conscripsi, in lucemque proferendorum facultatem obtinui. *Codex Diplomaticus Hungariae Universalis* ... in exemplaribus 500 imprimendus, sex tomos ubertime rddet ...

¹⁰ A *Hazai Tudósítások* 1828. évi 17. számának utolsó (136.) lapján. [Az i. ügyirathoz is mellékelve. (II.)]

¹¹ Br. MEDNYÁNSZKY Alajos, CZIRÁKY Antal országbíró adjutánsa. O. L. M. Kanc. Eln. titk. 1828. 156. sz. (III. és IV.) Annak nevezi magát levelében. L. még a 23. jegyzetet.

¹² Bulla, quam detexi, Celsissimi Principis Primatis munificentia lythographice exscribenda, ad Comitatusque singulos submittenda est. O. L. M. Kanc. Eln. titk. 1828. 156. sz. (III.) A levél FERSTL másolatában maradt ránk. L. még a 15. jegyzetet.

¹³ Eine äusserst wichtige Entdeckung in literarischer Hinsicht mehr auch meine Agende. Probst Fejér fand nämlich im Primatial-Archiv die goldene Bulle Andreas II., auf die sich alle unsere Freiheiten gründen, im Original, von dem man glaubte, es sey seit der Mohaaser Schlacht verloren. Alle Gelehrten sind nun in Bewegung gesetzt, u(nd) ich als Adjutant Cziraky's wegen Lythographierung u(nd) einer Dissertation darüber auch in Anspruch genommen.

¹⁴ O. L. Dl. 1595. — Appendentium sigillorum ... descriptio, opera Artis diplomaticae periti egregii quippe Stephani Horvát, Bibliothecae Szécsényiano-Regnicolari ad Museum Nationale Hungaricum Custodis et Cathedrae Diplomaticae ac Heraldicae ad Regiam Scientiarum Universitatem actu Supplentis Professoris adornata ita se habet. .

Most már a rendőrség is felfigyelt a Bulla körüli mozgolódásra, FERSTL (pesti) rendőr-főkommisszárius¹⁵ 1828 őszén több jelentést küldött Bécsbe. Közülük azonban csak az október 1-i keltezésű, de a legértékesebb, s úgy látszik METTERNICHnek küldött összefoglaló beszámolója maradt ránk.¹⁶ A korábbiakhoz, kiegészítésül, FEJÉR Györgynek és HORVÁT Istvánnak a jellemzését adja benne, és a Magyarországon folyó tudósvitákról, valamint a magyar közvéleménynek a „felfedezés” által kiváltott hangulatáról számol be. FEJÉR György — jelenti FERSTL — a pesti Sz. Mária-egyház prépostja, királyi tanácsos s az Egyetemi Könyvtár könyvtárosa, 63 éves ember. Korábban a theológia tanára volt Pesten, majd iskola-főigazgató a győri tankerületben. Félszeg magatartású, irigy és tudományára nagyon büszke ember, noha csupán csak az esztelenségig sötétén elfogult compilator; e mellett amolyan törzsökös magyar, aki mindent gyűlöl, ami német, s a Habsburg-házhoz csak azért nem mutat ragaszkodást, mert az nem magyar eredetű, mindamellett a királyi Felséget nagyon tiszteli.¹⁷ Rendkívül sokat olvasott és olvas, de híjával van a tehetségnek és helyes ítélőképességnek. A *Tudományos Gyűjteményben* sok cikke jelent meg „Y” sigla alatt, értük azonban sokszor csupán ingerültség és bosszúság volt a bére. Legnagyobb ellensége egy másik félbolond literátor: HORVÁT István, a Széchényi Könyvtár őre, aki az ókor minden jelentősebb népét, így a perzsákat, görögöket és rómaiakat egy magyar őstörzsből származtatja.¹⁸ Nem régen arról értekezett, hogy HENRIK portugáliai gróf, az 1139-ben királlyá választott ALFONZ atyja, I. GÉZA magyar királynak volt a fia, miből következik, hogy a portugál királyok ereiben magyar vér csörgedez. FEJÉR nekitámadt, s azt bizonygatta, hogy a nevezett HENRIK gróf RÓBERT burgundi hercegnek volt az unokája. HORVÁT a *Tudományos Gyűjtemény* 1828. augusztusi számában igen gorombán válaszolt. Azt írta, FEJÉR csak abban az esetben fejlődhetnék történetíróvá és diplomatikussá, ha tanulmányait az alapelemeknél kezdené el újból.¹⁹ Ez a kölcsönös piszkálódásuk már régóta folyik, tudomány és tehetség dolgában azonban HORVÁT messze fölötte áll FEJÉRnek.²⁰ Mindezek ellenére FEJÉR a Codex Diplomaticus kiadására vállalkozott, s hogy művét tökéletesebbé tegye, az ország leg-

¹⁵ FERSTL, Leopold Valentin tanácsos, majd az 1832/36-i országgyűlésen működő titkosszolgálat vezetője. BARTA I.: *Kossuth Lajos összes munkái*. VI. Budapest, 1966. 1079. l. A főkommisszárius jelentésének bevezető sorai több korábbi jelentéséről emlékeznek meg. L. a következő jegyzetet.

¹⁶ O. L. M. Kan. Eln. titk. 1828. 156. sz. (V.) Zur deutlichen Beleuchtung der zwey rückfolgenden Piecen erlaube ich mir in Verfolg meines unterm 27ten v. M. sub No. 294 . . . erstatteten Berichtes . . . zuerst die Charakteristik des Probstens Fejér zu unterbreiten, und dann auf den in Frage stehenden Gegenstand überzugehen. . .

¹⁷ Er ist seiner Person und Benehmen nach ein linkischer Mensch, geizig und neidisch, für sich und seine Gelehrsamkeit, obwohlen er in strengstem Sinne nur Compilator ist, mit einem nährisch dunkelhaften Stolze eingenommen, und dabei ein Erz-Ungar, der alles was deutsch ist, hasst, und das allerdurchlauchtigste Kaiserhaus blos darum wenig Anhänglichkeit zeigt, womit es kein rein ungarisches ist; S^e kk. Majestät selbst verehrt er indessen ungemein. . .

¹⁸ Sein heftigster Gegner ist ein anderer halbverrückter Literator — Stephan Horvath, Custos der Graf Széchénischen Bibliothek im ungarischen Museum zu Pesth, der wieder alle berühmten Völker des Alterthums: als Parthen, Römer und Griechen von einem Magyarischen-Urstamm ableiten will . . . U. o.

¹⁹ Fejér's Unwissenheit mit den grelbsten Farben schildert, indem er Seite 7 sagt: dass Fejér am wenigsten dazu geboren sey, ein Historiograph oder Diplomat zu seyn, wenn er nicht etwa seine Studien von neuem bei den ersten Anfangsgründen beginnt. So beschäumen und beschimpfen sich diese beiden Erz-Ungarn gegenseitig bereits seit längerer Zeit. U. o.

²⁰ . . . jedoch Stephan Horvath seinem Gegner an Talent und Kenntnissen um vieles überlegen

régibb levéltárait, köztük, a hercegprímás engedélyével, az esztergomi érseki levéltárat is átvizsgálta.

Ami pedig II. ANDRÁS király Aranybulláját illeti, FERSTL a magyar történelemből is közöl idevágó szemelvényeket. II. ANDRÁS — írja — galíciai hadjárata idején a királyi hatalom annyira meggyengült, hogy távolléte alatt nejét, GERTRUDOT, SIMON bán megölte, keresztesháborúja alatt pedig olyan anarchia ütötte fel fejét Magyarországon, hogy a pápa az egész országot interdictum alá volt kénytelen helyezni. Eme kényszerhelyzetében adta ki akkor (1222) a király az Aranybullát, amely később, a facultas resistendi-jével annyi bajt okozott, mígnem az 1687. évi törvény 4. articulusa ezt az annyira ártalmas cikkelyt egyszerűen törölte. A Bullát, melyet a Corpus Juris is megőrzött, hét példányban állították ki, s egy-egy példányt a pápa és az esztergomi káptalan is kapott belőle. Később azonban egy eredetijét sem találták, s maga a pápai könyvtáros is kijelentette, hogy náluk sem őriznek ilyet. Fellelése különben is csak a régiséggyűjtőknek és történetíróknak jelentene nyereséget, mivel a Bulla a Törvénykönyvben már régóta szóról-szóra ki van adva.²¹

Húsz évvel ezelőtt — folytatja FERSTL — a már elhunyt öreg KOVACHICH²² az ország minden levéltárát átkutatta, hogy a Bulla eredetijéhez jusson, de eredménytelenül. Ebben az esztendőben FEJÉR az esztergomi érseki levéltárban bukkant rá az okmány egy korai másolatára, s örömmámorában ezt eredetinek nyilvánította. A hercegprímás Magyarország e palladiumának megörülve, elküldte azt az országbírónak: CZIRÁKY grófnak.²³ De már az ifjabb KOVACHICH,²⁴ kit FEJÉR sietve felkeresett, hogy szerencsésjét vele közölje, megértette vele, hogy az általa „felfedezett” Bulla nem eredeti, hanem annak csak az egykori esztergomi és kalocsai érsektől s az egri püspöktől származó egyszerű átírása.²⁵

Éppen abban az időben, amikor FEJÉR felfedezésével oly nagy lármát csapott, egy peres ügyben²⁶ itt járt br. MEDNYÁNSZKY, — s mivel a népszerűséget hajhászó hercegprímás a Bullát lithographáltatni és a megyéknek szétküldetni kívánta, CZIRÁKY sem akart a játékból kimaradni, ezért kérte fel MEDNYÁNSZKYT, hogy az okmányról értekezést írjon.²⁷

²¹ . . . in späterer Zeit konnte kein Original Exemplar mehr aufgefunden werden, und selbst der päpstliche Bibliothekär erklärte, dass dort keines vorhanden sey; und es übrigens ohnehin nur eine Aquisition für Altherthümer und Geschichtsforscher wäre, da die Bulle von jeher von Wort zu Wort in Gesetzbuch abgedruckt stünde.

²² KOVACHICH Márton György.

²³ CZIRÁKY Antal (1772—1852). 1827-től országbíró. BARTA: I. m. VI. 1069. l.

²⁴ KOVACHICH József Miklós.

²⁵ Vor 20 Jahren bereiste der alte verstorbene Kovachich alle Archive, um ein Original aufzufinden, aber ohne Erfolg. — Als nun im Laufe dieses Jahres Fejér das erzbischöfliche Archiv in Gran durchwühlte, stiess er auf die Bulle; — im Freudentaumel erklärte er dieselbe für ein Original, und der Fürst Primas eben so über das aufgefundene Palladium Hungariae frohlockend, übersandte sie dem Judex Curiae Grafen v. Cziráky. Doch schon der junge Kovachich, dem Fejér sein Glück zu erzählen eilte, machte ihm begreiflich, dass diese Bulle kein Original, sondern nur eine von 3 Bischöfen, nämlich von Graner, Kalocser und Erlauer bestätigtes Transumptum sey. U. o. — Az 1318-as másolat 1764-ben BARKÓCZY Ferenc primás útján a gr. KORNIS-cs. levéltárából került az esztergomi primási levéltárba. CI. 130., l. jegyzet.

²⁶ . . . zu jener Zeit, als Fejér von dieser seiner Auffindung so grossen Lärm machte, war Baron v. Mednyánszky wegen dem Prozess des Grafen v. Pálffy contra v. Swetics hier . . . U. o.

²⁷ . . . da der Fürst Primas aus Popularität die Bulle lithographieren lassen, und an alle Comitate schicken will, so wollte auch Graf v. Cziráky nicht zurückstehen, und ersuchte so den Baron eine eigene Abhandlung darüber zu verfassen. U. o.

Az azonban való igaz — folytatja FERSTL — hogy II. ANDRÁS királynak ez a Bullája Magyarország Magna Chartája, mert ily nagy szabadságjogokat alig adott még egy király alattvalóinak. Ezért írja GROSSINGER²⁸ is, hogy ezt a Bullát az ország hatalmasai az Istenétől és erejétől cserbenhagyott királyuktól erőszakkal csikarták ki.

Mindazonáltal a benne foglalt szabadságjogok, a későbbi törvényhozások során, már csaknem mind elenyésztek, vagy világosabb értelmezést kaptak. A lithographált példányokat mégis a megyei levéltárakban fogják elhelyezni, a hercegprímásnak hazafias buzgalommal köszönetet fognak mondani, a tudósok pedig pro és contra cikkeket fognak írni a Bulláról. Néhány hét leforgása alatt azonban már aligha fognak ezekről a dolgokról beszélni, mert HORVÁT István már most úgy véli, hogy FEJÉR Codex Diplomaticus-ában oly sok lesz a hiba, hogy végeredményében semmi sem lesz belőle használható. De azért mégsem jó, hogy a kaszinók, lóversenyek, magyar Akadémia és más hasonló dolgok mellé még olyan események is kapcsolódnak, melyek a megyei tisztújításokon sokak fejét még jobban felhevítethetik, bár az oroszoktól való félelem a legtöbbjükét már nagy mértékben lehűtötte.²⁹ Ami pedig az említett KOVACHICH Mártont illeti, ő a magyarok neves történetkutatója és diplomatikusa volt, és sok királyi decretumot gyűjtött össze és adott ki. A *Vestigia Comitiorum*-a közkézen forog. Körülbelül tíz évvel ezelőtt halt meg. A fia folytatta atyja munkáját. Négy évvel ezelőtt az Országos Levéltár al-levéltárnokává nevezték ki,³⁰ résztvett a legutóbbi országgyűlés munkájában; igen jó, derék, csendes ember, több gyermek atyja, irodalmi munkásságával pedig, amely különben tisztán tudományos jellegű volt, már teljesen felhagyott.³¹

FERSTL jelentése természetesen a király kezébe is került. I. FERENC főleg a hercegprímás és az országbíró magatartását találta különösnek, s 1828. október 28-án utasította METTERNICHET, hogy a magyar udvari kancellárral³² együtt titkon vizsgálja ki az ügyet, és terjesszen elő javaslatot a szükséges intézkedések megtételére.³³ A magyar kancellár — kérésére — már 1828. szeptember 21-én tett jelentést METTERNICHnek, mint erről a hercegnek REVICZKYhez intézett (bizalmas) átiratából értesülünk.³⁴ Ez utóbbi azonban csak maradt ránk, ezért szövegét csak töredékeiben, havi és napi dátumát pedig egyáltalában nem ismerjük. Egy Pestről vett jelentés folyományaképpen, királyi leirat formájában (írja METTERNICHnek REVICZKY) — azt a megbízást kapta, hogy a hercegprímásnak és az országbírónak II. ANDRÁS király Aranybullája másolatának

²⁸ GROSSINGER, Franz Rudolf. Magyarellenes írásairól KOSÁRY D. (*Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. II.* Budapest, 1958. 291.) nyújt tájékoztatást.

²⁹ Gut ist es indessen gewiss nicht, dass bei den vielen Exaltierungen mit Casinos, Pferderennen, ungarische Akademie, und dergleichen auch noch solche Ereignisse eintreten, die nebst den vielen Comitats-Restaurationen manche Köpfe noch mehr erhitzen; obwohl die Furcht vor den Russen gegenwärtig die meisten um vieles herab gestimmt hat. U. o.

³⁰ ... er wurde jedoch vor 4 Jahren zum Landes Vice-Archivar ernannt ... U. o.

³¹ ... hat die Schriftstellerey, die übrigens rein litterarisch war, aufgegeben. U. o.

³² REVICZKY Ádám (1786—1862). 1826-tól alkancellár és főudvarmester, 1827-től 1836-ig m. udv. főkancellár. BARTA: I. m. VI. 1155.

³³ Lieber Fürst v. Metternich! Den hier anverwahrten Bericht des demahl zu Pesth befindlichen Polizey Ober Commissärs Ferstl über die geschehene Entdeckung einer Abschrift der Bulla aurea Königs Andreas II. und das bey diesem Anlasse von zwey der ersten Würdenträgern Ungarns, nämlich dem Fürsten Primas und dem Julex Curiae an Tag gelangte auffallende Benehmen, übersende Ich Ihnen mit dem Auftrage sich mit dem ungarischen Hofkanzler zur Einleitung der allenfalls nöthigen Erörterungen über diese Sache in geheimes Einvernehmen zu setzen, und dann gemeinschaftlich mit ihm Mir ein Gutachten über das in dieser Beziehung etwa zu Verfügenda zu unterlegen. Wien, den 28. 8-ber 1828. Franz. O. L. M. Canc. Eln. titk. 1828. 156. sz. (VI.)

³⁴ O. L. M. Canc. Eln. titk. 1828. 156. sz. (VII.)

„felfedezése” idején rendkívül illetlen viselkedésével kapcsolatban állapítsa meg, milyen rendszabályok meghozatalára van szükség.³⁵ Az udvari kancellár szeptember 21-i előterjesztéséből, valamint az ügy fölött folytatott tárgyalásokból megnyugvással vette tudomásul, hogy — ha ennek az állítólagos felfedezésnek az eredeti Aranybulla volna is a tárgya — a királyi tekintélyen még akkor sem ejthene csorbát, mert az úgynevezett ellenállási záradékát már régebben hatálytalanították. Mindamellett az ilyen közléseknek a káros hatása nyilvánvaló: felizgatják a kedélyeket, pedig mostanában ezeknek inkább a lecsillapítása szükséges; ezek fegyver az intrikusoknak arra, hogy a tudatlantokat és félművelteket félrevezessék; az igazi patriotizmust kitérítik a helyes irányból és ábrándképekkel keverik meg.³⁶ Az olyan emberek, mint az említett méltóságviselők kötelességükkel ellentétes módon cselekszenek, ha ilyen utakon akarnak népszerűsége szert tenni. Kérdés már most: mi helyesebb: az egész ügyet lecsillapodni hagyni, vagy a hercegprímás és az országbíró ellen eljárást indítani. Erre vonatkozólag kéri a magyar udvari kancellár véleményét, hogy közös javaslatukat Ófelsége elé terjeszthesse.³⁷

Az ügy további fejleményeiről nem maradt több írás vagy feljegyzés. Úgy látszik tehát, hogy a két alternatív megoldás közül METTERNICH és REVICZKY, következképpen pedig az uralkodó is az elsőt választotta, s ezzel a néhány hétig tartó csoda magától szertefoszlott. Ez azért is könnyen történhetett meg, mert (fokozatosan) FEJÉR is korrigálta tévedését. Mint FERSTL jelentéséből tudjuk, már KOVACHICH felvilágosította őt tévedéséről,³⁸ Nuntiumának a megjelenése után pedig JANKOVICH Miklós jelentetett meg egy 12 oldalas füzetet az Aranybulla múltjáról, hogy nemzetét FEJÉR tévedésének a következményeitől megóvja, — megállapítván, hogy az általa is már régóta ismert és most újra „felfedezett” példány az eredetinek 1300 és 1320 között készült átírása.³⁹ FEJÉR 1829-ben — kissé módosítva eredeti felfogását — először egykorú hiteles másolatnak (par originale authenticum-nak),⁴⁰ *Codex Diplomaticus*-ában pedig már csak par authenticum-nak minősítette az általa fellelt oklevelet.⁴¹

KUMOROVITZ L. BERNÁT

³⁵ ... ob und welche Verfügung das bey diesem Anlasse von dem Fürsten Primas und von dem Judex Curiae eingehalten, allerdings sehr unziemende Benehmen, nöthig machen dürrfte. O. L. M. Kanc. Eln. titk. 1828. 156. sz. (VII.)

³⁶ Verhandlungen hierüber, habe ich mit Beruhigung entnommen, dass diese seyn sollende Entdeckung, selbst wenn es die Original-Urkunde wäre, dem königlichen Ansehen in keinem Falle schaden könne, weil die Clausel, welche der Nazion die Befugniss zum Widerstande einräumte, späterhin förmlich abgeschafft wurde. Der Nachtheil solcher Publikationen ist indessen einleuchtend; sie regen die Gemüthen auf, die eher eine Besänftigung benöthigen; sie sind Werkzeuge in der Hand der Intriganten, um Unwissende oder Halbwisser irre zu führen, sie leiten den ächten Patriotismus von der wahren Richtung ab und beschäftigen ihn mit Luftgebilden. U. o.

³⁷ Es fragt sich nun, ob es besser ... die ganze Begebenheit ... fallen zu lassen, oder ... Ez a szövegrész csonka, értelme azonban az előzményekből és következményekből kivehető.

³⁸ L. a 25. jegyzetben.

³⁹ Az 5. jegyzetben i. m. 11.

⁴⁰ Decretum originale Andreae secundi, quo regnum Hungariae constituit anno 1222. Budaë, 1829.

⁴¹ III/1. Budaë, 1829. 7. *-os jegyzet. Fejtegetését itt már így zárja le: „Hunc in sensum meam de *originalitate* eiusdem sententiam corrigi peto”. Ölv. még KNAUZ N. *Az Aranybulla*. M. Tört. Tár X (1861) 203–218. (Az értekezés elején az oklevél hasonmásával.) KNAUZ a Bulla új szövegét egybevetette a Corpus Iuris 1822. évi kiadásában levő szövegével is, s az eltéréseket lajstromba foglalta (u. o. 211.), teljes szövegét pedig (1874-ben) a Mon. eccl. Strig.-ban adta ki (I. 232–236.), az átírás keltét (mint 1861-ben) 1318-ra téve.

Kölcsey politikai beszédeinek cenzúrázása. KÖLCSEY Ferenc műveinek első, teljességre törekvő kiadása az 1840-es években HECKENAST Gusztáv vállalkozásában indult meg, a kötetek szerkesztői EÖTVÖS József, SZALAY László és SZEMERE Pál voltak. Az első öt kötet folyamatosan jelent meg 1840 és 1844 között,¹ ekkor azonban a sorozat megszakadt KÖLCSEY politikai beszédeinek kiadása nélkül. 1846-ban az előfizetők névsora² is megjelent, ami azt mutatja, hogy a kiadó a munkát befejezettnek tekintette. Joggal tehetjük fel tehát, hogy a politikai beszédek cenzori tilalom miatt maradtak el.

Az Országos Levéltárban a Helytartótanácsi Levéltár anyagában fennmaradt a beszédek sorsával foglalkozó iratesemő,³ amelyben nyomon követhetjük a kinyomtatásért folyó küzdelem valamennyi állomását.

HECKENAST és a szerkesztők először valószínűleg a többi kötetrel együtt át próbálták csúsztatni a politikai beszédeket is az illetékes cenzornál. Ez a próbálkozás azonban kudarcba fulladt.⁴ Az 1841-ben hozott, 20962. sz. rendelet ugyanis — erre az iratokban többször is hivatkoznak — az országgyűléseken és a megyegyűléseken tartott politikai szónoklatok kinyomtatását megtiltotta. HECKENAST 1844 elején a kancelláriához fordul. A fogadtatás biztató: kérését nem utasítják el, hanem 1844 májusában a kéziratokkal együtt átteszik a Helytartótanácsához, az pedig a Központi Könyvvizsgáló Hivatalhoz. Részletes véleményt kérnek az iratokról, s arról, hogy az elintéendő részek az értelem csonkítása nélkül kihagyhatók, átalakíthatók-e. (44793. Centralis Censurae Collegium 1844. dec. 10.) A Könyvvizsgáló Hivatal — amely saját hatáskörében, a királyi rendelet ellenére nem engedélyezhette a kinyomtatást — úgy tűnik, örömmel hajlja végre az újabb utasítást. 1845. január 3-án HAVAS József⁵ és CZECH János⁶ írják alá a politikai beszédekről szóló jelentést. Véleményük kedvező. Dolguk annál is könnyebb, „Miután a folyamodó maga kérelem levelében a netalán neheztelendő kihagyásába megyegyez. . . Mi pedig egyébiránt ama beszédek általános irányát és tartalmát illeti, az nagy részben kifogásnélkülinek mutatkoznék, sőt a mennyiben némely egyes kitételek vagy helyek könyvbírálati tekintetben kérdés alá esnének, ezeknek kihagyásával vagy másokkall fölcserelésével minden értelem csonkítás nélkül modositathatnák, — a többször nevezett beszéd gyűjteményt nyomtatásra kegyesen fölszabadithatónak mély alázattal véli, olly modon még is, hogy az alább elő sorolt — s egyébként a kéziratban vörössel jelölt helyek és kitételek eleve kitörültessenek, illetve modositassanak. . .”

A húzások nem csonkították meg lényegesen KÖLCSEY beszédeit. A kihagyandó részeket csak a kezdő- és zárószavak jelölik, szerencsére valamennyi olyan beszédből való, amelynek teljes szövegű kézírata ismeretes, és így az 1960-as kiadásban könnyen fellelhetők.⁷

¹ 1. *Kölcsey Ferenc versei* 1840; 2. *K. F. elbeszélései és vegyes dolgozatai* 1840; 3. *K. F. esztétikai és kritikai dolgozatai* 1842; 4. *Philosophiai, nyelvészeti és vegyes dolgozatok* 1842; 5. *Vegyes dolgozatok* 1844.

² Az OSZK példányában az ötödik kötethez kötve, Pest, nyárhó 1846.

³ Jelzete: C 60 Dep. Rev. Libr. 10. kútfő 1845 37. tétel. Ehhez a köteghöz vannak csatolva az ügyre vonatkozó, 1844-ből származó latin nyelvű iratok is.

⁴ Lehet, hogy még az 5. kötet előtt akarták kiadni a politikai beszédeket. Az első elutasítás irata nincs a csomóban, de a későbbiekben utalnak rá: „. . . Kölcsey Ferencz kérdésben forgó beszédei már más alkalommal átvizsgálás végett bemutatván azokat olly előleges kérdéssel mutatta légyen be: vajjon hasonló beszédek úgy, mint más tudományos értekezésű munkák kinyomtatásra alkalmasak-é?” (Jan. 28-i tanácsülésből 1845)

⁵ HAVAS József cenzor, helytartósági tanácsos.

⁶ CZECH János cenzor, a Központi Könyvvizsgáló Hivatal másodelnöke

⁷ *Kölcsey Ferenc Összes Művei*. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960. Sajtó alá rendezték SZAUDER Józsefné és SZAUDER József (Továbbiakban KFÖM)

Három beszédben talált mindössze a cenzúra elítélendő részeket. A királyi válasz felvételekor mondott beszédből egyetlen mondat maradt ki: *Polgári alkotmányunk hasonlít a sok sebbel borított testhez. Hiában gyógyítasz meg egy sebet: a többi nem kevésbé égő fájdalommal fog kinzani.*⁸ (A cenzori jelentés szerint a bírált kézirat 112. lapján. Továbbiakban K.)

Lényegesen csak Az örökös megváltás ügyében mondott beszéd befejező részén változtattak. A kormányt vádoló mondatokból kihúzták a *kormány szót*, „végrehajtó hatalom” vagy „hatalom” fordulattal helyettesítették. Az utolsó rész hatását és mondanivalójának lényegét vesztette el a megsemonkított formában: Azonban, T Rendek, fájdalmas érzéseim közepette is bizonyos léleknyugalmat találok abban, *hogy a nemességnek fekvő százados szemrehányás terheit a kormány most saját magára fordítá, s e tett által felhatalmazva érzem magamat, kikiáltani: s ezen kiáltás előbb utóbb 9 millió ember keblét fogja dobbanásba hozni, mert ime 1834-ben a magyar nemzet törvényjavító országgyűlésén a magyar nemesség az adózó népnek tulajdon szerezhetésre valahára utat nyitni szándékozott, s az, ki ezen jótékony szándéknak ellene vetette magát, a k o r m á n y volt! Igenis, T Rendek! a kormány volt!* (K. 181—182)

Végül a lengyelek ügyében mondott második beszédből is kimaradt egy, a kormányt bíráló bekezdés: *Minden esetre nem lesz haszontalan, ha érzelmeinket és aggodalmainkat az Uralkodó Széke előtt felfedezzük. Tudva van, a kormánytanácsban ülők ritkán láthatják, vagy legalább ritkán láttatják a dolgokat saját fényökben. S bizony az austriai ministerium a lengyel ügyben elejétől fogva nem látszott világos tekintetek után munkálni.* (K. 207) Néhány sorral lejjebb pedig a koncepció marakodó szomszéd államokról egy mondat: *S e szomszédok nem tekintenek előre, s kezet tőnek a zsákmányra, minek következtül veszélyt hozandók.* (K 208)

A Központi Könyvvizsgáló Hivatal véleményét a Helytartótanács mindenben osztja: „A fent tisztelt kegy. Udvari Rendelvény hódolatául tehát a Cs. Kir. Apostoli Főlségednek a tárgyalási irományokat ezen hűséges Királyi Helytartó Tanács, az illető folyamodvány visszacsatolása mellett mély alázatosságban azzal terjeszti föl: hogy a Központi Könyvbíró Szék által tervezett módosításokkal a folyamodó kérése kegyelmesen teljesíthető lenne.” (Jan. 28-i tanácsülésből 1845)

A kancellária azonban nem volt elégedett a Központi Könyvvizsgáló Hivatal munkájával. A három beszédből kitörölt néhány mondat nem változtat semmit a kötet lényegén. Az újabb döntés nem is várat sokáig magára. „... Heckenast Gusztáv pesti könyvtáros abbéli folyamodása folytán, melly szerint néhai Kölcsey Ferenc által ország és megyei gyűléseken tartott szónoklatok kinyomatását kegyesen megengedetni kéri, f. é. Jan. 28-án 3086. sz. a. kelt felterjesztésére az illető csatolmányok iderekesztése mellett, ezennel válaszul adatik: mikép tekintvén a kérdéses szónoklatok sajtóadását és az azokat átható szellemet, azoknak közigazgatóság befolyásával közrebocsátása most sem helyeseltethetett a folyamodó tehát kérelmétől elmozdított. Kelt Bécsben böjtmáshó 13-án 1845 Torkos Mihály Kemmitzer Zsigmond.”

Bár egyetlen esetből nem lenne helyes általánosítani, a történetek fényében az újjáalakult magyar cenzúra önállósága illuzórikusnak tűnik.⁹

A cenzori törléseknek inkább az „utóélete” érdekes. A betiltott kötet csak a cenzúra eltörlése után jelenhetett meg. A *Pesti Hirlap* 1848. júl. 24-én hirdeti először: Épen most jelent meg HECKENAST Gusztáv, pesti könyvtáros és kiadónál, váczai-utcában 15. sz. és minden hites könyvtárúsnál kapható: KÖLCSEY Ferenc *Minden Munkái* hatodik

⁸ A kihúzott részek vannak kiemelve.

⁹ A Helytartótanácsban belül működő önálló magyar cenzori hivatal 1840-ben alakult. FELHÓ Ibolya — VÖRÖS Antal: *A helytartótanácsi levéltár* (Bp. 1961) 225—6.

kötet, *Országgyűlési és megyei beszédek*. Szerkeszték és kiadák B. EÖTVÖS József, SZALAI László és SZEMERE Pál. Bár a kézirat és a nyomtatott szöveg több helyen eltér egymástól, a KÖLCSEY-kutatás eleve kizárta a cenzori húzások lehetőségét, hiszen a kötetben ott a felirat: Szabad Sajtó Útján. A két szöveg összevetése alapján azonban kiderül, hogy a cenzor által törölt mondatokat következetesen kihagyták, a javasolt változtatásokat végrehajtották. Nem KÖLCSEY húzta ki tehát utólag A királyi válasz felvételekor mondott beszédből a legmerészebb két mondatot,¹⁰ és nem a hatás kedvéért végződik Az örökös megváltás ügyében mondott beszéd a „szabadság és tulajdon” csattanóval. A hátralevő részt nem húzták ki ugyan teljesen, de annyira megcsönkítették, hogy a szónoki erejét vesztett szöveget valóban okosabb volt teljesen elhagyni.

Nehéz lenne megmagyarázni, hogy miért tartotta tiszteletben HECKENAST a megszüntetett cenzúra tilalmát? Remélte talán, hogy sikerül mégis engedélyt kapnia, a sajtó alá rendezés munkái megindultak március 15-e előtt, s a törléseket azért nem pótolta később, mert nem tartotta őket lényegesnek. Ezt a feltételezést támogatja az is, hogy a sajtószabadság kivívása után négy hónappal a kötet már megjelenik a könyvesboltokban. A Szabad Sajtó Útján felirat tehát csak félig jogos: az eddig tilalmazott kötet megjelent ugyan, de szövege indokolatlanul csonka.

KOVÁCS MAGDA

„Beszéd ... a forradalom kitörésekor” egy 1848 márciusi röplapon. A március tizenötödiki események több egykorú leírása¹ és ezek nyomán számos későbbi feldolgozás² említi, hogy délelőtt a forradalmi nyomtatványok elkészültére váró tömeghez a Hatvani utcában németül is szónokoltak. (Köztudott, hogy IRÁNYI németül is megmagyarázta a Tizenkét pontot és a nyomtatványok „idegen ajkú polgártársaink iránti tekintetből németül is elkészültek.”³) A majd mindenütt egészen szűkszávú közlést a forradalom születésekor elhangzott német nyelvű beszédről bizonyítón egészíti ki az a röplap, amely rögzíti a történést, a 12 ponthoz kapcsolódó beszédet és függelékként a szónok öt nappal utóbb írt megjegyzéseit. A mellékleten bemutatott röpirat címe: *Rede, die Herman Rosenfeld beim Ausbruche der Revolution in der Pressfreiheitgasse hielt; nebst einem Anhang*. Herausgegeben von mehreren seiner Freunde.⁴

A Szabadsajtó utcanév használata és a függelék címe azt mutatja, hogy március 19-én készült. A négy oldalán nyomtatott kis nyolcadrét röpív harmadik és negyedik

¹⁰ Lásd: KFÖM 1031

¹ Pl. *Életképek* 1848. márc. 19. 12. sz. 378. l.; EGRESSI Gábor: *Képek a pesti forradalomból. Martius 15-kén.* uo. márc. 26. 14. sz. 405. l., *Der ungarische Israelit* 1848. ápr. 15. l. sz. 4. l.; KLÉH István: *A pesti forradalom története 1848-ban.* Pest, 1848. [márc. 18.] 23. l.; BIRÁNYI Ákos: *Pesti forradalom.* Pest, 1848. 22. l.; NYÁRI Albert: *A magyar forradalom napjai.* Pest, 1848. 2. füz. 59. l.; [HORN Ede] EINHORN, I.: *Die Revolution und Die Juden in Ungarn.* Leipzig, 1851. 137. l.

² GRACZA György: *Az 1848–49-iki magyar szabadságharc története* 1. köt Bp. 1894. 45. l., ill. uő: *1848. március 15.* (Magyar Kvtár, 32.) 1898. 60. l. (Ennek nyomán VENETIANER Lajos: *A magyar zsidóság története.* 1922., HORN nyomán GRÜNVALD Fülöp: *A zsidó újjáság a magyar szabadságharcban.* IMIT Évkv 1948.; *1848–1849 a magyar zsidóság életében.* Szerk. ZSOLDOS Jenő. Bp. 1948. jegyz. 235. l.

³ *Pesti Hírlap* 1848. márc. 16. 1053. sz. 217. l.

⁴ Az Országos Széchényi Könyvtár Kisnyomtatványtárában 1848. 8°. 929. sz. a. Az Országos Levéltár e tárgyú gyűjteményében nem található, s nem említik az egykorú röpiratirodalom főbb feldolgozásai sem: *1848–1849 a kisnyomtatványok tükrében.* Főv. Szabó Ervin Kvtár „Budapest” gyűjt. (1948.), ill. POSONYI Erzsébet: *Forradalmi röplapok és gúnyiratok 1848-ban.* OSZK Évkve 1957. Bp. 1958. 324–361. l.

oldala kissé sérült, legvégén sajnos éppen a nyomda neve hiányzik, de azonosításában támogat a megmaradt *Buchdruckerei* szó és annak elhelyezése: az egykorú, sokszor hasonló tárgyú röplapok nyomdáit, gót betűtípusait, tördelési módját (s némileg papírját) egybevetve legvalószínűbb, hogy *Beimel's Buchdruckerei* nyomta Pesten.⁵ A vizsgált példány hátlapján kézírású aláírás is látható, de az nem azonosítható a szerzőével.⁶ A kornak és alkalomnak megfelelően kissé patetikus szöveg német nyelve és helyesírása teljesen irodalmi, cseppet sem avult.

A röpirat bevezetőjében azon sajnálkozik a szerző — sőt szerencsétlennek nevezi magát azért, mert nem beszél kicsi korától a nemzet nyelvén, sőt tulajdonképpen nincs is anyanyelve, hiszen zsidó és németül beszél. . . De mit számít a szó, ha azonosak az érzések! Franciaország hangja Németországon átrezdülve visszhangra talált Magyarországon: ezért sugározza a szabadság, egyenlőség és testvériség nemes érzéseit minden tekintet a magyarok, németek, szerbek, románok és zsidók e gyülekezetében.

Ezután leírja, hogyan került sor beszédére, amelybe beékeli a magyar hallgatóság közbeszólásait, ő maga is magyarul veti közbe a Szabadság, Egyenlőség, Testvériség szavakat és magyarul teszi fel a kérdést JÓKAI, VASVÁRI, BULYOVSKZY, IRINYI és VIDACS szónoklatai után: „Szabad-e németül beszélni, mert sok német nép van itt.” Egyhangú felhívásra lép a szónokok helyére.

A forradalmi jelszavak gyökereként a szeretetet hangsúlyozza: a szabadság üres szó, ha elveszük támaszait, a kölcsönös szeretetet — azaz testvériséget — és egyenlőséget. Tartós, virágzó és nemes gyümölcsöt termő is csak úgy lehet a szabadság, ha hősiessen harcolunk önmagunkban rejlő ellenségei, az előítélet és gyűlölködés ellen. Ezek az aljas hajlamok adtak erőt a zsarnokságnak; jól tudja a kényúr, hogy szívesen vagyunk egyfelől rabszolgák, ha másfelől uralkodhatunk. „Der Magnat verzeiht dem Souverän seine Tirannei, wenn er nur über dem gemeinen Adel steht, dieser verzeiht jenem seine Übermacht, wenn er den Bürger unter sich sieht, woher nimmt aber der Souverain ein von diesem niederes Wesen um auch seine Kraft durch jenen gemeinen Trieb zu fesseln? . . . er fand es in dem Juden: die Beraubung dessen menschlichen Rechte ist also der unterste und der Grundstein jenes teuflischen und jedes edle Gefühl verletzenden »Selbstherrschung.«” Most azonban szétzúztuk a zsarnokságot és megsemmisült minden előítélet, ez a pillanat megtisztítja a romlott lelkűt is, ha közénk keveredett. — Szónoki kérdésére a hallgatóság biztosítja: „szeretjük egymást”, s készek-e egymásért halni?: „ezt akarjuk”. Az előtte szóló nemes férfiak a rend fenntartásáról beszéltek; biztosak lehetnek abban, hogy közülük senki sem fogja megzavarni, a szabadság kivívásának szent percében senki sem gondol önző céljaira, megjavultunk!

A röpirat gondolatjeleiből ítélve a szónok itt kissé megállt, de biztatták: „Beszéljen tovább! tovább!” és ekkor mondja: hiányolja a Tizenkét pontból a zsidók polgárosítását. Merészség volt a lenézett és kigúnyolt emancipálatlan zsidóság szószólójaként ismeretlenül a nyilvánosság elé lépni és előrelátása a valóságnak, mert a negyedik pont értelmezése a gyakorlatban nem jelentett egyenjogúságot, míg az itt hangoztatott hazafias érzelmek a szabadságharc alatt bőségesen bebizonyosodtak.

⁵ BEIMEL ilyen megjelöléssel nyomtatta például KILIÁN György mint kiadó számára PILLITZ Dánielnek Pesten, 1848. márc. 20-án kelt *Sechs Capitel aus der Freiheit. Ein freies Wort an die wackern deutschen Bürger in Budapest* című 8 lapos röpiratát. (Az „Univ. Buchdruckerei” rövidítés csak könyvjegyzékben fordul elő — MAGYAR Mihály kiadványában NYÁRI A. i. m. 1. füz. végén — impressuma lényegesen hosszabb s így ide nem helyettesíthető be.)

⁶ Bár kezdete HERMAN, utána rövidebb név következik és a későbbi magyarosítások közt nincs nyoma névváltoztatásának.

„Sonderbar war es anfangs, dass ich unter diesen zwölf heiligen Punkten, das Wort: »Juden-Emancipation« nicht ausdrücklich fand — aber ich sagte: die Seelen haben sich gegenseitig berührt, wir bedürfen keiner Worte uns zu verständigen; auf allen Euern edlen Gesichtern ist es ausgedrückt, dass Ihr »Juden-Emancipation« verlangt, wie anders! wie könnt' ich einem Lande sterben, das ich nicht mein nennen kann? wie könnt' ich für ein Vaterland kämpfen, wenn ich kein Vaterland habe? Aber ich fühl' es; es ist ein nicht täuschendes Vorgefühl, und alle meine Mitbrüder, meine Glaubensgenossen wissen es mit Bestimmtheit, dass wir ein Vaterland haben; Alle werden, wie ich, bereit sein, für dasselbe zu sterben, wir haben ein Vaterland! wir haben ein Vaterland! (kiáltás: van hazája! van hazája!)”

Ez ROSENFELD Herman március tizenötödiki beszéde. Az utána következő függelék címe: *Am fünften Tage der Pressfreiheit*. Fájdalmasan siratja el a szabadságnak mindössze két napig élvezett boldog érzését, hiszen a lelkesedést már harmadnap hervadt virággá fonnyasztotta a zsidók kiebrudalása a nemzetörségből. Ez történt pénteken, s vasárnapra hirdették Pesten a szabadság örömnepét: „soll ich denn dazu gehen? — werden meine übrigen Religionsgenossen ihm beiwohnen? . . . Es ist wahr, sie haben doch auch etwas schon gewonnen, aber die Freiheit ist wie die Wahrheit, man kann sie nur ganz, oder garnicht besitzen. . .” Mindenképpen megróják a zsidót: ha jelen van, tolatkodó, ha távol marad, elkülönül — mégis helyesebb megjelenni, hogy ne csak rossz oldaláról, „boltos zsidóként” ismerjék: „Bin ich mit dem König in seinem Cabinete, so muss ich ihn hassen, bin ich in seinem Salon mit ihm, kann ich ihn auch lieben — das lässt sich auf alle Classen der Menschen anwenden.” Fő kérdése azonban, hogy visszavonja-e jelentkezését a nemzetörségbe vagy felesküdjék, holott nem harcolhat, csak védtelenül, haszontalan öngyilkossággal eshet el Magyarorszáért, hogy természetes jogait utódai számára kiérdemelje. De nem: felhívja a magyarokat, adják vissza március tizenötödikének és tizenhatodikának lelkes örömét, hogy hősként szálhassanak szembe az ellenséggel, leverjék és hasznára legyenek a hazának!

„Schön ist es ein Opfer dem Vaterlande gefallen zu sein, schöner aber den Feind heldenmüthig schlagen, als Sieger zu Hause kehren, fürs Vaterland weiter zu leben, zu wirken und — wo es Noth thut, auch zu leiden.”

E röpirat tartalmának hitelességét nem teszi kétséssé az eltérő beszédidézet NYÁRI Albert emlékezéseiben,⁷ hiszen a pesti események leggyakrabban felhasznált forrása, az *Életképek* szerint „néhányan” szóltak németül a néphez. Mindkét beszéd gondolatmenetének némi nyoma fellelhető PILLITZ Dániel teljesen egyidejű röpiratában;⁸ az is lehetséges, hogy mindez benne foglaltatott ROSENFELD Herman beszédében s a röplapon fogta rövidebbre. Az érvek és elmefuttatások az emancipáció kérdésében az évtizedek kényszerű ismétlései során jórészt közös tárházzá váltak, e szónoklat mégis sok eredetiséget mutat. A tizenkét pont kiegészítésének igénye másutt is felmerült. Nemcsak a határőrvidék visszacsatolásának beiktatására nézve; a március tizennyolcadikán népgyűléssé duzzadt megyegyűlésről így ír a *Temesvári Wochenblatt*: „. . . unter freiem Himmel wurde der einstimmige Beschluss gefasst, die 12 Punkte der Stadt Pest auch in die von uns zu ergehende Petition aufzunehmen, mit einer die Israeliten betref.

⁷ Ld. 1. jegyz. A néhány szavas híreken kívül NYÁRI Alberté az egyetlen hosszabb kitérő e momentumhoz, felemlítve, hogy „a nép lelkesedéssel fogadta” és írásában maga is hosszabb pártoló kommentárral kíséri.

⁸ Ld. 5. jegyz. — ROSENFELD nézetét a szabadság oszthatatlanságáról ÁBRÁNYI Emil is hangsúlyozza: „nem cserekelme”, „ember nem is adhatja, csak zsarnokilag eltiporhatja”. (*Egy nemes Milticsi fi: A követeknek*. Radical Lap 1848. júl. 15. 37. sz. 146. l.)

fenden Modifikation jedoch, aus dem alleinigen Grunde, damit dieselben nicht ausschliesslich dem Gewerbs- und Handelstande zur Last fallen."⁹

Az ifjú pesti szónok nem lépett ki az ismeretlenségből. Mindössze annyit tudunk róla, hogy röpiratán megleltük teljes nevét¹⁰ és némely egykorú forrás fiatal orvosként emlegeti ugyan,¹¹ de hitelesebbnek tűnnek azok, amelyek orvosnövendéknek mondják.¹² Tudomásunk szerint nem fordul elő neve a hozzáférhető névjegyzékekben,¹³ és a későbbi irodalom sem tud róla többet.

FABÓ IRMA

Egy kölcsönkönyvtár állománya a Bach korszak kezdetén. A XIX. század első felében nemigen található olyan nagyobb szabású könyvtár, mely a szélesebb közönség igényeinek a kielégítését tűzte volna ki célul. A nagy püspöki és főúri könyvtárak ilyen szempontból eleve nem jöttek számításba, de a kolostori, kollégiumi, és iskolai könyvtárak feladata is elsősorban egy szűk belső kör igényeinek a kielégítése. Még a viszonylag legnyilvánosabb könyvtár, az Egyetemi Könyvtár is elsősorban a professzorok, tudósok és egyetemi hallgatók rendelkezésére állt.

A művelt közönségnek, mely szórakoztató időtöltés céljából szeretne olvasni, a könyvkereskedők igyekeznek kielégíteni az igényeit. A könyvkereskedők már a XVIII. század második felében könyvkölcsönzéssel is kezdtek foglalkozni. A magyar jakobinusok kivégzése utáni időkben, mikor a hatalom mindent gyanúsna talált, betiltják a kölcsönkönyvtárak és az ún. „Lesekabinetek” működését, de néhány évi szünet után a XIX. század elején újra megjelennek és elterjednek. Az 1840-es években a különböző budai kölcsönkönyvtárak már ádáz konkurrencia-harcot vívnak egymással. Ezek a kölcsönkönyvtárak állományuk révén nemcsak nagy hatást gyakoroltak a korabeli művelt közönségre, hanem másrészt, üzleti vállalkozások lévén, összetételük bizonyos mértékig közönségük ízlését is tükrözte.¹

Egy példából persze nem lehet általánosítani, de SCHARFF Gyula szombathelyi „kölcsönző könyvtár”-ának 1851-ben kiadott katalógusa talán mégis jelentős adalékot nyújt e kis könyvtárak működésének és állományának megismeréséhez.²

A 24 oldalas füzet első oldalán található magyar és német nyelven az előfizetési feltételek hét pontban.

⁹ 1848. márc. 25. 13. sz. 104. l.

¹⁰ Egyebütt csak vezetékneve áll.

¹¹ Pl. EGRESSI Gábor, ld. 1. jegyz.

¹² Pl. [HORN Ede] EINHORN, I. i. m. 1. jegyz. — E röpirat kizárja a szónok SIKLÓSSY László által feltételezett azonosságát SCHWARZ Árminnal. (*A régi Budapest erkölcsse.* 3. A polgári erkölcs. Bp. 1923. 80. l.)

¹³ A pesti és budai izr. község összeírásaiban a családfő háztartásában élő gyermekeknek csak neve és száma szerepel, nevük akkor sem, ha feltehetően felnőttek. — Nem fordul elő BERNSTEIN Béla közlésében sem a zsidó honvédek töredékes névsoráról. (*BLAU Lajos Emlékkv.* 1926.)

¹ A magyar kölcsönkönyvtárak történetére nézve lásd: CSATKAI Endre: *Régi soproni könyvgyűjtők.* Magy. Könyvszle. 1939. 54—61. l. SZEMZŐ Piroska: *A magyar kölcsönkönyvtárak kezdetei.* Magy. Könyvszle. 1939. 165—175. l. KÓKAY György: *Az első magyar kölcsönkönyvtárak történetéhez.* Magy. Könyvszle. 1957. 271—275. l. LÉCES Károly: *A pesti magyar olvasó kabinet megalapítása és könyvállománya.* Magy. Könyvszle. 1959. 345—355. l. SZABADNÉ SZEGŐ Judit: *Budai kölcsönkönyvtárak versengése a reformkorban.* OSZK Évkönyv 1963—64. 248—250. l.

² OSZK Kisnyomtatványtár. 8° Nyolcadrét 1.

- „I. A vidéki előfizetők az ide és oda szállítás terhét magokra vállalják.
 II. A díj egész az ideig fizetendő, míg könyvek vannak a tisztelt előfizetők kezeiknél.
 III. Minden előfizetőnek tetszésében áll a kölcsönzésnél a névsorból több munkákat nem a cím-, hanem az oda mellékelt számok szerint, magának kijelelni, ha hogy történetből egyik vagy másik ki volna kölcsönözve, a t. előfizető kívánságát beteljesíthessem.
 IV. A kölcsönzésért járó díj az előfizetőknél előre fizettetik.
 V. Minden előfizető tartozik óvpénz (cautiót) is letenni, szabad lévén nekem a nálam ismeretlen előfizetőknél a kölcsönzendő munkákhoz képest a cautiót felemelni.
 VI. A bemocskolt vagy elszakadt könyvekért az illető előfizető felelős.
 VII. A már előfizető ezen feltételekbe beleegyezik.”

Ezután következik az előfizetési díjak felsorolása. Ez Szombathelyen egy évre 6 forint, fél évre 3 forint 15 krajcár, egy hónapra 36 krajcár. Vidéken drágább: egy évre 10 forint, félévre 5 forint 30 krajcár, egy hónapra 1 forint. Végül városban csakúgy, mint vidéken egy kötetért naponta 4 krajcár jár (itt valószínűleg olyan alkalmakról van szó, mikor valaki nem kívánt előfizetni, hanem csak egy alkalomra vitt ki egy könyvet). Végül az V. pontban említett óvpénz kötetenként 1 forint.

E sorok alapján viszonylag jól rekonstruálható a könyvtár működése. A III. pont alapján arra lehet gondolni, hogy a vidéki előfizetőknek módjukban állt a katalógus alapján levélben rendelni könyvet.

A katalógus először a német nyelvű könyveket sorolja fel az 1-től 1161-ig terjedő jelzetek alatt. Ezután egy csomó szám üresen marad, majd a magyar nyelvű művek következnek 2001-től 2124-ig. Itt újra megszakadnak a jelzetek, majd 3001-től 3029-ig néhány német nyelvű folyóirat évfolyamai következnek. Mind a német, mind a magyar nyelvű könyvek egy darabig szoros betűrendben következnek egymás után, majd a Z után minden rend nélkül össze-vissza folytatódnak. Minden valószínűség szerint a könyvtár felállításakor betűrendbe rendezték az anyagot, míg a későbbi szerzemények rögtön beérkezésük után megkapták a soron következő számot.

Vizsgáljuk meg először a német nyelvű anyagot. Kölesönkönyvtárról lévén szó nem meglepő, hogy az állomány többsége szépirodalom. Érdekes, hogy GOETHÉTől nincs semmi, SCHILLER viszont annál derekasabban van képviselve. Egy kötet HEINÉN, három kötet KÖRNEREN, két kötet WIELANDON kívül megvannak HAUFF meséi és néhány más írása is. Különös, hogy megvan az akkoriban még kevéssé ismert és méltányolt BÜCHNER ma oly nagyra értékelt darabja, pl. a *Danton halála* is. Huszonkét regény képviseli a korban igen népszerű Karl SPINDLERT, a német Walter SCOTTOT. Ezeket egészíti ki az osztrák BLUMAUER Alois (a felvilágosodás egyik első terjesztője Ausztriában) és a német SCHEFER Lipót több könyve. Végül pedig KOTZEBUE számos prózai írása és színműveinek valóságos özöne. Úgy látszik népszerűsége még a XIX. század közepére sem múlt el teljesen.

Mind számban, mind színvonalban jelentősek az angoltól és franciából fordított könyvek.

Az angol írók közül sok művével szerepel DICKENS (könyvei különben álneve, Boz alatt vannak felvéve a katalógusban). Megvan a *Pickwick club*, a *Twist Olivér*, a *Martin Chuzzlewit*, valamint a *Karácsonyi történetek* is. A maga idejében népszerűség dolgában DICKENS-szel vetekvő Edward BULWER a könyvtár állományában mindenestre „veri” DICKENST. 16 regénye van meg, köztük a két leghíresebb: a *Pompei pusztulása* és a *Rienzi*. Megvannak COOPER indián regényei s a nagy amerikai klasszikus Irwing WASHINGTON 14 műve. Kevésbé jelentős az írországi angol földesurak életét festő dublini Charles James LEVER nyolc regénye. Sok könyv képviseli az abban az idő-

ben felettébb népszerű kalandos humoros tengerészregények íróját Frederick MARRYAT-ot is.

SHAKESPEARE költeményein kívül (*Gedichte*, mondja a katalógus, minden bizonynyal a szonettekéről van szó) számos színműve is megtalálható (köztük a legnagyobbak, a *Hamlet*, az *Othello*, a *Lear király*, a *Julius Caesar*, az *Antonius és Cleopatra*, a *Velencei kalmár*, valamint a királydrámák egy része és a *Coriolanus*, meg a *Cymbeline*). Az angol költészetet a már említett SHAKESPEARE-szonettekén és THOMSONnak, a *Rule Britannia* szerzőjének egy kötetén kívül BYRON képviseli. Kisebb versein kívül megvannak elbeszélt költeményei is, mint a *Don Juan*, *Mazeppa*, *Beppo*, sőt egyes drámái is, mint a *Kain* és a *Manfréd*.

Igen nagy számban szerepelnek a francia írók. BALZACnak ugyan csak négy könyve van meg, de az idősb DUMASTól már tizenhét, s köztük van a *Monte Christo* és a *Fekete tulipán* is. Fiától is megtalálható a kor nagy szenzációja, a *Kaméliás hölgy*. Ez azonban mind szinte eltörpül a kor nagy „bestseller” írójának, Eugen SUE-nek 22 könyve mellett. Megvan LE SAGE klasszikus pikareszk regénye a *Gil Blas* is. Alfred de VIGNY nem költeményeivel, hanem történelmi regényével a *Cinq Mars*-szal van képviselve. Alacsonyabb színvonalon állanak, de abban az időben kedveltek voltak Paul FÉVAL, felszínes szórakoztató regények írója és a sikamlós Paul de KOCK (főleg ez utóbbitól található bőséges mennyiségű könyv). A francia költészetet LAMARTINE összes művei képviselik. CERVANTESTól nemcsak a *Don Quijote* van meg, hanem több más írása is. CASANOVA emlékiratai valószínűleg élénk keresletnek örvendtek.

Érdekes módon svéd írók művei is vannak a könyvtárban. A kor egyik leghíresebb svéd írójának, az újromantikus Jonas Love ALMQUISTnek négy könyvén kívül két írónőjük is szerepel, úgy mint Emilia CARLEN és a nőemancipációért harcoló Friderika BREMER, mind a kettő számos írással.

A túlsúlyban levő szépirodalmi anyag mellett csak szórványosan találkozunk egyéb jellegű művekkel, ilyenek: HUMBOLDTnak, a nagy német természettudósnak egy könyve, LIVIUS német fordítása, és Johan KOHL német földrajztudós négy könyve (az egyik Magyarországról szól).

Egyébként ezenkívül is van jó néhány magyar vonatkozás a német nyelvű anyagban. WINDISCH Károly német nyelvű könyve Magyarország történetéről, egy *Ungarische Tabletten* című reformkori röpirat, JÓSIKA több regényének és JÓKAI SAJÓ álnéven kiadott *Csataképeinek* fordítása.

A szabadságharccal JÓKAI művén kívül is több könyv foglalkozik, jelezve, hogy a közönséget erősen foglalkoztatták a közelmúlt nagy eseményei. A viszonyok persze kevésbé kedveztek a történeteket haladó módon elemző művek megjelentetéséhez, de a könyvtár könyvei közt, bár egy kivétellel osztrák-párti író a szerzőjük, még így is kevés a szélsőségesen reakciós szellemű írás. MARTINI K. W. a *Bilder aus dem Honvedleben* című emlékirat szerzője KLAPKA barátja és honvédtiszt volt. Meglehetősen szenvtelen hangú könyve soraiból a GÖRGEI-barát tiszt alakja bontakozik ki. A *Die magyarische Revolution* című könyv szerzője előrebocsátja Habsburg párti voltát, a könyv a 48-as események rendkívül aprólékos, erősen személytelen hangú előadása a közvetlen előzményektől kezdve. A *Szenen und Bilder aus dem ungarischen Revolutions Kriege* című könyv hangjában még határozottabban osztrák-párti és forradalom ellenes. Ám erősen elfogult sorain is átüt az elismerés Komárom hősiességének és a 13 aradi vértanú bátor, férfias magatartása iránt.

Van két regény is, mit a közelmúlt viharos eseményei ihlettek. Mind a kettő aulikus, forradalom ellenes szemszögből ábrázolja az elmúlt nagy időket. Azonban ezek állásfoglalása sem egyértelműen elfogult és rosszindulatú. Edward BREIER *Görgei vor Ofen* című regénye számos, a forradalom oldalán álló hőst igen rokonszenvesen

ábrázolja. A másik írás Teodor SCHEIBE *Kossuths Braut*-ja emellett polgári szemszög-ből gyakorol kritikát a magyar feudális viszonyok felett.

A magyar nyelvű anyagot vizsgálva, feltehetjük, hogy a könyvtár olvasórétege elsősorban a város német anyanyelvű polgárságából toborzódott, a magyar nyelvű művek száma (64 mű, 124 kötetben) mindenesetre eltörpül a németeké mellett. Ilyen csekély szám esetén nincs értelme azt nézni, hogy mi hiányzik, ha azonban azt vizsgáljuk, hogy mi van meg, meg kell állapítanunk, hogy a magyar anyag sem színvonalatlan. JÓSIKÁTÓL, ki a kor prózai irodalmának élvonalába tartozik, tizenkét regény van, köztük a leghíresebbek az *Abafi*, a *Csehek Magyarországon*, a *Zólyomi* s a *Zrinyi a költő*. Kiegészíti ezt NAGY Ignác SUE hatása alatt fogant nagysikerű regénye a *Magyar titkok* és FÁY András összes szépirodalmi munkái. SAJÓ (JÓKAI) *Egy bujdosó naplója* mellett szintén 48-at idézi SZILÁGYI Sándor könyve a *Magyar nők a forradalom idejéből*. VÖRÖSMARTY történelmi drámája a *Czillei és a Hunyadiak* és két kötet SZIGLIGETI egészítik ki a sort.

A kor magyar irodalmának igazi értékeit azonban a költészet alkotta. Ez sem hiányzik. Megtalálható egy CSOKONAI és BERZSENYI antológia, BERZSENYI, KISFALUDY Sándor és VÖRÖSMARTY gyűjteményes kötetei és KIS Jánosnak, KAZINCZY barátjának, BERZSENYI felfedezőjének versei.

A külföldi irodalmat is képviseli néhány fordítás. SHAKESPEARETÓL megvan a *Macbeth*, DICKENSTÓL (Boz név alatt) a *Twist Olivér*, COOPERTÓL az *Utolsó mohikán*. Georg SANDTÓL, SUETÓL is akad néhány regény.

Már említettük, hogy a katalógusban egy darabig pontos betűrendben sorakoznak a címek A—Z-ig, majd teljes össze-visszaság következik. Miután kézenfekvő, hogy az utóbbiak a könyvtár megnyitása óta (ez a betűrendben álló címek alapján valószínűleg a negyvenes években történhetett) beszerzett új könyvek, meg lehet kísérelni annak megállapítását, hogy mekkora lehetett a könyvtár állománya alapításakor, illetve mennyit gyarapodott 1851-ig. Ezek szerint SCHARPF-nél az induláskor 348 német nyelvű mű volt 714 kötetben, 50 magyar nyelvű mű 99 kötetben. Ez az aránytalanság 1851-ig még tovább fokozódik: 270 német nyelvű mű 447 kötetével szemben csak 10 magyar nyelvű mű 25 kötete került be a könyvtárba.

Mint már említettük, a kölcsönkönyvtár elsősorban üzleti vállalkozás volt. Állománya összeállításánál és gyarapításánál az volt a főszempont, hogy minél többen vegyék igénybe a könyvtár szolgáltatásait s a már meglévő előfizetők megmaradjanak. Miután pedig az olvasók elsősorban szórakoztató, pihentető időöltés céljából kölcsönöztek, ebből természetesen következett a szépirodalom primátusa. Ugyancsak ezzel magyarázható, hogy a katalógusban túlnyomórészt kortárs irodalmat találunk. Ami kevés nem XIX. századi irodalom akad, az sem „holt anyag”, hisz SHAKESPEARE, CERVANTES vagy a *Gül Blas* aligha porosodott olvasatlanul a polcokon. A gyarapításnál szemmel láthatóan fontos szempont volt, hogy a megvásárolt könyvek széles érdeklődésre számítsanak. A közönség ízlésétől való függés persze nem mindig a legelőnyösebben befolyásolta az állomány összetételét. Gondoljunk KOTZEBUE írásainak tömegére, vagy hogy BALZAC négy regénye, hogy eltörpül DUMAS 18 és SUE 22 könyve mellett, és arra, hogy BULVERTÓL több mű van, mint DICKENSTÓL. Ugyanakkor meg kell állapítani, hogy a könyvtár állománya még így is elég magas színvonalat képviselt. Az olvasók hozzájuthattak a korabeli irodalom legismertebb reprezentánsainak műveihez. BALZAC, BYRON, CERVANTES, DICKENS, WASHINGTON Irving, SHAKESPEARE, SCHILLER, vagy a magyar írók közül: BERZSENYI, CSOKONAI, VÖRÖSMARTY műveiben igaz értékekhez jutottak az olvasók. Másrészt, ha BULWER, Georges SAND, SUE, vagy JÓSIKA és NAGY Ignác felett ma már többé-kevésbé el is járt az idő, akkor világhíres, illetve országos hírű írók voltak. Végül pedig észre kell vennünk a könyvtár — a szó progresszív értelmében

vett — polgári jellegét. Ez nemcsak a meglévő műveken mérhető le, bár DICKENS, Georges SAND, SUE, JÓSIKA, NAGY Ignác és VÖRÖSMARTY korukban mind a haladást képviselték, hanem azokon is, amik hiányoznak. Alig-alig találunk a katalógusban reakciós, politikailag retrográd, a feudalizmust dicsőítő műveket. Kivételt talán a nemcsak művészileg sekélyes, de politikailag is a reakció oldalán álló KOTZEBUE jelent. Különösen nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk JÓKAI SAJÓ álnéven kiadott két könyve (az egyik német fordításban), és SZILÁGYI Sándor műve meglétének. Ezeknek az írásoknak a jelenléte, melyek nem sokkal a szabadságharc leverése után a legsötétebb Bach korszak elején emléket állítottak a magyar nép hősiek szabadságharcukélményének, úgyszólván kommentár nélkül beszél. Gyors beszerzésük (nem sokkal a katalógus kiadása előtt jelentek meg) erősen valószínűsíti, hogy mind SCHARPF, mind olvasói rokonszenve a forradalom mellett állt.

INDALI GYÖRGY

A „Magyarország bibliographiája 1712—1860.” előfizetési felhívása. PETRIK Géza egész életét nemzeti kultúránkat dokumentáló könyvészetünk bibliográfiai összeállításának szentelte (1845—1925). Munkája a *Magyarország bibliographiája* és a *Magyar Könyvészet* felöleli az 1712—1860. (I—IV. k.), 1860—1875. (I. k.), 1876—1885. (I. k.), 1886—1900. (I—II. k.) és az 1991—1910. (I—II. k.) években megjelent szépirodalmi és tudományos sajtótermékeket. A *Magyar Könyvészet 1860—1875* című, legelső, az 1880—1885. években megjelent munkájának saját példányába, 1919-ben, halála előtt hat évvel, feljegyezte önéletrajzi adatait. Ebből tudtuk meg, hogy a mai napig is nélkülözhetetlenül fontos kézikönyvének kiadása milyen nagy nehézségekbe ütközött. Ezt a sajátkezű feljegyzést KOZOCSA Sándor közölte *Petrik Géza vallomása* címmel.¹ PETRIK 1864-ben, 19 éves korában kezdte el a bibliográfiai sorozatának anyaggyűjtését és munkája 24, illetve 28 év múlva jelent meg.

A *Magyarország bibliographiája 1712—1860* című, I—IV. kötetes kézikönyv PETRIK harmadik munkája, 1888—1892 között füzetenként megjelenve alakult kötetté. Az összeállítás kiadására előfizetési felhívást találtunk a *Szabad Egyház* című, Lugoson, 1888-ban megjelent hetilapban.² Élete alkonyán járó tudósunk, 1919-ben leírt visszaemlékezésének keserű hangját ez a közlemény még jobban megértette velünk. A *Magyar Könyvészet*be feljegyzett önéletrajzi adatokból tudtuk meg, hogy az első bibliográfia „Csakhamar nélkülözhetetlen kézikönyv lett, úgy a könyvkereskedelem, mint a könyvtárak részére...” mégis, ez a munkája, „a hézagot pótló vállalat”, a *Magyarország bibliographiája 1712—1860* anyaggyűjtését csak akkor adhatta nyomdába, ha a „nyomatási költségek előleges megrendelések által biztosítva lesznek”, ha az újsághoz mellékelte „megrendelési bárcák”-at kitöltve visszakapta. A bibliográfusok és bibliográfiaiak mindenkor szomorú sorsának bemutatására közöljük PETRIK előfizetési felhívásának teljes szövegét.

„Magyarország Bibliographiája 1712—1860.” A nagyméltóságú vallás- és közoktatásügyi m. kir. ministerium megbizásából s anyagi támogatása mellett összeállítottam az 1712—1860. években Magyarországon magyar, latin, német s egyéb nyelveken és a külföldön hazánkra vonatkozólag megjelent nyomtatványok könyvészeti kimutatását; sok esztendei fárasztó s gondos gyűjtésem eredményét azonban csak akkor bocsájthatom sajtó alá, ha nyomatási költségek előleges megrendelések által biztosítva lesznek. Azon tiszteletteljes kéréssel fordulok tehát ezennel a hazai könyvtárakhoz s irodalmunk buzgó pártolóihoz, hogy, ha munkám megjelenését kívánatosnak tartják, ha e hézagot pótló vállalat létesítését előmozdítani kívánják, az ide csatolt megrendelési bár-

¹ *Magy. Könyvszle* 1963. 3. sz. 258. l.

² *Szabad Egyház* 1888. V. évf. 1—2. sz. OSzK 1226.

cát kitöltve hozzám beküldeni kegyeskedjenek. A munka mintegy 250 sűrűn nyomtatott nagy 8-adrétű ívre, vagyis 4 kötetre terjed s könnyebb megszerezhetes ezéjából részletekben lesz kiadva, még pedig 1) legalább 60 íves kötetekben 10 frt. 2) 30 íves felkötetekben 5 frt. 3) 15 íves negyedkötetekben 2 frt 50 kr. aláírási áron. Ezenként 4 negyedkötet hagyja el a sajtót s ezek a t. megrendelőknél utánvét mellett küldetnek el. A megrendeléseket f.é. Deczember végeig kérem nevem alatt beküldeni s határidő szíves betartását annál inkább is bátor vagyok kérni, mivel akkor fogok a beérkezendő aláírások alapján a munka kinyomatása iránt intézkedni. Munkámat illetőleg legyen szabad megjegyznem hogy nem szorítkozom tisztán a könyvcímek betűsoros összeállítására, hanem részletes tartalmát is közlöm az encyclopaedicus művek és folyóiratoknak, mint p. o. a „Tudományos gyűjtemény”, „Felsőmagyarországi Minerva”, „Új magyar múzeum”, „Aurora”, „Erdélyi múzeum”, „Budapesti szemle”, „Ungarisches és Neues ungar. Magazin”, „Siebenbürg. Quartalschrift” stb. stb. és különféle év- és zsebkönyvek s végre kimerítő szakmutatót készítek úgy az önállóan megjelent művek mint cikkekhez, a mi által különösen használható kézikönyvet nyújtok minden könyvtár, szaktudós és irodalombarát részére. — Végre lehetőleg minden munkánál megjelölöm, hogy az melyik nevezetesebb hazai könyvtárban található föl. Kiváló tisztelettel Petrik Géza IV. Gránátos utca 12. sz.”

Így könyörög a bibliográfus egy olyan munka megjelenésének elősegítéséért, mely évtizedek óta felmérhetetlenül fontos, nélkülözhetetlen irodalomtörténeti kézikönyvünk.

PETRIK talán nem is bízott előfizetési felhívásának eredményében, SZILÁGYI Sándor történész az Egyetemi Könyvtár igazgatója, szakvéleményét csatolta sorai után. Szilágyi hivatalból, minisztériumi megbízatásának eleget téve vizsgálta meg, a minisztérium támogatásával készült kéziratot, véleményét és ajánló sorait közölkük.

„A nagyméltóságú vallás és közoktatási ministerium engem bizván meg Petrik úr kéziratának átvizsgálásával, volt bővem alkalmam abba beletekinteni. S ennek alapján a szakemberek, írók és könyvbarátok figyelmébe a felhívást bátran ajánlhatom. Petrik úr munkája bibliographiai irodalmunkban rendkívül érzett hézagot pótol. Sándor könyves házának hiányosságát mindnyájan éreztük. Az ő munkája különben csak a magyar nyelvű könyvekre szorítkozik s 1800-ig terjed s attul fogva még érezhetőbb egy bibliographiai munka hiánya. — Petrik úr munkája a német, francia és angol bibliographiai munkákkal párhuzamba téve, drágának épen nem mondható s valóban sajnos dolog volna, ha nem jönne össze annyi aláíró, hogy megjelenése biztosíttassék. Ezért ismételve ajánlom e felhívást az ügybarátok figyelmébe s felhívom őket, aláírásukkal a munka megjelenésének lehetőségét előmozdítani. — Budapesten. Szilágyi Sándor.”

Az előfizetési felhívás és az ajánló sorok meghozták a kívánt eredményt. A munka I. kötete 1888-ban, a II. 1890-ben, a III. 1891-ben, a IV. 1892-ben látott napvilágot. Az I. kötet elé Szilágyi írta a Bevezetés-t. Így dicsérte, „... tanúja voltam annak a lelkiismeretes buzgalomnak s fáradságtalan szorgalomnak melylyel Petrik úr feladatát minél jobban megoldani igyekezett.” „A munka... Dobrowsky úrból áldozatra kész kiadóra talált.” Ezekre a sorokra PETRIK Géza válasza következik, „Szilágyi Sándor úr bevezető sorai után nekem már csak a hála köszönet kifejezése marad... néh. Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi minister úrnak... jelentékeny állami segélyért... Szilágyi Sándor úrnak támogatásáért...” „Legtöbbet használtam a nemzeti múzeum könyvtárát. A kegyelet némi adóját véltem tehát annak nemeslelkű alapítója, gróf SZÉCHÉNYI Ferenc iránt leróni, midőn munkámat az ő emlékének ajánltam.”

Századunk elején a *Magyarország bibliográphiája 1712 — 1860* nem volt könyvsiker. A mai már könyvkereskedői forgalomban alig kapható négy kötet eladási árát a kiadó, DOBROWSZKY Ágost és Társa antikvárius cég, az 1908-ban megjelent *Ódon Munkák Tára* című, „Rendkívüli könyvárleszállítási jegyzék”-ében csaknem 50 százalék engedménnyel hirdeti, K 95. — helyett K 50. — ért.³

V. BUSA MARGIT

³ *Ódon Munkák Tára* 1908. 21. évf. 156. sz. OSZK 26.610

A Magyar Írás (1921—1927). Szűk józsefvárosi utca, salétromfoltos roskatag bérház, udvari, földszinti saroklakás, annak is a sötétebb traktusából kihunyorgó szobácska, benne könyvvel, irattal menyezetig telerakott, elaggott ebédlőasztalon negyed négyzetméternyi szabadon maradt folt, — RAITH Tivadar Hunyady utca 11. szám alatti lakásán — ez volt hét éven keresztül Magyarország haladó íróinak, képzőművészeinek szerkesztőségi aziluma. Erre a kis foltra rakta írásait, rajzait a kor neves idősebb és kezdő fiatalabb, később egyik-másik nagyra növekedett művésze. A főszerkesztő RAITH tanár bámulatos szervező képességével innen ösztönözte munkatársait, és dirigálta középiskolai tanítványait versek, novellák, kritikák írására és rajzok készítésére, valamint a szükséges kiadói munka elvégzésére, a kinyomtatott *Magyar Írás* példányoknak a nyomdából való haza, majd innen az előfizetőkhez elszállítására. A *Nyugat* komoly, ünnepélyes szerkesztőségi atmoszférája után az első itteni látogatás alkalmából valóságos irodalmi istenkisértésnek hatott ez a lehangolóan szűkös környezet és a megtévesztően könnyed munkamódszer. Mégis 1921-től 1927-ig élt a *Magyar Írás*, éltette a modern magyar irodalmat és művészetet, terjesztette a haladó eszméket, és öntött hitet a fiatal magyar művészekbe és fásult olvasóközönségbe.

Máig is rejtély, hogyan volt képes erre RAITH. Azt hiszem, csak elvétele fizetett valamit a munkatársaknak, (a szó szoros értelmében csak elvétele, amikor ugyanis egyik diákja összeeserélve megbízásait, a nyomdaköltség egy részletét hamis címre kézbesítette). Hogy erre képes volt, azt szervezési készségén, szívósságán kívül annak köszönhetette — amivel eleve számolt is —, hogy a hivatalosan kitenyészített korjelenségek ellenére a héjasiváni fehérterroros gyilkosuralom után lassan ocsúdó, hovatovább magához térő magyar társadalom munkás és értelmiségi rétegeiben egyre növekvő kívánsággal lépett föl a haladó, előre mutató irányzat útkeresése. S ezt az irányzatot megtalálták a *Magyar Írás* hasábjain.

Megtalálták pedig különféle módozatokban, különböző stílusformákban, eltérő magatartásokban, de egyirányú, ha nem is egységes célkitűzésekben. FORGÁCS Antal írta 1929-ben a *Kortársban*, hogy a háború utáni költészetet a *Magyar Írástól* kell számítani: „A háború utáni lélek első kivetítődését lírai síkba a Magyar Írás hozta meg. Nagy vádjaikkal, számonkéréseikkel, sikolyaikkal és felzúgásaikkal ott vannak a különféle stílusok kifejezői. . .” De a *Magyar Írás* jelentősége abban is növekedett, hogy ez a folyóirat szaggatta szét a háború és a fehér terror elszigetelődése után először a magyar társadalom köré vont szellemi drótkadályokat, ez az irodalmi lap kapcsolta be újra az országot az európai kultúra áramkörébe. „Írói csoportoktól, politikai pártoktól és felekezeti vizsálytól függetlenül a magyar irodalmat szolgálja” — hirdette címlapján, s e szolgálatnak derekasán eleget tett. Talán a vállaltnál erőteljesebben, hatásosabban is. Mert az a művésztaбор, amelyet a szerkesztő az évek folyamán maga köré gyűjtött, — s akiknek csak tehetségét és nem politikai pártállását tekintette — és annak a feladatnak a dinamikája, amelynek az áporodott társadalmi atmoszféra levegőcseréje volt eredménye, — tovább sodorta a szerkesztőt a kitűzött célnál. „Lobogónk: a Magyarság. Hitünk: az Igazság. Célunk: a Szépség” — volt a RAITH által megfogalmazott hangzatos jelszava a folyóiratnak, de mit ért volna, ha mindvégig csak ennyi maradt volna serkentőnek. A *Magyar Írás* lapjait forgatva és emlékeimet a tiszta igazság érdekében faggatva arra kell jutnom, hogy RAITH legnagyobb érdeme volt: hagyta érvényesülni a nála markánsabb egyéniségű és határozottabb célkitűzésű munkatársait és irányzatukat, még ösztönözte is őket, anélkül, hogy teljes egészében osztotta volna elveiket. „Nem vagyok forradalmár, — vallotta egy helyütt — de nem akarom megállítani az időt sem.” A hivatás túlnőtt személyén. Míg RAITH APPONYIÉRŐL, GIESSWEINÉRŐL, RIEDL FRIGYESRŐL írt magasztaló madrigálokat, — BOR PÁL, HEVESY IVÁN és JEMNITZ SÁNDOR az új képzőművészetről és zenei áramlatokról, BÁLINT György, TAMÁS Aladár, TISZAY Andor és egy

sor társuk messzebbre tekintve adnak hírt a forrongó irodalmi törekvésekről az elmaradt magyar közvéleménynek. S míg RAITH kissé érzélgős, zeneien hullámlzó rigmusai ringatják az olvasókat, a fiatal magyar költők új szemléletű és szándékú vakmerő kiáltásokkal verik föl a magyar irodalom és társadalom csöndjét. És csak RAITH hajlékonysága tette lehetővé, hogy a hivatalos művészetszemlélettel szembenálló folyóiratot hét évig tartotta fenn, gondozta belülről és védte kifelé, a folyóiratot, amelynek eszmei irányvonaltát nem ő képviselte, sem eszmei korlátaival, sem írói termésével, hanem nála határozottabb egyéniségű és szemléletű munkatársak.

A folyóirat. 1921-ben indult útnak. Már kezdetben — az irodalom vágányai közül kisiklottan — jó néhány vita alakult ki részben más lapok támadásai, részben a *Magyar Írás* kérdésfelvetései nyomán. SCHÖPFLIN még megértéssel és nemes tartózkodással ír *Nemzedékről nemzedékre* című cikkében a nemzedékváltás kényszerű és szükség-szerű tényéről, a szellemi és irodalmi élet fátklyájának átadásáról. Hangsúlyozza, hogy a kívánatos, közös cél az irodalom fejlesztése, a közérköles és közizlés segítése. „Ha ez a folyóirat — írja a *Magyar Írásban* — segíteni akar a harmonikus együtt dolgozás lehetőségeinek megteremtésében, akkor jó dologra vállalkozik és én kitartást és szerencsét és az olvasók részéről hűséges támogatást kívánok.” BABITS türelmetlenebb. A *Nyugat* egyik 1923-ban megjelent, nagy visszhangot keltett *A líra meghal* című versére RAITH *A L'art pour l'art líra halálára* című cikkében reflektál azzal, hogy nem a líra, hanem a l'art pour l'art líra hal meg, s helyét a hitteljes művészet foglalja el. Keményebb hangot üt meg RAITH BABITSnak a *Nyugat* 1924 januári és februári számában megjelentetett cikkeire, amelyekben BABITS „mozgékony epigonokról és hálátlan tanítványokról” ír keserű hangon. S bár RAITH leszögezi, hogy BABITS megállapításai csak a *Nyugat* fiataljaira vonatkozhatnak, de mert a cikk általában „fiatalokról” íródott, válaszol rá. Hivatkozik BABITSSzal szemben OSVÁT Ernő méltányosabb megállapítására, aki elismeri, hogy a fiatalok nem a meglevő irodalom folytatói, hanem merőben új, az eddigivel ellentétes úton haladó irodalmat alakítanak ki.

Nem a schöpflini együttműködő szellemben fogant, de végül is a szerint záródott a *Magyar Írás*-BÁNYAI eset. A korán elhunyt, tehetséges BÁNYAI Kornélról RAITH megírja, hogy a *Nyugat* egyik számában BÁNYAI a *Magyar Írás* szerkesztőjének személyén át az új magyar irodalom generációjának írói törekvései ellen nagyon is átlátszó tendenciájú támadást intézett. Az „elfogulatlan és szigorú kritikus” — foglalja idézőjelbe gúnyos megjegyzését RAITH — 1921-ben levelet és verset küldött RAITHnak, kijelentvén, hogy a *Magyar Írásban* „megtalálta mindazokat a horizontokat,” amelyek számára szimpatikusok, és szeretné, ha a szerkesztő időnkint juttatna helyet számára. A verset RAITH annak idején nem közölte, csak ezúttal, a levél ismertetése kapcsán, — elrettentő példaként. „A *Nyugat*nak pedig azt üzenjük, — írta RAITH a továbbiakban — hogy hiába akar a diadalmasan előrenyomuló fiatalságnak gáncsot vetni, mert az a *Nyugat* ellenére is győzni fog. Ezzel az ügyet a mi részünkről befejezettnek nyilvánítjuk.” De az ügy nem volt befejezett, — hiszen BÁNYAINAK nem egy verse jelent meg később a *Magyar Írásban*.

Kivételesen jelentős érdeme volt a *Magyar Írás*nak a magyar képzőművészet bekötése a zajló-viharzó modern európai művészet áramába. A *Művészet* (szerk. LYKA Károly) és még inkább a *Magyar Művészet* (szerk. MAJOVSKY Pál) irányításával a magyar képzőművészet kényelmesen terpeszkedhetett mesterséges gátjai között, örvénylés nélkül, s a szabadúszó művészek ide-oda csapkodva tudták csak némiképpen kiélni kalandos ösztöneiket. Míg RABINOVSKY Máriusz megelégtelt, és művészeti életünk pangásáról méltatlanlankodott, s ennek nyomán KÁLLAI Ernő a *Magyar Írásban* kereken kijelentette, hogy „művészeti hatóságainkat személyi szempontok irányítják”. Ez a két cikk fölrázta a művészek társadalmát. Az új, modern művészet — téma lett. A *Magyar Írás*, mint az irodalomban, a képzőművészet vonalán sem szegődött elkötelezetten az izmusok szolgálá-

latába, vallott és teljesített követelménye maradt: a kor lelkét kifejezni, s csak az európai lélek válságának dokumentálását tűzte ki céljának. Ez is fontos feladat volt. A megüledett konzervatív képzőművészetben az impresszionizmus szín- és fényproblémái után a külső világ, a természet sokoldalú tanulmányozása után helyet követelt, utat tört az ember belső világa kifejezésének akarata, a lélek kívülről ható érzéki benyomásai után a belső élmény kivetítése, mégha erőszakos úton-módon is, a tények, a valóság semmibevevése árán is. A mozgás több fázisának egyidejű ábrázolásával a folyamat, az idő képzetét is belevinni az ábrázolásba, — a két dimenziós kép korlátozottságát feloldani és képsíkon három dimenziót vállalni, a tárgyak bonyolult formáit geometrikus alakzatokba redukálni. A természet jelenségeit a vízió ködszerűségébe állítani, kevés vonal- és még kevesebb színhasználattal. Ezekkel a problémákkal küszködött az európai művészet, amelyben a valóság érzékelése eltörpült az eszme és elmélet mindenhatósága mellett a képzőművészet misztériumában. Mindez mélyen benyomult az európai művészetbe, az expresszionizmus, futurizmus, kubizmus és szuprematizmus jelszavaival, helyenkint értelmetlen szélsőségekkel, de lényegében és hatásában olyan frissítően, jótékonyan és kiiktathatatlannal, akár korában az impresszionizmus. Politikai és gazdasági helyzete folytán az európai kultúra vérkeringéséből kikapcsolódott magyar élet szikkadt talajába a *Magyar Írás* vetette el a magokat és termékenyítette meg a képzőművészetet. A magyar művészek színe-java kapott először érdemleges nyilvánosságot, CSONTVÁRYVAL és DERKOVITSSAL kezdődően, folytatva ABA-NOVÁK Vilmoossal, BORTNYIK Sándorral, KMETTY Jánossal, SZÓNYI Istvánnal. És soroljuk tovább: BLATNER Géza, BOR Pál, BORNEMISSZA Géza, BOROMISSZA Tibor, CSABAI ÉKES Lajos, CELÉNYI WALLESHAUSEN Zsigmond, CZOBEL Béla, JASCHIK Álmos, KÁDÁR Béla, MOLNÁR C. Pál, PATKÓ Károly, SCHÖNBERGER Armand, SZOBOTKA Rezső és Imre, TIHANYI Vilmos. RAITH személyes fölfedezettje volt a rendkívül tehetséges, férfiasan erőteljes grafikusnő, CSÖRE Erzsébet. A *Magyar Írás* mutatta be a magyar közönségnek a legnagyobb francia szobrászok közé sorolt, Párizsban élő CSÁKY Józsefet. A *Magyar Írás* lapjain szerepel újra UITZ Béla neve, és RAITH mutatja be és szólaltatja meg a később Angliába költözött SIMON György János festőművészt. KOKOSCHKA nevét is itt hallja először a magyar közönség. Elméleti téren HEVESSY Iván tárja a magyar közönség elé a posztimpresszionista, és avantgardista törekvések lényegét. — *A mai kultúrválság dokumentumai* cím alatt jelenik meg a MARINETTI program ismertetése, a taktilizmus, a dadaizmus manifesztuma, a konstruktivisták programja, a Szuprematizmus és realista kiáltvány. Mai művészek nyilatkoznak a mai művészetéről a fölvetett kérdések alapján: „Lát-e válságot a mai kor művészetében, s ha igen, hogyan látja a kibontakozást?” A francia képzőművészek nyilatkozatain kívül a weimari BAUHAUSnak magyar származású, később világhírnevet szerzett munkatársai is hozzászóltak a fölvetett kérdésekhez.: BORTNYIK Sándor, BREUER Marcell, MOLNÁR Farkas, WEININGER Andor. A hazaiak közül KMETTY János, JEMNITZ Sándor, BOR Pál és RAITH. Tárlatokról kritikát BOR Pál, GENTHON István, HEVESSY Iván, KÁLLAI Ernő és RABINOVSKY MÁRIUSZ írtak. A korszak művészetének tanulmányozói számára a *Magyar Írás* néhány évfolyama föltáratlan kincsesbánya.

A *Magyar Írás* több ízben érdemlegesen foglalkozott a mozdulatművészetrel, a filmmel, bábszínházzal. Színházról többrendbeli tanulmány jelent meg: az orosz szabad színpadról, a térszínpadról, a színjátszásról. Közül a *Magyar Írás* színdarabokat és díszletterveket. 1924-ben külön színházi szám jelent meg, amelyben kiváló színházi szakemberek jutnak szóhoz. Az építészetéről BOR Pál, MOLNÁR Farkas és BREUER Marcell írtak. Hangversenyekről, zenei eseményekről JEMNITZ Sándor, MOLNÁR Antal, TÓTH Aladár számoltak be. BARTÓK Béla önéletrajzát a *Magyar Írás* közölte.

MOLNÁR Farkas a *Magyar Írás* rendezésében állította össze építőművészeti alkotásait, s állította ki a Mentor könyvkereskedés kirakatában. A *Magyar Írás* munka-

társai a nagyközönségnek személyesen 1921. december 8-án és 1925. március elején mutatkoztak be, olyan kiváló előadóművészek szerepeltetésével, mint BALÓ Elemér, DÁVID Mihály, GÁRDOS Kornélia, HEGYI Rózsi, KÓSA György, PÉCSI Blanka és TÖRKÉS Anna.

Voltak tehát eredmények a bajok, gondok mellett. S a küzdelem, amellyel RAITH indulástól megszűnésig a folyóiratot vezette, a kiszámíthatatlan gazdasági tényezők és változások, ingatag pénzürtékek hullámzó sodrában folyt, s így kellett előfizetési összegeket, egyes számok árait meghatározni. Betarthatatlan előirányzatok mellett egyensúlyban tartani a folyóirat anyagi helyzetét, biztosítani a kiadásokat az ingatag bevételek mellett. Lássunk csak egy gazdasági mutatót az előfizetések, árak változásaiban: 1921-ben kezdeti előfizetési ár 120.— korona, egyes szám ára 15.— kor. 1921 szeptemberében 160.— kor. illetőleg egyes szám 20.— kor. 1922 elején 200.— majd 300.— kor., egyes szám 25.— majd 30.— kor. 1923-ban 800.— azután 9000.— kor. 1924-ben 30 000.— kor. 1924-ben a nagy formátumban megjelent kiadás 120 000.— kor., egyes szám 15 000.— kor. 1925-ben 200 000 — kor. 1926-ban 150 000.—, majd 100 000 — kor. 1927-ben az ismét kis formátumban megjelent szám ára 10.— pengő.

Az 1925 januári számát: „Négy évi munka után az ötödik év küszöbén,” számadással nyitja meg RAITH. Ekkor már, amikor a lap újabb, nagyobb alakban és terjedelemben jelent meg és valóban kultúrtényezővé vált, RAITH a visszapillantásban az elismerés igényével mutat rá az elért állapotra. Részletes beszámolóban emlékezik meg a kezdeti nehézségekről. A lapalapítás elhatározása után félévi meddő futkosás után talált végre kiadót. Újabb kéthónapi lőtás-futás után kapta meg a lapengedélyt. Ekkor kezdődött az igazi kálvária. A kiadó hozzá nem értése miatt az ő nyakába szakadt a lap terjesztési munkája. A kiadó a máris mutatkozó anyagi veszteségek miatt be akarta szüntetni a lap nyomdába adását, de RAITH a maga lábára állva folytatta a harcot. A legkétségbeejtőbb helyzetben befutott Amerikából — REMÉNYI József lelkes működése nyomán — 17 dollár. Hatalmas összeg! Megmentő. Egy kis lélekzetvétel. De közben az anyagi gondokon kívül a szerkesztői gondok. Kevés volt a kézirat. „Túlbecsültem a fiatal irodalmat? — veti föl RAITH. — Nincsenek fiatal írók? Agyrémre építettem föl mindent? De nem csüggedtem. A hit és harc, amit az irodalom szeretete diktált, végre is győzött. . . A fiatalok, akiknek létében és tehetségében hittem, lassan, de mégiscsak jelentkeztek. S végre egyült volt az egész új generáció, amelyik azelőtt megszólalási lehetőség hiányában süketen hallgatott, amelyik levegő híjján fuldoklott, amelyiket az ellenséges viszonyok halálra ítélték. Itt volt, beszélt, írt, lélekzett, élt.” A főszerkesztő rengeteg munkát végzett. Délelőtt a kenyérkereset, a tanítás, délután kézirat, korrektúra javítás, tördelés, veszedekedés a nyomdással. Közben könyveket adott ki, a magáét és a munkatársaiét. És RAITH győzte. Győzte erővel, türelemmel, anyagi furfanggal, szervezői stratégiával. Amíg elérkezett a nívós külsejű új formátumhoz. Szerkesztő és folyóiratának fénykora volt ez.

És egyben a vég kezdete. Mert nemcsak a lap emelkedett nívóban, hanem a gondok nagysága és sokasága is. A szép képzőművészeti mellékletekkel és illusztrációkkal gazdagított kiadvány 1926 végével megszűnt, és ismét kisebb méretben jelentkezett az 1927. évfolyam. A revűszerű rendszert fölváltotta az egységesebb, összefogóbb szerkesztési mód. Különkiadványok segítségével igyekezett RAITH áthidalni a nehézségeket, melyek azonban már legyőzhetetleneknek és állandósultaknak bizonyultak.

Megszűnt a lap egyedülálló, kivételes helyzete is. Új törekvések, s új lapok tűntek föl a láthatáron: s először éppen a *Láthatár* című, majd a csaknem ugyanazokkal a munkatársakkal dolgozó lap a *Dokumentum*, KASSÁK vezetésével, és részben a *Magyar Írás* régi munkatársaival: DÉRY Tiborral, ILLYÉS Gyulával. Azután az *Új Föld*, BORTNYIK Sándor, REMÉNYIK Zsigmond és TAMÁS Aladár vezetésével, s végül a megfiatalodott *Nyugat* utód, a *Pandora*, SZABÓ Lőrinc szerkesztésével.

A *Magyar Írás* folyóirata és szerkesztője bevégezte hivatását. RAITH föladata a harcot.

A szerkesztő. RAITH Tivadar gondos szerkesztő volt, a nyomdában sűrűn megforduló, a tipográfiára és szedésre is ügyelő. 1927-ben küldött áprilisi levelében közli, hogy a *Magyar Írás* esedékes száma csak húsvét után jelenik meg, s így az én — későbbben lévő — verseskötetem nyomása is késik, annál is inkább mert ő elutazik, s ahhoz, hogy a könyv kifogástalan legyen, az ő felügyelete szükséges. OSVÁT Ernő huszonöt éves szerkesztői jubileumára 1923-ban ezt írta: „Irodalomnál élni, irodalomból élni nagy önmegtágadást, szerzetesi bátorságot és vallással határos rajongást kíván az irodalom iránt. Az író előtt a remény a beérkezésre, a szerkesztő előtt azonban nem csillog ez a biztató remény. Az irodalom fanatikusának kell lennie annak, aki erre a feladatra vállalkozik Meghúzódni esendben, szerényen, mások életpályáját egyengetni biztosítani . . . Olyan nagy szeretet, lemondást és atyai jószágot kíván ez a feladat, amely minden tiszteletet megérdemel.” Igen, így az ideális szerkesztő. De OSVÁT csak egy volt. És mástól nem is kívánhatjuk ezt a szerzetesi lelkű szerkesztői odaadást. Elég, ha megelégszünk azzal, hogy mások életpályáját egyengetik a szerkesztők, a többi osvátí adottság nélkül. És RAITH jó szerkesztő volt. Egyengette a fiatalok pályáját. De nem szerzetesi anyagból gyúrták. Szeretettreméltó volt, ő maga is szerette azéletet, az embereket, főleg a nőket, az élvezeteket, a művészeteket. Értett is mindegyikhez. Nagy feladatokat haszonnal végzett, kis kitérőkkel, amelyek végeredményben senkinek ártalmára nem voltak.

Közelebbi barátságba 1924-ben kerülünk, mikor nyári szabadságunk ideje alatt meglátogattott bennünket, LAKATOS Péter Pált és engem szűkebb hazánkban Kővágó-örsön. Emlékvagyomból nem futja, följegyzéseimből nem derül ki, mennyi időt töltött velünk. Tevékeny és ügyes embernek ismertem meg, kitűnő adathalmazónak, néha kissé raffinálnak, mire véleményem szerint nem lett volna szüksége, hiszen okos volt, sokoldalú és képességeit mindenkor kedvező irányba terelő elme. 1926-ban a francia kormány ösztöndíjával az újabb francia irodalmat tanulmányozta Párizsban. Hazaérkezve az új francia líráról tartott előadást a Bartha Miklós Társaságban. Ez volt RAITH francia irányzatának korszaka. A kolozsvári *Korunkban* a XX. század magyar irodalmáról értekezett. Coudenrove CALERGI könyve nyomán világszerte vitatott kérdés volt a páneurópai kérdés, ekkor RAITH a Páneurópai Unió magyar csoportja részére tartott előadást, a keleteurópai kérdéssel kapcsolatban.

Róla alkotott korábbi véleményemet megerősítette 1929-ben berlini együttlétünk. Én munkát kerestem, RAITH az akkoriban nagy lendülettel megindult irodai racionalizmust tanulmányozta, elméleti és gyakorlati útját-módját, rendszerét és szükségleteit. Ezúttal a magyar kormány ösztöndíjával. Rászabott stúdium volt, nagyszerűen elsajátította, könyvet is írt róla. Kimerítő lelkesedéssel beszélt a fölülmúlhatatlan német szervezés eredményeiről. Megkérdeztem tőle — magam is némileg hűtelen, mert hiszen írásból nem lehetett megélni — bizonytalanul: És az irodalom? — Nézd . . . — mondta. . .

Pragerstrasse lakásán s az én Innsbruckerstrassen levő albréleti szobámban egyre hevesebbé váló politikai vitáinknak hazatérésem vetett véget.

Korábbi leveleinek borítékján ez állott feladóként: RAITH Tivadar, 1938-ban küldött levelén: DR. RAITH Tivadar tanár egyetemi előadó, hites könyvvizsgáló. Az 1942-ben küldött borítékon: A Kolozsvári M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar Vállalatgazdasági Intézete. Igazgató DR. vitéz RAJTY Tivadar egyet. ny. r. tanár.

A m u n k a t á r s a k. Az első számokban föltűnnek még — részben a Nyugatból — ismert nevek: ADY Endre, BAKTAY Ervin, GYERGYAI Albert, KARDOS László, KARINTHY Frigyes, KÁRPÁTI Aurél, KOSZTOLÁNYI DEZSŐ, SCHÖPFLIN Ladár. Ezek a nevek később letűnnek a *Magyar Írás* lapjairól, és új, fiatalabb, eddig ismeretlen nevek

jelentkeznek. Vége-hossza nem volna, ha mind felsorolnám azok neveit, akik egy- vagy több ízben jelentkeznek a *Magyar Írás* lapjain. Itt csak azokra szorítkozom, — minden értékelési szándék nélkül és anélkül, hogy a föl nem említettek érdemtelennek tartanám — akiket a mai olvasóközönség is inkább ismer: BÁLINT György, DÉRY Tibor, FENYŐ László, ILLYÉS Gyula, INNOCENT Ernő, JÓZSEF Attila, KODOLÁNYI János, KRISTÓF Károly, MAJOR Máté, MÁRIA Béla, NÉMETH Antal, RÓNAI Mihály, SÁNDOR Kálmán, SÁNDOR Pál, SÁSDI Sándor, STRÉM István, SZEGI Pál, TAMÁS Aladár, TISZAY Andor, VIHAR Béla. stb.

Bár a szerkesztés anyagi és adminisztrációs gondjai RAITH vállain nyugodtak, kitűnő segítséget, művészi és erkölcsi támaszt kapott MELLÉKY Kornél személyében, munkásságában. A segédszerkesztő MELLÉKY jogász volt, nem egy politikai vádlottának — RADNÓTI Miklósnak, LAKATOS Péter Pálnak — volt lelkes és eredményes védőügyvédje. Az irodalomnak nem kevésbé lelkes művelője 1926-ban, RAITH párizsi tartózkodása idején a lap felelős szerkesztője tisztét töltötte be. Kulturált, tehetséges kritikus, a folyóirat hasábjain nem egy irodalmi méltatása, bírálata jelent meg.

Sok segítséget kapott RAITH NATTER NÁD Miksától. A virágok és növények ismert szerelmese a szerkesztés időnkinti gondjain kívül szépirodalmi munkásságot is fejtett ki. Egyebek között Leszja UKRAJNKA korán elhunyt ukrán író munkásságát ismertette, aki szenvedélyes ifjúságában korai halálát lelte és nem érthette meg népe szabadságának diadalmas hajnalát.

RAITH Tivadar támogatásával, sőt mondhatjuk fölfedezettjeként ugrott a magyar irodalom jeles művelői első sorába REMÉNYI József. Mert bár az 1923. év előtt megjelent Pozsonyban két novellás kötete: *Akik árnyékban élnek* (Stampfel, 1912) és *Éjjeli emberek* (Angermeyer, 1913), továbbá *Messzeségek* című kisregénye (Tevan 1916), és e műveiről a *Nyugatban* bírálatok is jelentek meg, de híre-neve csak a *Magyar Írás* kiadásában megjelent *Jó hinni* című regénye után merült föl az ismeretlenségből. Amilyen halk és szerény volt ő maga, olyan kiáltó és megbecsülést szerző volt e regényének hatása. A *Magyar Írásban* megjelent regény részleten kívül RAITH Tivadar, TAMÁS Aladár, KOMOR András, KAIL Irma és MELLÉKY Kornél üdvözölték lelkesen, prózával és verssel. A *Jó hinni* után és annak folytatásaképpen jelent meg későbbi két regénye: *Emberek, ne sirjatok* (Berlin, Voggenreiter Verlag, 1925) és *Élni kell* (Kassa, 1931). Még egy regénye jelent meg Kassán, *Lesz-e reggel?* címmel, 1928-ban majd a *Szerelmesek voltak* című regénye (Franklin, 1936), és végül *Idegenben* című verskötete (Genius, 1934). Regényeinek legnagyobb értéke, hogy a Magyarországon játszódó finom lélekrajzú regény folytatásaként megjelent két regényében az Amerikába kiszakadt magyarok sorsának ridegségét és a dollárcivilizációban sorvadásra ítélt lelki életet ábrázolja mély emberismerettel. Érzékletesen írja le, hogy a kivándorolt magyar nem tud sohasem föllóddni az amerikai életformában, fáradt szívében a muskátli és rozmaryng hervadó emlékével, s azzal a keserves tudattal, hogy míg ő maga sohasem tud igazán amerikaivá válni, gyermekei már teljesen elvesztek az óhaza számára. REMÉNYI legnagyobb jelentősége az európai, s elsősorban a magyar irodalom angol nyelvű, és az amerikai irodalom magyar nyelvű hézagpótló ismertetésében van. 1914 óta élt Amerikában, s haláláig a clevelandi egyetem tanáraként adta elő az összehasonlító irodalomtörténet anyagát, s közben fáradhatatlanul propagálta a magyar irodalomtörténet értékeit.

A továbbiakban nem a mártirokról, a holtukban megsiratottakról szólok, nem is azokról, akik keresztülverekedték magukat a retteneteken, a lelki és fizikai akadályokon és ma ismert és joggal megbecsült értékei a magyar kultúrának. Azokról kívánok beszélni, akikről eddig nem történt említés. Azokról az élőkről, akiknek nevét alig ismerik, életükre csak kevesen emlékeznek, munkáikat csak egynéhányan tartják számon. Életük, nevük, művük egy a sok közül, akik a századforduló körüli években születtek, átszenved-

ték a két háborút és a korszak minden keservét. Sokadmagukkal osztott a közös sors, a névtelenség, a hallgatás, az eredménytelen pálya. S itt már nemcsak a *Magyar Írás* volt munkatársairól essék szó.

A két háború közötti sivár korszak társadalmi és politikai légkörében, amelyet nem vezérlő eszmék, hanem üresen kongó hazug jelszavak irányítottak, ezek a javakorbeli férfiak azok között álltak helyt, akik pionirként készítették elő a jövő művészetét és ezzel, áttételesen, a jövő társadalmát. S mennél inkább buzgólkodtak a kor apró vezetői, hogy elidegenítsék őket az élettől, annál kevésbé váltak életidegenné, annál szorosabban érezték és érvényesítették a társadalomhoz fűződő kapcsolatukat, s annál szenvedélyesebben vették ki részüket, ha nem is direkte, politikai, de indirekte, a művészet és a művészetről a társadalomra átsugárzó harcaiból. Később, a kapitalizmus válságának a második világháború felé egyre szélesebb és örvénylőbb áramlással sodródásában a nemzedék egy része vándorbotot vett a kezébe és elszakadt a hazai földtől. Másik része ott maradt a művészet holtágának partján, egyelőre csak ölbetett kézzel, tétlenségre kárhoyztatva, majd egyre inkább kiszolgáltatva a RADNÓTI-látomás „járkálj csak halálra-ítélt” emésztő képzetének. Csak kevésnek sikerült erejük, tehetségük, szerencsájuk vagy mindennek együttes segítségével alkotó munkát végezni, nevet, megbecsülést szerezni ennek az elkallódott tehetségek és elvetélt alkotások nemzedékének.

S mikor végre, a testi és lelki rabságból fölszabadulva, fölvirradt az új nap, ez az új kor sem hozta meg vágyaik teljesülésének, munkáik megbecsülésének, érett férfikoruk képességei kifejtésének lehetőségét, vagy pláne teljességét, s nem élvezhették küzdelmeik, szenvedéseik, munkásságuk gyümölcsét. Ennek több oka volt. Természetadta, s az élet tapasztalatai között meggyarapodott szerénységük, a műre, s nem az érvényesülésre irányított tekintetük, s a szenvedéses évek sérülései eleve versenyképtelenné tették őket az amúgy is új szempontokat, elveket, áramlatokat fölvető új korszakban, a — gyakran tehetségük birtokában joggal öntudatos, néha komolyabb tehetség híján erőszakos, méltán vagy méltatlanul föltörő — aktívabb társaikkal szemben. Eléjük nem jött senki, útjukba annál többen álltak. A szerkesztőségek és kiadóhivatalok nem egyszer politikai és kulturális szempontból félig éret és emiatt bizonytalan és bátortalan lektorok ténykedéseivel voltak kénytelenek beérni, akik esetleg rosszhiszeműség nélkül csak a jól ismert nevek, fémjelzett írók biztosságát merték vállalni. Közben a homályban maradtak ideje lejárt, nem fejlődésképpességük hiánya, vagy politikai ellenállásuk akadályozták meg teljesezésüket és érvényesülésüket, hanem a változókonny erőhatások, amelyek között maguk a művészeti elvek sem kristályosodtak ki. Így volt ez egyéb művészeti ágakban is, főleg az építészetben, — a képzőművészetben valamivel csökkentebb mértékben. Így jutott e generáció egy részének osztályrészeként az alkotás kegyelme helyett a keserűségben a tényleges korai halál, vagy csak az alkotói halál kegyetlensége. S bárha valaha szerény művük nem is fényesen csillogó, de hasznosan előljáró volt, s hatékonyan hozzájárult a művészet kialakulásához, mutatósabb eredményeihez, — mint ahogy a szegényember második osztályú vasúti jegyének megváltásával hozzájárul a gazdagember első osztályú jegyének árához. Csak körül kell nézni a Pen Klub egy-egy összejövetelén a szomorú ősz fejeken; jónéhány valaha ismert, ha nem is dicsőségben dúskáló író látni, munkaterületétől elszakítottan, elmúlt írói működésük kihunytt parazsa fölött melegedve, vagy éppen dideregve. Holott még megtért bűnösök közé sem lehet őket számítani, mert a haladás hívei között tarthatjuk őket számon.

Nem vitatható: a fiatalság mindenekelőtt. A jövő mindennél előbbre való. S nem valami irodalmi gerontológia lebeg előttem, bár az egyetlen irodalomnak sem árt, ha minél színesebb a palettája. Ám nemcsak az ígéretek jövő lehet záloga egy nemzet irodalmi nagyságának, hanem a megszolgált múlt is.

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Egy latin verses Czobor-album. A magyar történelem régebbi évszázadaiban többször találkozunk a CZOBOR-családdal, az irodalomtörténet is számon tartja egy tagját, így mindenképpen magára vonja a figyelmet a brnoi Egyetemi Könyvtár „Sign. A. I. A. g. 2. Adl. Nr. 11.” jelzetű kolligátuma, mely mindeddig ismeretlen volt. A nyomtatvány címe: *In obitum magnifici D. Domini Emerici Czobor de Szent-Mihály, propalatini regni Hungariae, necnon Sacrae Caesareae Maiestatis consiliarii, ac regionum, totiusque regni cubiculariorum primarii, carmen funebre a studiosis, gymnasii Olomucensis, Societatis Iesu compositum. Cum facultate Reverendissimi D. Episcopi Olomucensis. Anno M. D. LXXXI.* Terjedelme az efféle alkalmi kiadványoknál megszokott néhány lap, jelen esetben 9 számozatlan levél.¹

A címlapon olvasható évszám több vonatkozásban is értékes következtetés alapjául szolgál. Mindenekelőtt teljes bizonyossággal tisztázza CZOBOR Imre elhalálozási évét, melyről eddig csak annyit tudtunk, hogy 1580 után következett be.² Ugyanakkor némi segítséget nyújt a *Chariclea*-fordító CZOBOR Mihály születési évének közelebbi megállapításához is. Ha ugyanis igaz az, hogy Mihály alig 15 éves korában vesztette el apját,³ (most már tudjuk, hogy ez 1581-ben történt), akkor nem 1570 körül született, hanem az 1560-as évek második felében, kb. 1566—1567 táján.

Az olomouci jezsuiták nyomdájában készült, eléggé megkopott betűkkel nyomtatott füzet négy latin nyelvű verset tartalmaz, a címben olvasható „in obitum” ellenére azonban nem CZOBOR Imre halálára, hanem halála alkalmából íródtak. Kitetszik ez abból, hogy csak az első három vers búcsúztatja őt, míg a negyedik a legidősebb fiúhoz, CZOBOR Mártonhoz szól. Vagyis nem annyira gyászversek gyűjteményéről, mint inkább verses CZOBOR-albumról van szó.

A CZOBOR-album jelentősége nem csupán annyi, hogy vele tovább szaporodott a külföldön és nem magyar nyelven kiadott nyomtatványok sora, hanem ennél több: olyan irodalmi alkotásra leltünk benne, amely részben a magyar turcica-irodalom XVI. századi anyagát színezi, részben pedig KERMENDI Ábel személyében új diákköltővel ismeret meg bennünket.

Mivel az album versei nem kizárólag az ő szerzeményei (ebben a műfajban ez természetes is), hamar feltűnik az a középponti szerep, amelyet műveivel tölt be a kiadványban. A CZOBOR Imrét búcsúztató három halotti vers közül az övét fogja közre első helyen egy névtelen mű *In obitum generosi ac magnifici Domini, Domini Emerici Czobor regni Hungariae propalatini* címmel, harmadik helyen pedig egy *In laudem eiusdem D.*

¹ Mikrofilmje az MTA Irodalomtörténeti Intézete könyvtárában. MFC 14.

² NAGY Iván: *Magyarország családai*, III. köt. Pest, 1858. 208.

³ ZSÁK I. Adolf: *Czobor Mihály, a Chariclea első magyar fordítója*. Irod. tört. Közl. 1901. 54—55.

IN OBI-

TVM MAGNIFICI

D. DOMINI EMERICI

Czobor de Szent Mihály, Pro

palatini regni Hungariæ, nec nõ

Sacræ Cæsareæ Maiestatis cons

filiarij, ac regionum, totiusq; res

gni cubiculariorum primarij,

carmen funebre

à

Studiosis Gymnasij Olomucensis,

Sociæ Iesu compositum,

CVM FACULTATE RE-

uerendissimi D. Episcopi

Olomucensis.

Anno

M. D. LXXXI.

(o)(o)(o)(o)(o)(o)(o)(o)(o)(o)(o)(o)(o)(o)

Domini Emerici Czobor a Luca Doctorio című terjedelmes versezet (ki ez a Lukács deák, nem tudjuk). KERMENDI Ábel két verse tehát exponált helyet kapott: *Ad eundem magnificum D. Emericum Czobor* c. elégiájával a sirató versek tengelyében helyezkedik el, az album záródarabjában viszont rövid buzdító versével leendő patrónusához intézi szavait.

KERMENDI versei szubjektivitás tekintetében elmaradnak a többiekétől, soraiiban viszonylag kevés hely marad a személyes fájdalom kifejezésére. Viszont annál több utalás szövi át szövegét a törökkérdésre vonatkozóan. Bár ez a motívum a CZOBOR-család belső problémáival függ össze — Bodrog megyei birtokain Mohamed hivei „gazdálkodnak” ekkor — végső fokon mégis ezzel emeli az albumot a turcica-irodalom szintjére. Költészetének ez a tendenciózus, az egyéninek a közéletivel összefonódó hazafias hangszerelese őszintén hitelesnek fogadható el. Fráziskészlete és használatának mechanizmusa ennél sablonosabb: a panegyricusok retorikájának szellemét sugallja. CZOBOR Imre jó tulajdonságait ennek értelmében fogalmazza meg szuperlativuszokban és ennek megfelelően emeli heroikus magasságokba tényleges érdemei súlyát is.

Ecce Czobor moritur, moritur bellator Achilles,
Qui Mahometigenas stravit persaepe cruentos,
Et strictum iugulis hostilibus abdidit ensem.
Lubrica saxa madent profuso sanguine: campus
Belli signa refert, scabros caede rubescunt
Riparum anfractus: spumant fluosa(?) cruore
Flumina: fama viget totum vulgata per orbem.

Emellett KERMENDI élményvilágának, szókincsének egyaránt szűk volta zavarja az olvasót: valamennyi az iskolai görög-latin mitológiára és az ott olvasott auctorokra, főképp VERGILIUSRA, OVIDIUSRA és HORATIUSRA vezethető vissza.

A halottsirató versek múltba néző szemléletével merőben ellentétes hangot üt meg a költő kötetzáró versében, CZOBOR Mártonhoz intézett rövid carmen cohortatoriában. Ebben biztatja őt: haladjon bátor lendülettel apja nyomdokain, előkészíti a jövőbeni nagy feladatokra és amint a költészeti konvenciók előírják, nemcsak egy család, de az egész ország vágyainak és reményeinek beteljesítőjeként ünnepli ifjú mecénását:

Perge igitur princeps clarissime perge: superbos
Armis funde hostes, patriam tutare labentem,
Confirma leges, belli compesce tumultus.

Az újonnan előkerült nyomtatvány, mint ismeretlen hungaricum (pótlásképpen Szabó Károly III. Kötetéhez) és mint újabb magyar turcica (az eddig ugyancsak ismeretlen KERMENDI Ábel verseivel): kétségtelenül méltók a figyelemre.

V. KOVÁCS SÁNDOR

Javaslat Pázmány Imádságos könyvének kiadására. A NÁDASDY család nádasdlányi levéltárának missilisei között akadtam ZAVATKAY György jezsuita levelére, amelyben ROTTAL János gróf segítségét kéri PÁZMÁNY Péter Imádságos könyve kiadásához. ZAVATKAY (1630—1675) nem tartozott a sokat szereplő, közismert jezsuiták közé. A nagyszombati jezsuita rendházban töltötte csaknem egész életét. Tanított a gimnáziumban, majd az egyetem teológiai fakultásán.¹ ROTTAL János ezidőben a bécsi udvar teljhatalmú megbízottja, aki a WESSELÉNYI-összeesküvést követő vizsgálatot írá-

¹ SOMMERVOGEL, Carlos S. I.: *Bibliothèque de la compagnie de Jésus*. Bibliographie. Bruxelles — Paris, 1898. Tom. VIII. 1471—1472

nyitotta. Ezideig mecénási tevékenységéről mitsem tudunk és ZAVATKAY javaslatának eredményét sem ismerjük. Legalább is olyan kiadásról, amelyet kapcsolatba hozhatnánk ROTTAL nevével nem tudnak. PÁZMÁNY műve ez időben három kiadásban jelent meg. 1665-ben SZÉCHY Mária, WESSELÉNYI Ferencné, 1674-ben, HÉDERVÁRY Kata, VICZAY János özvegye költségén, a harmadik Lőcsén, 1674-ben.² Az 1665. évi bécsi kiadás ajánlása a következőket mondja: „Eszedbe vetted úgy vélem, es azért midön hallottad, hogy annyira el fogyot ez az imádságos könyv, Kogy (!) sokan keresik és nem tehetik szerit, aianlottad io akaratotad: melybe vettetet remenessgel uyonna ki nyomtattatott sok istenfelő keresztényeknek és kiváltképpen az Anyaszentegyházat ronto eretnekségekből mostanába szaporan az egyedől üdvösséges és igaz Romai hitre meg terő lelkeknek vigasztalására, es igaz ahitatossagha elő menetelére.”³ Tehát PÁZMÁNY műve keresett volt, de ezt az igényt a bécsi RICHEZ nyomdában készült, művészi képekkel díszes kiadás nem elégíthette ki. Hiszen árát csak a módosabbak tudták megfizetni. A továbbra is fennálló hiányt akarta ZAVATKAY pótolni. Figyelemre méltó javaslatában az, hogy kétszáz forint támogatás ellenében 2000 példányt nyomtatna. Hogy az 1674. évi két kiadáshoz volna-e ZAVATKAYnak, vagy ROTTALnak köze nem tudjuk. A lőcsei protestáns nyomda eleve nem jöhet számításba. Hogy HÉDERVÁRY Katalin micsoda indítás alapján vállalta a kiadás költségeit, nem ismeretes. Mindenesetre ZAVATKAY György levele érdekes adalék könyvkiadásunk történetében

Kegyelmes Nagos Urá

Iñ sok lelki és testi vigasztalásokkal, es áldásokkal boldogicha Nagodát.

Kegyelmes Uram, sok böchületes emberek ösztönzése, es aytatos szivek kívánsága viszen rea hogy ez kis irasommal alazatossan búrólok lábaihoz Nagodnak, mint fő oszlopának országunknak. Kerem azert alazatossan Nagodát tekinche megh kegyes szemmel imádságos könyveknek Országunkban szük voltát, es á Boldogh emlekezetü Cardinal Pazmany Peter Urá Eo Naga imádsagos könyvenek ki nyomtatását méltosagos neve ala venni, es költségevel ki nyomtattatni ne neheztelleyen, várván: Istentol ezer annyval megh térítését. Ez a könyv ugy alkalmaztatatos minden rendbéli emberek elméiéhez, hogy valaki együgyü Isten félo lelekkel gyakran es figyelmissen olvassa, könnyen eszébe veheti, mint nevededik naponként sziveben, mint az Isteni szeretetnek tüze, mint egyéb iosagos chelekedeteknek tüze. Innet vagyon, hogy az uy Parochiakban es Templomokban kösség előt Praedikalo szekből sok helyeken, ahol szerit tehetik, nagy lelkek vigasztalásával olvassak, ahol pedig szerit nem tehetik nagy kivánsággal kerik es sürgetik, hogy ki nyomattassam. Ha Nagod azokon nemteyörülmi meltoztatik, a mint kétségem sinch benne, letenne a penzt P. Rukel Uramnal es o Kglme kezemhez szolgaltatna, avagy pedig Pongracz Püspök Urá Eo Naga által küldene, mingyart hozza fognek a könyvhez. Kévantatnek pedig legalab két száz forint, hogy valami Ketezerig ki nyomtatnam. Nagodtol mint kegyelmes Uramtol vigasztalo választ varvan Iñ gondviselése alá aialom Nagodát, magamot pedig kegyelmes gratiaiába.

Datü Tyrñ. 7. Marty

Nagodnäk mint Kglmës Uramnäk

1672

Alázatos Regi Káplannya

Zavatkay György
JESUS Társasagabol

OL Nádasdy család Nádasdladányi lt. Levelezések. A. V. Nro. 688.

JENEI FERENC

² SZABÓ Károly: RMK I. 1021, Bécs 1665, I. 1168, Lőcse 1674, I. 1171, Nagyszombat 1674

³ Cardinal Pázmány Péter *Imádságos könyve*, Bécs 1665.

FIGYELŐ

Gerézdi Rabán (1914—1968). Tragikus hirtelenséggel, alkotó erejének teljes birtokában távozott közülünk, amikor még kiváló teljesítményeket várhattunk tőle. Váratlan halála miatt talán az utolsó megkezdett mondat után sem tudta kitenni a pontot, de munkásságának eredményei s az igazság szenvedélyes szeretete maradandóvá teszik nevét és emberi alakját.

Veszprémben és Pannonhalmán eltöltött évek, egyesztendő s római tanulmányút után, kiváló irodalmi műveltséggel és latintudással iratkozott be a budapesti egyetemre. HORVÁTH János tanítványa és híve lett; az ő vezetésével tárultak fel előtte a régi irodalom szépségei, történeti és esztétikai problémái. Azon kevesek közé tartozott, akiket a Mester utolsó professzori éveiben még a szívébe zárt és mindvégig szeretett. 1945-től az Országos Széchényi Könyvtárban, majd a Budapesti Egyetemi Könyvtárban dolgozott; az ösnyomtatványok és a régi magyar sajtó termékeinek kiváló szakértői közé tartozott. Ezekben az években írta és a *Magyar Könyvszemlé*ben jelentette meg *Aldus Manutius magyar barátai* című szép tanulmányát. 1956 óta a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének munkatársa volt.

Egyéniségének sokoldalúsága a reneszánsz nagy alakjaihoz tette hasonlóvá. PLAUTUS savát-borsát éppúgy élvezte, mint CICERO eloquentia-ját és az erasmusi urbanitást. Tollat csak akkor vett a kezébe, ha a téma minden apró részlete már vérvé vált, s egyetlen lapot sem adott ki kezéből, míg minden szót gondosan nem mérlegelt, minden mondat veretét felül nem vizsgálta.

VÁRADI Péterről frott disszertációjával egyszerre a magyar reneszánsz kutatóinak élvonalába emelkedett. A legkiválóbb műfordítók közreműködésével magvas tanulmány kíséretében hozzáférhetővé tette JANUS PANNONIUS legszebb verseit (1953), kiadta SZÉKELY István *Világkrónikáját* (1960), monográfiában dolgozta fel *A magyar világi líra kezdeteit* (1962). Utolsó éveiben BALASSI Bálinttal foglalkozott, minden elődjénél alaposabban fogva vallatóra a nyelvtörténetet, az egykorú irodalmat és úttörő módon vonva be vizsgálódásaiba a reneszánsz poétikákat.

„Mens manet et virtus, caetera mortis erunt” — írta a későlatin poéták egyike, akikkel egész életében foglalkozott; az ész és a virtus műveivel biztosított maradandóságot magának irodalomtörténetírásunkban, ezért őrzik kegyelettel emlékét régi kollégái és a könyvtárak, melyeknek egykor szolgálatában állt.

T. A.

Anderseniana 1967. Az Odense-i H. C. ANDERSEN-Ház, a nagy dán meseköltő szellemi örökségét gondozó múzeum 1933 óta adja ki rendszeresen évkönyvét *Anderseniana* címmel. Csak a második világháborús és a rákövetkező években jelentek meg kihagyásokat pótló, összevont tartalmú, terjedelmesebb kötetek. TRENCSENYI-WALDAFFEL

Imre kötettel felérő német nyelvű tanulmányában mindenről szó esik, ami fontos eseménynek számít irodalmunkban ANDERSEN műveinek első magyar fordítása óta, kezdve azon, hogyan vallottak írónk legjobbjai olvasó-élményeikről szólva ANDERSEN-ről. A nagy meseköltő magyar kapcsolatainak képei sorra leperegnek TRENCSEN-YI-WALDAPFEL Imre élettel teli előadásában. Az akkor még szenzációsnak számító gőzhajón megtett dunai utazásáról szóló írása több lapján csillan fel a költő egy-egy szeretni való észrevétele. Arról pl. hogy a hajó utasai gyakran latinul beszéltek, hogy egy pap utasa OERSTEDRŐL, a dán fizikusról szolt melegen, „mintha zene szólna”. A sajtó is foglalkozott pesti tartózkodásával, mert ANDERSEN arcképe minden könyvesbolt kirakatában látható volt és ott függött a „Mária Anna” nevű hajó kajütjében is. Bécsbe érve, az ott töltött mozgalmas napokban — SZÉCHENYI Lajos gróf vendégeként — találkozik SZÉCHENYI Istvánnal. Van is erről adat SZÉCHENYI szűkszavú *Naplójában*, más helyütt — az *Önismeretben* — a „Vízcsöpp” mesére utal egy feljegyzése. LISZT Ferenczel való találkozásairól többször is szó esik ANDERSEN írásaiban. De kapott ANDERSEN magyar irodalmi élményanyagot is, ha nem is sokat. A SZAFÁRY—HAMZSA bég legendát osztrák író-barátai közvetítették hozzá, hiszen MEDNYÁNSZKY Alajos báró monda- és legendagyűjteménye 1829-ben német nyelven is megjelent. Ebben a könyvben találta ANDERSEN a pozsonyi ördögfestmény mondáját is, amit dunai útján meséltek el neki.

ANDERSEN életműve főhelyén *Meséi* állanak. „Egész költői életművére áll az, — írja TRENCSEN-YI-WALDAPFEL akadémikus — hogy amit átélt és tapasztalt, azt a mese napfényébe állította”. A magyarra fordított első mesék CSENGERY Rózsa fordításában elszórtan folyóiratokban jelentek meg. Az első gyűjtemény pedig 1858-ban SZENDREY Júlia, a megsiratott és visszavárt költő hűtlen özvegye fordításában. TRENCSEN-YI professzor nem követi tovább a *Mesék* hazai sorsát, hiszen az már a bibliográfus feladata volna. Meg kellett azonban itt állnia, mert ez a gyűjtemény éppen abban az évben került MADÁCH Imre kezébe, amikor — túljutva a forradalom üldözöttjeinek rejtegetéséért rárótt börtönbüntetésén és házassága válságán, túl a váláson is, a *Tragédia* megírására készült. MADÁCH sajátkezű feljegyzése szerint 1859 február 17-én, egy évvel a *Mesék* megjelenése után kezdte el műve írását. Együtt volt már az élményanyag és együtt az irodalomból meríthető motívumok sokasága, amelyekből MADÁCH költői szent dühe megalkotta drámai költeménye felvonásait világtörténelmi jelentőségű emberi törekvések hajótöréséről és ezek végig küzdésében a nő segítő és gátló szerepéről. „Az összehasonlító MADÁCH kutatás — írja TRENCSEN-YI-WALDAPFEL professzor — már kiértékelte *Milton*, *Goethe*, *Byron*, *Shelley*, *Hugo*, *Quinet* műveit, de nem volna érdektelen *Hugo Grotius* (»Adam exul«) és a holland klasszikus *J. van Vondel* (»Adam in Ballingschap« és »Lucifer«) humanista hatásra írt műveit is bevonni a vizsgálatba”. De hogy tartozik ide az Andersen-i mesegyűjtemény? Mit adhatott egy mese ehhez a nagyszabású műhöz? — veti fél a kérdést a tanulmány írója. A halhatatlanságra vágyó királyfi meséje a gyűjteményben (*A Paradicsom kertje*) variációiban a dél- és keleteurópai népköltészetben előforduló, — HONTI János szerint — a kelta mitológiával rokonítható mese. A Paradicsom kastélyában a sok-sok ablakba beégetve mutatja meg a tündér a királyfinak az *eljövendő* világtörténelem nagy eseményeinek képeit. A képsorozat motívumát megtalálhatta MADÁCH az ószövetségi elbeszélésekben, az ún. rabbinikus irodalomban és az apokrif legendákban is. Ám ANDERSEN meséjében a képsor csaknem színszerűen le is játszódik: a királyfi egy szelíden ringatózó csónakból nézi végig a tenger partján a majdan a valóságban is végbemenő történeti eseményeket. Ez az ANDERSENNÉL és MADÁCHNÁL közös forrásból merített egyezés nem is érdemelne említést, ha nem rejtene magában a *színszerűség* csábítását. TRENCSEN-YI-WALDAPFEL Imre tanulmányában azonban ez az észrevétel csak elindítója írása következő nagy fejezetének, amelyben

„kényszerítő” egyezések alapján azt bizonyítja, hogy MADÁCHnak ismernie kellett Andersen *Ahasverus* c. drámai költeményét is. TRENCSENYI-WALDAPFEL professzor ezt a vizsgálódást már elvégezte *Ádám és Ahasverus* c. 1947-ben magyarul megjelent tanulmányában. Az *Anderseniana*-ban most tíz év előtti tanulmányának összefoglalásával szolgál Dánia és a világ olvasóinak. Színről színre haladva, figyelmünket mindvégig erősen lekötve mutat rá az egybecsengésekre, idézetek dolgában segítségül véve MOHÁCSI Jenő több mint harminc éve ismert és becsült kitűnő MADÁCH-fordítását.¹ Nincs módunkban a tanulmány beható ismertetése; célnk e helyütt csak az lehetett, hogy egy becses hungarikumra felhívjuk a figyelmet. A tanulmány zárószakasza a legújabbkori magyar ANDERSEN-kultusz dokumentumainak (újabb fordítók, illusztrátorok, bábszínpadra alkalmazott mesék és RÁNKI György *Pomádé király* c. operájának) felsorakoztatása és rövid ismertetése illusztrációk kíséretében. Utóbbiak között van a *Magyarország és a Nagyvilág* (ÁGAI Adolf hetilapja) 1875. aug. 15. címlapjának reprodukciója a vezércikkkel, ennek ismeretlen írója sok ezer magyar olvasó nevében búcsúzik az elhunyt költőtől.

Az *Évkönyv* befejező közleménye Erik DAL-nak 1960—1965 között megjelent nemzetközi ANDERSEN-irodalom feletti szemléje.

KÓHALMI BÉLA

A román Akadémiai Könyvtár centenáriuma. 1967. szeptember 25—30. között ünnepelte a Román Szocialista Köztársaság Akadémiai Könyvtára centenáris évfordulóját — az intézmény fontosságának megfelelő külsőségek között.¹

A centenárium alkalmas arra, hogy e hasábokon áttekintsük az egyik számottevő európai könyvtár tevékenységét, gyűjteményeit, arra is gondolva, hogy olykor jobban ismerjük a távolabbi intézményeket, mint amelyek a közvetlen közelünkben vannak.²

A román Akadémiai Könyvtár egyike az ország legjelentősebb tudományos-kulturális intézményeinek, két okból is: egyfelől, mint *nemzeti könyvtár*,³ másfelől, mint a legnagyobb, legsokrétűbb és legértékesebb gyűjteményeket magába foglaló *általános tudományos könyvtár*. A Könyvtár (a továbbiakban RTAK) ilymódon Bibliothèque Nationale-típusú nemzeti könyvtár, amely példájául és mintájául is szolgált. Az RTAK gyűjteményeinek sokrétűségét tekintve (könyvek, folyóiratok, kéziratok mellett metszet, térkép, érme és bélyeg különgyűjtemények) a *legszélesebb spektrumú könyvtár valamennyi akadémiai könyvtár között*.

¹ MOHÁCSI Jenőt (aki *Meseköltő a Dunán* c. könyvet is írt ANDERSEN-től), 1944 tavaszán elhurcolták és megölték a németek; egy évvel azután, hogy a *Csongor és Tünde* fordításával is megajándékozta a német színpadot.

² Az ünnepi ülésen az Akadémia aulájában az RTA elnöke, Prof. Miron NICULESCU elnökölt, az ünnepségeken, az RTA vendégeiként résztvettek a szocialista országok akadémiai könyvtárainak, a Library of Congress és az Österreichische Nationalbibliothek igazgatói, a francia könyvtárak főfelügyelője, a román tudományos élet és könyvtárügy számos személyisége. Az ünnepségeket figyelemmel kísérte a román sajtó. Az ünnepi ülést követően nyílt meg a Könyvtár 100 éves történetét bemutató *kiállítás*, majd másfél napos tudományos ülésszak következett, befejezéséért pedig a Prahova- és Olt-völgyi műemlékek megtekintése (Peleş-kastély, Cozia és Curtea de Argeş kolostorok stb.). Az ünnepségek alkalmat nyújtottak a külföldi meghívottaknak a román Akadémiai-Könyvtár, tudományos intézmények, kulturális értékek jobb megismerésére és a román kollégákkal való eszmecserére.

³ Az adatok Prof. Şerban CIUCULESCU, az RTA lev. tagja, a Könyvtár főigazgatójának ünnepi közleményéből valók.

³ Az ötvenes években létrehozott Biblioteca Centrală de Stat (Központi Állami Könyvtár) hivatalosan a nemzeti Könyvtár, funkcióit azonban megosztva gyakorolja az RTAK-kal (például retrospektív nemzeti könyvészet).

E széles spektrum és a gyűjtemények gazdagsága miatt a vaskardisták által megvilkolt kimagasló történész, Nicolae JORGA joggal állapíthatta meg, hogy az RTAK nélkül egyszerűen nem lehetne foglalkozni a román múlttal — és ez mind a mai napig és a jövőben is érvényes. Addig azonban hosszú — és nem ritkán rögös — volt az útja az RTAK-nak, 1867-től, amikor is a Román Akadémikus Társaság IV. ülészakán (augusztus 12—24.) bejelentették dr. DAVILA 25 példányos ajándékát a Vasile ALECSANDRI által összegyűjtött népköltészetből, melyből 18 példány a tagokat illette, míg a fennmaradó példányok a könyvtárba kerültek. Ez az első hivatalos utalás az RTAK-ra, amelynek létesítését a Társaság statútum-tervezete különben nem irányozta elő. E bejelentéstől számítják az RTAK történetét.

Dr. DAVILA ajándékát hamarosan mások is követik, így például még ugyanez év szeptemberében megemlékeznek a jegyzőkönyvek HORIA (a HORIA—CLOȘCA—CRIȘAN felkelés egyik vezetője) hímezett portréjának a Társaságnak történő ajándékozásáról stb., 1870-ben pedig a Dán Királyi Akadémia nagyobb könyvszállítmánya érkezik meg és ezzel kezdetét veszi a *nemzetközi kiadványcsere*. 1871-ben már mintegy 400 művel rendelkezik a Könyvtár és megkezdődik a vásárlás útján történő beszerzés is.

1878-ban D. A. STURDZA (1833—1914; az Akadémia főtítkára) kifejti a kötelespéldányszolgáltatás szükségességét és fő elveit (1885-ben valósul meg), ezt követi a Társaság állásfoglalása az érmék kötelezpéldány-szolgáltatására is.

Az RTAK történetében jelentős fordulat következik be Ion BIANU (1856—1935; az Akadémia tagja, 1884-től az RTAK igazgatója) működése alatt, aki több mint egy fél-évszázadon keresztül irányította és ebben a korszakban vált a RTAK korszerű tudományos nagykönyvtárrá. BIANU, a román tudományos könyvtárosok egész generációját nevelte fel sokrétű szervező és tudományos munkássága mellett.⁴

Az RTAK-ban egyébként — és ez nem kis mértékben járult hozzá rangos intézménnyé való felfejlődéséhez — tudósok és tudós könyvtárosok egész sora tevékenykedett az évtizedek során, közöttük a kiváló numizmatikus Constantin MOISIL, Ion BENCILĂ, a történész Vasile PÎRVAN, a szociológus VLĂDESCU-RĂCOASA, a Könyvtárnak 1957—1964 közötti igazgatója az esztéta-akadémikus Tudor VIANU és mások.

Az RTAK történetében, az Akadémiához hasonlóan — és általában a szocialista akadémiai könyvtárak helyzetéhez hasonlóan — a román Akadémia szocialista újjászervezése új korszak kezdetét jelzi. Az RTAK a nemzeti könyvtári funkciók ellátása mellett — 1901-ben az RTAK-hoz csatolták az akkori bukaresti központi könyvtárt — (ezekből a retrospektív nemzeti könyvészet gondozása a főfeladata), mint az Akadémia központi könyvtára *hálózati központjává* vált az akadémiai kutatóintézeti könyvtári hálózatnak: 40 intézeti könyvtár, a jasi-i és a cluj-i akadémiai fiilálék könyvtárai (ezek is jelentékeny gyűjtemények), továbbá a timișoarai és a tirgumureși akadémiai bázisok könyvtárai tartoznak hozzá. A több mint 4 milliónyi könyvtári egységet magába foglaló könyvtár szervezetileg 5 nagy egységre oszlik: gyarapítás, katalógusok, különgyűjtemények, olvasószolgálat, bibliográfia. A gyűjteményeket napi átlagban 3—400 alkalommal konzultálják az olvasók, évi mintegy 250 ezer egységet használva. A könyvtár a nagyarányú kurrens beszerzéseken kívül (ezek egyik fő forrása a kiadványcsere) nagyértékű nemzeti és külföldi dokumentumokat őriz állományában. Így többek között Titu MAIORESCU ajándékaként EMINESCU 11 ezer oldalnyi teljes kéziratos hagyatékát, VOLTAIRE, VICTOR HUGO, LINCOLN, BEM, GARIBALDI, DARWIN stb. stb. autográfjait, HOLBEIN és DELACROIX metszeteit, fanyomatokat, 20 ezer rajzot, 220 ezer felvételt tar-

⁴ A BIANU—HODOȘ-féle nemzeti könyvészet — Bibliografia românească veche 1508—1830. 1—2. tom és Catalogul manuscriptelor Românești. 1—2. tom — alapvető munkaeszköze mind a mai napig a román történelem és irodalom kutatóinak.

talmazó fototékát, aprónyomtatványokat, értékes atlaszokat, zeneműtárában 4 ezer kéziratot és közel ennyi lemezt, MOZART, ROSSINI eredeti partitúrákat, 200 ezer darabon felüli érme- és pénzgyűjteményt, súly- és mértékgyűjteményeket, bizánci érméket, végül az ország leggazdagabb filatéliai gyűjteményét. E vázlatos áttekintés is azt mutatja, hogy az RTAK nemzetközileg is jelentős gyűjteményekkel áll a tudományos kutatás rendelkezésére.

A Könyvtár mindezen gyűjteményeket korszerű szolgáltatásokkal teszi hozzáférhetővé, jelentős a kiadványtevékenysége is (pl. kézirat-katalógusok közzététele).

A Román Szocialista Köztársaság Akadémiai Könyvtára mindezek által számottevő tényezője a nemzetközi tudományos könyvtári életnek és centenáriuma alkalmából a magyar tudományos könyvtárügy is csatlakozott a tiszteletére rendezett ünnepegekhez⁵ és e hasábkon is a baráti megemlékezést kívánja szolgálni.

RÓZSA GYÖRGY

Nagykönyvtáraink jelentősebb új szerzeményei. Első ízben 1965-ben számoltunk be a négy budapesti általános gyűjtőkörű nagykönyvtár jelentősebb új beszerzéseiről azzal a céllal, hogy a tudományos kutatókat tájékoztassuk. (Vö. Magy. Könyvszle. 1965. 2. sz. 174—177. l.) Ezúttal az 1966-os gyarapodás jelentősebb tételeire hívjuk fel a figyelmet. Az összeállítás az egyes könyvtárak — Országos Széchényi Könyvtár (OSzK), a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (MTAK), az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára (EK) és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (FSzEK) — adatszolgáltatásán alapul.

1. *Kéziratok.* Jelentősebb középkori kéziratot nem szereztek be a felsorolt könyvtárak. Az Egyetemi Könyvtár egy feltehetően 15. század eleji, olasz eredetű terrárium-töredékkel és egy 16. századi antiphonale-töredékkel gyarapodott.

Az újabbrkori kéziratok terén a történészek érdeklődésére tarthat számot az a 92 db. 17—18. századi magyar tudóslevél, melyeket a század elején gyűjtöttek a hollandiai levéltárakból s MIKLÓS Ödön volt pápai református főiskolai professzor hagyatékából kerültek elő. A levelek eddig kiaknázatlan forrásai a magyar diákok külföldi egyetemlátogatásai történetének (EK). Ugyancsak oktatástörténeti szempontból érdekes PÁZMÁNY Péternek a kassai jezsuita iskola alapításával kapcsolatos okirata 1635-ből (EK). SZIMONIDESZ Lajos hagyatékából valók a II. RÁKÓCZI Ferenczel kapcsolatos, az 1721—1738-as évekből származó spanyol levéltárakból gyűjtött dokumentumok fotomásolatai (EK). Jelentős PERCEL Mór tábornok levelezésének több mint 500 darabja és egy újabb KOSSUTH-levél 1858-ból, Londonból (OSzK). Zalka Máté kéziratosa hagyatéka az Akadémiai Könyvtárba került.

Budapest legújabbkori történetét kutatók SCHOEN Arnold *Budapest műemléki kárai 1944/45-ben* c. gépiratát és SZEKERES József: *A Fővárosi Vízművek története* c. munkáját forgathatják haszonnal (FSzEK).

Irodalomtörténeti jelentőségűek AMADE László egy költeménye, BERZSENYI Dániel levelei és gazdasági iratai, a Csinszka-hagyaték, BABITS Mihály-kéziratok, SZABÓ

⁵ E sorok szerzőjének az RTA meghívottjaként alkalma volt az ünnepi ülészakon tolmácsolnia az MTA, az MTA Könyvtára és a magyar könyvtárosok üdvözlését és megemlékezésül átadnia a magyar—román tudományos kapcsolatok múlt századbéli, az MTAK Kézirattárában őrzött néhány dokumentumának xeroxmásolataiból készített albumot. E helyt is köszönet illeti a KMK-t az album elkészítésében való közreműködéséért.

Dezső *Elsodort falu* c. regényének kézírata hat kötetben, SZERB Antal-levelek, NAGY Emma költőné (1895—1957) hagyatéka, BOHUS Jánosné SZÖGYÉNY Antónia (megh. 1890) emlékkönyve (MTAK), ADY-levelek, kéziratok és egyéb dokumentumok (393 db.) és GAÁL Gábornak, a *Korunk* szerkesztőjének levelei (191 db. OSzK).

Több tudósunk kéziratot hagyatékával is gazdagodtak könyvtáraink. Többek között a nyelvész JAKUBOVITS Emil, a földrajtudós BULLA Béla, a kémikus ILOSVAY Lajos (MTAK), a szociológus DÉKÁNY István, a filozófus PROHÁSZKA Lajos hagyatékával (EK). Utóbbinak legkiemelkedőbb tétele Eduard SPRANGER-nek PROHÁSZKÁHOZ intézett 65 levele. KISS Lajos néprajztudós hagyatékából számos tudós- és művészlevél került ki (OSzK). A tudományos élet újabb dokumentumai közül érdeklődésre tarthatnak számot SZENTGYÖRGYI Albert levelei (MTAK).

A művészettörténeteseknek értékes forrást jelentenek ZICHY Mihály eddig ismeretlen levelei (63 db. OSzK). Két LISZT-kézirattal is gyarapodtak a gyűjtemények: egy levéllel (MTAK) és egy autográf partitúrával 1865-ből (OSzK).

Könyvtártörténeti szempontból jelentősek DÜMMERTH Dezső kiadatlan kézíratai (EK). Az egyik az Egyetemi Könyvtár 1635 előtti történetéről és gyűjteményéről szól, a másik az *Egyetemi Könyvtár személyzete 1597—1961 között* címmel a könyvtár 313 alkalmazottjáról nyújt személyi és működési adatokat.

A magyarországi színházi kultúra kutatóit érdekelhetik elsősorban BAJOR Gizi levelei (969 db.), PEKÁRY István díszlettervei (1942, 1952.), NAGYAJTAY Teréz jelmeztervei (1937—1960.), KÖPECZI Bócz István díszlet- és jelmeztervei (1945—1965.) (OSzK).

Tovább folytatódott a nehezen hozzáférhető, elsősorban külföldi könyvtárakban őrzött kéziratok mikrofilmen való megszerzése. A müncheni Bayerische Staatsbibliothek hét (OSzK), a párizsi Bibliothèque Nationale több Corvinája (MTAK) olvasható ma már itthon is mikrofilmen. Ugyanígy a Vatikáni Könyvtárból egy VITÉZ János tulajdonában volt kódex s egy német nyelvű ismeretlen krónika a BOCSKAY-felkelésről Montrealtól (*Ungarische Chronik*) (OSzK). A párizsi Bibliothèque Nationale-ból való ANDREAS UNGARUS *Descriptio victoriae* c. 18. századi kéziratának mikrofilmje (OSzK). Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár 123 kódexe szintén mikrofilmen áll már a kutatók rendelkezésére (MTAK). Román Tudományos Akadémia kolozsvári könyvtárától több magyar egyháztörténeti kéziratot sikerült ilyen formában megszerezni (MTAK).

Itt említjük meg a kéziratként kezelt doktori és kandidátusi értekezések évről-évre növekvő számát, melyek mind az Akadémiai, mind az Egyetemi Könyvtárban külön gyűjteményt alkotnak s a kutatásnak értékes forrásai.

2. *Régi könyvek, ritkaságok.* Az Egyetemi Könyvtárnak sikerült nagyszombati naptársorozatát egy 1676-os kötetel kiegészítenie, melyből Magyarországon ez a csonka példány az egyetlen. Nemzetiségi és egyháztörténeti szempontból érdekes a *Sicriiul de aur* c. 1683-ban Szászbeseben megjelent, APAFI Mihály fejedelem utasítására románra fordított kálvinista szónoklat-gyűjtemény, melyből eddig csak Balázsfalván volt példány (EK). Egy londoni árverésen vásárolta meg a Széchényi Könyvtár JÁSZBERÉNYI Pál *Fax nova linguae latinae* c. művének 1664-ben megjelent első kiadását, melyhez hozzá van kötve a szerző egy másik munkájának (*Institutionum grammaticarum pars prima*) ugyancsak első londoni kiadása 1663-ból. Jelentős beszerzés BENICZKY Péter *Magyar rithmusok* c. verseskötetének 1692-es lőcsei kiadása, melyből az eddig ismeretes egyetlen példány a Halle-i magyar könyvtárban található (OSzK). BETHLEN Kata *Önéletírásának* első kiadása szintén a második ismert példány (OSzK).

Könyvészeti ritkaság ORIBASIUS *21 veterum et clarorum medicorum Graecorum varia opuscula* c. művének 1808-as moszkvai kiadása, melynek csaknem valamennyi példánya elpusztult a napóleoni háborúkban, Moszkva égésekor (OSzK). Bibliofil szempontból érdekes a Nibelung-ének egyik 1821-es eppishauseni kiadása, mely annakidején

sem került könyvkereskedői forgalomba s a kiadó J. von LASSBERG germanista ajándékozta gróf MAJLÁTH Jánosnak (OSzK). Könyv- és könyvtártörténészek érdeklődésére tarthatnak számot azok a művek, melyek A. SCHOPENHAUER, ill. MÁRIA LUJZA császárné exlibrisével kerültek elő (OSzK).

Egyetem- és művelődéstörténeti vonatkozású a *Calendarium Regiae Universitatis Budensis* 1778. évi kötete, melynek eddig csak az 1779-es kiadásáról tudtak (EK).

Az Akadémiai Könyvtár a pozsonyi Szlovák Tudományos Akadémiától számos 17. századi magyar vonatkozású mű mikrofilmjét szerezte be.

3. *Modern könyvek.* Az említett könyvtárak folyamatosan beszerzik a gyűjtőkörükbe tartozó legfontosabb külföldi irodalmat. Az erről adott részletesebb beszámoló meghaladná cikkünk terjedelmét, így csak néhány adalékkal szolgálunk e téren.

A Széchényi Könyvtár hungarika anyagának kiegészítésére törekszik, elsősorban olyan művek vonatkozásában, melyek a két háború között politikai okokból nem kerülhettek be a könyvtár állományába. Értékes beszerzése ezen a téren az „1924” c. antológia, mely a bécsi magyar emigráns írók kiadványa volt.

Az Akadémiai Könyvtár nagy forráskiadványok, kritikai kiadások és régi művek reprintjeinek beszerzésével gyarapította gyűjtött szakterületeinek állományát. Kiemelkedő fontosságúak közülük a *Biblioteca de autores espanoles* c. 71 kötetes gyűjteményes munka reprintje, H. WALPOLE, J. J. ROUSSEAU, DIDEROT és BALZAC levelezésének kritikai kiadásai, H. MELVILLE, Th. MOORE, W. WHITMAN, TURGENYEV, GERCEN, stb. összes műveinek kritikai kiadásai. A tudománytörténet területéről kiemelkedik R. BOYLE és M. MALPIGHI összes műveinek reprintje.

Az Egyetemi Könyvtár profiljának megfelelően tovább gyűjtötte a filozófiai, közép- és újkori történelmi műveket, különös hangsúllyal az antiklerikális irodalomra és a művelődéstörténeti művekre. Jelentősen gyarapította reference műveinek állományát is.

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár a szociológia mellett nagy súlyt helyezett az urbanisztika szakterületére. Kiemelkedő szerzemény itt E. EGLI *Geschichte des Stadtbbaus* (Zürich, 1962.) c. műve és LE CORBUSIER művének német fordítása (*Mein Werk*. Stuttgart, 1960.). Tovább folytatták a nagy lexikon-sorozatok beszerzését is. (*Enciclopedia dello spettacolo*, *Enciclopedia universale dell' arte Dizionario biografico degli italiani*, stb.) Erőteljesen gyarapították a három esztendővel ezelőtt nyílt zenei gyűjteményt. Itt elsősorban arra törekedtek, hogy az alapvető műveket biztosítsák az olvasóknak mind könyvekben, mind zeneművekben. (Pl. D. EWEN *Encyclopedia of concert music* New York, 1959. *Köchel jegyzék*. Wiesbaden, 1964. Beethoven ún. müncheni összkiadásának kötetei, SCHÜTZ összkiadás, stb.)

4. *Periodika.* A hírlapok és folyóiratok terén a Széchényi Könyvtár egyrészt még állományából hiányzó műveket szerzett be, pl. *Lévai Újság* (Léva, 1934—1938.), *Progres și Cultura* (Marosvásárhely, 1933—1934.), *Blajul* (Balázsfalva, 1934—1936.), *Romanische Revue* (Resica, 1888.), *Viața Ilustrată* (Kolozsvár, 1935—1938, 1943.), — másrészt műzeális sorozatokat állított fel a megvásárolt többes példányokból, pl. *Egyetemes Philológiai Közöny* (1884—1948.), *Az Est* (1914—1939.), *Független Újság* (1934—1939.), *Függetlenség* (1935—1944.), *Magyar Múza* (1787), *Magyarság* (1931—1938.), *Szocializmus* (1907—1937.), *Testvér* (Bécs, 1924—1925.), *Új Idők* (1898—1948.), *Városi Szemle* (1927—1948.).

Az Akadémiai Könyvtár mikrofilmen szerezte be a két háború között Moszkvában megjelent nemzetközi irodalmi folyóiratokat (*Internationale Literatur*, *Literatur der Weltrevolution* stb.). Ugyancsak mikrofilmen került állományába a lengyel „*Wiadomosci Literackie*” (1924—1939) c. irodalmi folyóirat sorozata és a párizsi *Szabad Szó* néhány évfolyama. Több értékes régi folyóirat reprintjét is sikerült megvásárolni, így többek

között az *Annals of Archaeology and Anthropology* első 28 évfolyamát. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár több régi periodikáját egészítette ki, pl. *Sportélet* (1902—1907), *Vadász és Versenylap* (1869—1907.), *Divatszalon* (1897—1904.).

5. *Egyéb különgyűjtemények.* Az Akadémiai Könyvtár Keleti gyűjteményének gyarapodása számottevő volt. A mandzsu gyűjtemény 5 db. 17. századi fanyomatos művel, a mongol gyűjtemény mintegy 30 egységgel, köztük több kézirattal és fanyomatos művel gyarapodott. Külön kiemelkedik a tibeti anyag gyarapodása (mintegy 40 egység).

A Széchényi Könyvtár Színháztudományi Tára erdélyi színlapokat szerzett be az 1840-es és 1860-as évekből.

SOMKUTI GABRIELLA

Budapesti nyomdák a XIX. században. A Kiscelli Múzeumban a fenti címen megnyílt kiállítás arról a fejlődésről nyújtott képet, amelyen hazai nyomdászatunk a századfordulóig keresztülment.

Hess András epizódszerű működése folytatás nélkül maradt; utána az első nyomdát 1724-ben alapította Budán Landerer János Sebestyén és ez a nyomda 1841-ig maradt fenn. Ekkor egyesült a Heckenast féle könyvkiadóval és így vált felejthetlenné, mint valami ikercsillag, az 1848-as márciusi események során. A szabadságharc utáni időszakban, rohamos fejlődésen ment át a hazai nyomdászat. Az irodalmi élet soha nem látott gazdagodása, a napilapok és folyóiratok rohamosan gyarapodó száma magával hozta a nyomdaipar fejlődését is. 1896-ban Budapesten már 19 olyan nyomdát találunk, amelynek munkáslétszáma meghaladja az ötven főt. Ebből Pesten tizenkettő van. Köztük az *Athenaeum* és a Bródy Zsigmond féle nyomda háromszázas létszámú, a Landerer-Heckenast üzemből lett Franklin Társulat nyomdája pedig 350 munkást foglalkoztat.

Természetesen a gépek a legszembeötlőbb látnivaló. Közülük is egy Gutenberg típusú kézisajtó, amely a Landerer és Heckenast nyomdából származik. Ez is az egyik azok közül, amelyeken a *Tizenkét pontot* és a *Nemzeti Dal* nyomták. Aztán egy kis kézisajtó, amelyet már a közelmúlt illegalitás idején is használtak, röpcédulák készítésére.

Az egyik tárlóban kis kézi betűszedő szerzőmódot állítottak ki. Ott az öntőkanál és a sorjázó is. Primitív szerszám, akár Gutenberg mester is használhatta volna. És a terem másik oldalán a nagyra nőtt testvér, a betűöntő és sorszedő gép. A felső része mint furcsa alakú hárfa, legyezőszerűen szétterülő huzalaival. Billentyűi egészen elkoptak és megfeketedtek a használattól . . . Napi 20—25 000 betű öntésére alkalmas is volt. A többi gépek: Liberty rendszerű tégelysajtó; a két műveletet végző Viktória és a pesti Wörner gyár Tempó-ja. Aztán egy hatalmas és vitrin után kívánczozóan pompás nyomdai fényképezőgép, amely a Klósz-hagyaték anyagából került ide. A sarokban szerénykedik egy mechanikus fűzőgép; továbbmenve mammutnagyságú rotációs gépet látunk, amely a XIX. században készült, ugyancsak a pesti Wörner-gyárban. 1905-óta ezen nyomtatták a *Népszavát*. Ez a gép már csaknem a ma világa. Azt a képet, amelyet a gépek, a maguk kicsit idegenszerű, ismeretlen és rejtélyes voltában csak éreztetnek, a tárlókban elhelyezett, gondosan válogatott anyag építi ki teljessé. A különféle nyomdai termékek és dokumentumok megmutatják nekünk az embereket, akik a gépek között éltek és dolgoztak. Régen porrá váltak, de kezük munkája túlélte őket. Itt van 1752-ből a Landerer-nyomda királyi kiváltságlevele. Azután egy gyermekkönyv: Hasznos és kellemes ABC író és olvasó képeskönyv az ifjúság számára, — 1830-ból, német nyelven.

Nagy szakraláb betűkkel a Landerer-nyomda és a Heckenast könyvkiadócégtársulásának okirata 1841-ből; mellettük épségben megmaradt nyomdai számlák. A nyomdatulajdonosok mindenképpen és bőségesen megtalálták számításukat. A nyomdai

munkások már kevésbé. Éppen ezt panaszolja fel a TÁNCSICS-féle *Munkások Ujsága* 1848. máj. 7-i számában közölt *A' könyvnyomtató munkások kérelme*, mely a méltányosságra hivatkozva kéri és követeli a munkabérek megjavítását, mert „minden másféle munkásnak inkább van jövődöbe való jobb kilátása, hogy a maga kezére kezdhet valamit, s önállóságra vergődhetik: de mi (ritka kivétellel) örökös alárendeltségre vagyunk kárhozotva, mert nincs tehetségünkben saját nyomdát állítani” Pedig „... mutatják az ide mellékelt bizonyítványok és az élet, miszerént a nyomdatulajdonosok igen nagy, 100—130 procentet is nyernek”.

A nyomdászok a 48-as események légkörében megnyerték az első csatát, de a folytatás már kevésbé volt sikeres. A század második felében egyre keményebben szervezkedik és harcol a nyomdai munkásság és egyre nehezebbé válik sorsa. A kilátástalanság állandósul, csak egyre többen osztoznak benne. A tárlókban rendőri jelentések, melyek nyomdászgyűleésekről, munkástüntetésekről, letartóztatásokról számolnak be. Megvillan előttünk ZAKA Lajosnak, a nyomdászvezérnek elszánt harca.

A falakon tarka könyvnyomtatások, majd KUN és BIRÓ plakátjai, a kalapácsos ember ismerős alakjával. A kiállítás dokumentálja azt, amit a *Munkások Ujsága* ír a nyomdászokról: „... általuk terjednek az emberek közé a gondolatok, elvek, mellyek az egyenlő jogokat életbe léptetni segítik. ... mindazon szép és jó, mi a szívet nemesíti, a lelket felvilágosítja, kezeiken megy keresztül, s belőle ránk is ragad.”

Az állandó jellegűnek szánt kiállítás gondos, szép munka, elismerés illeti érte dr. TÓTH Imrét, a Kiscelli Múzeum munkatársát.

Az elismerés mellé egy-két megjegyzés: Jó volna, ha egyes gépek mellett a szerkezetükre, működtetésükre vonatkozó néhány soros magyarázatot találnánk, esetleg olyan ábrákkal illusztrálva, mint az iskolás könyvekben szokásos. Ez segítené a nem műszaki képzettségű felnőtteket akik — nem szívesen árulják el tájékozatlanságukat kérdésekkel — és még érdekesebbé tenné a látottakat a fiatalok, iskolások számára, akiket a gépek-szerkezetek általában minden másnál jobban érdekelnek.

Hatásos pedagógiai gesztus, hogy a Nemzeti Dal egy-egy példányát a látogatók előtt nyomtatják ki.

A nagyteremben a nyomdászati hősökével foglalkozó anyag elhelyezése áttekinthető, levegős. Az előtérben azonban a Világosság-nyomdával kapcsolatos emlékek, a helyszűke miatt zsúfolt képet mutatnak. Pedig számítani kell arra, hogy az egész kiállítás anyaga a jövőben gyarapszik. Esetleg a két kihalt nyomdászati ág: a kottametszés és a könyvnyomtatás emlékeinek további összegyűjtése révén.

Mindent összevetve: nagyon örülünk, hogy ismét gyarapodtunk egy nagyszabásúvá fejleszthető kiállítással, amely a társadalomtudományi mondanivalót a műszaki mozzanattal illusztrálja és építi teljesebb korréppé és viszont.

H. LAKATOS ÉVA

Színházi Könyvtárak és Múzeumok Nemzetközi Szövetségének VIII. kongresszusa.

A Könyvtárosok Világszövetségének, a FIAB-nak színházi szakosztálya, a Fédération Internationale des Bibliothèques-Musées des Arts du Spectacle 1967. szeptember 20-tól 24-ig Budapesten tartotta VIII. Kongresszusát.

A Kongresszust ünnepélyes keretek között nyitotta meg MOLNÁR János miniszterhelyettes a Fészek klubban. Utána MÁTRAI László egyetemi tanár, a Magyar Könyvtárosok Egyesületének elnöke, FÜLEP Ferenc a Nemzeti Múzeum főigazgatója és SZÉKELY György a Színháztudományi Intézet igazgató helyettese üdvözölte a külföldi vendégeket.

A Kongresszus főtémáját *A dokumentáció az élő színház szolgálatában* címmel jelölték meg, s erről 14 előadás hangzott el fejtegetve részben a dokumentáció különböző válfajait, részben különféle módszereit. A legérdekesebb előadások a francia rádió és televízió működésével kapcsolatban hangzottak el. Mme FAUQUENOT *A televízió drámai adásainak dokumentálása, megőrzése és újrafelhasználása* című előadásához szorosan kapcsolódott Claude-Michel CLUNY *A Francia Rádió és Televízió Központ megőrzési és dokumentációs szolgálata és a művészi produkciónak adásai* című gyakorlati kérdéseket tárgyaló felolvasása. Hasonló témakörben mozgott Miss HARTNOLL, angol küldöttnek *A Nemzeti Filmarchívum munkája különös tekintettel a Filmkatalogizáló Osztályra* című fejtegetése is. Magyar részről *A Színháztudományi Intézet színházi dokumentációjának módszerei* című előadás foglalt állást az élő színházzal kiépítendő kapcsolatok szükségessége mellett és számolt be a magyar színházi dokumentációs központ tapasztalatairól.

Az előadások egy másik csoportja a tudományos kutatást segítő dokumentációs eljárásokról értekezett és főleg a bibliográfiáknak dokumentációs felhasználásáról beszélt. Ebben a tárgykörben különösen a párizsi Bibliothèque Nationale és a Bibliothèque de l'Arseнал küldöttei keltettek érdeklődést.

A muzeális jellegű gyűjtemények és a nagy könyvtárak színházi osztályainak látványos anyagának megőrzési, rendszerezési és újrafelhasználási problémáival amerikai (John Mc DOVELL), szovjet (Livia BIKOVSKAJA, Nina MINC) és magyar (KERESZTURY Dezső) előadások foglalkoztak.

Végso fokon minden előadásban érezhető volt az a törekvés, hogy a könyvtárost és a muzeológust kimozdítsa hagyományos passzivitásából és egy élő művészet, a színház, aktív részesévé tegye. Tehát a könyvtárak és múzeumok nem elégedhetnek meg többé a gyűjtés, a megőrzés és a rendszerezés munkafázisaival, a modern tudomány és művészet ma már olyan igényeket támaszt velük szemben, amelyek az anyag újrafelhasználásában való aktív részvételüket is elsőrendű feladattá avatják.

A bizottsági üléseket André VEINSTEIN a FIAB színházi szakosztályának alapítója és agilis irányítója vezette. Az ikonográfiai bizottság, a dokumentációs bizottság, és a bibliográfiai bizottság ülésein több jelentős határozat született. Többek közt elfogadták René HAINAUX belga küldött javaslatát egy kb. 2000 tételt magába foglaló nemzetközi színház történeti bibliográfia szerkesztésére és kiadására, amelyhez már az UNESCO anyagi támogatását is sikerült megnyerni.

A Kongresszus külföldi résztvevőinek alkalmuk volt a magyar színházi élettel is megismerkedni. Múzeumi látogatásaik, visegrádi és esztergomi kirándulásuk felkeltették érdeklődésüket a külföldön kevésbé ismert magyar műemlékek és műkincsek iránt. Kellemesen lepte meg őket az az ajándékesomag is, amelyet a Széchényi Könyvtár külföldi csereosztálya állított össze részükre a legszebb idegennyelvű magyar könyvekből.

STAUD GÉZA

A Nemzetközi Könyvtárak Egyesülete. Talán nem annyira ismeretes a magyar könyvtárosok köreiben, hogy a Könyvtárosegyesületek Nemzetközi Szövetségének (IFLA-FIAB) nemcsak nemzeti tagegyesületei vannak, hanem néhány nemzetközi könyvtárosegyesületet is alapított az idők folyamán. Ezek részben önnállósultak, de általában szoros kapcsolatot tartanak ma is az IFLÁ-val. Az egyik ilyen egyesület a Nemzetközi Könyvtárak Egyesülete (Association des Bibliothèques Internationales — Association of International Libraries), amelynek neve így kissé megtévesztő, mert a nagy nemzetközi szervezetek (ENSZ, UNESCO, stb.) könyvtárainak egyesületéről van szó.

Maga az Egyesület nem nagy, működése csak néhány évre tekint vissza, eddigi munkája főleg arra korlátozódott, hogy néhány összejevetelen tapasztalateserére gyűjtötte össze a nemzetközi szervezetekben dolgozó könyvtárosokat. A legutóbbi konferenciáján, melyet 1966 őszén Hágában tartottak az IFLA évi közgyűlésével párhuzamosan, új vállalkozást határoztak el: ki akarják adni az ENSZ-en kívüli kormányközi szervezetek (p. Európa-Tanács, vagy a különböző nemzetközi gazdasági, vasúti, szállítási, stb. szervezetek) *kiadványainak index-katalógusát*, valamint egy tanácsadó kalauzt arra nézve, hogy miként lehet e szervezetek nagyszámú és sokszor nehezen hozzáférhető kiadványaihoz hozzájutni. Ami az első kiadványt illeti, a feladat igen széleskörű és bonyolult, ezért külön szerkesztőbizottságot fognak létrehozni, részben az Egyesület tagjaiból, részben más olyan könyvtárosokból, akik számára elsődlegesen fontos a nemzetközi anyag beszerzése. Fel fogják kérni közreműködésre a Társadalomtudományi Dokumentáció Nemzetközi Bizottságát (melyben magyar részről Rózsa György igazgató tölt be fontos pozíciót) és a vállalkozáshoz szükséges összeget az IFLA-n keresztül az UNESCO-tól fogják kérni. A második kiadvány elkészítéséhez igénybe fogják venni a Nemzetközi Szervezetek Uniójának (Brüsszel) közreműködését.

GOMBOCZ ISTVÁN

Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban a könyvtár történetéről. Abból az alkalomból, hogy 120 éve működik az Országos Széchényi Könyvtár a Nemzeti Múzeum épületében, kiállítást rendeztek a könyvtár történetéről a Széchényi Könyvtár előcsarnokában. A kiállítás időszerűségét fokozta az a tény, hogy a könyvtár történetének kutatása napirenden levő feladata az e célra alakult munkaközösségnek s az összefoglaló monográfia megjelenése néhány éven belül várható.

A kiállítás természetesen csak a fejlődés főbb mozzanatait mutathatta be, képekkel és szöveges dokumentumokkal illusztrálva az elmúlt évszázadot. A rendezők egy tárlót és tablót MÁTYÁS király könyvtárának szenteltek, ezzel is hangsúlyozva azt a felismerést, hogy a Bibliotheca Corvina, mint a központi királyi hatalom kultúrintézménye, tulajdonképpen a nemzeti könyvtár első megjelenési formája volt és mint ilyen, — kedvezőbb történelmi feltételek mellett — annak közvetlen előde és alapja lehetett volna. Kiemeli a kiállítás az alapító SZÉCHÉNYI Ferenc érdemeit és azt a körülményt, hogy a könyvtárnak kezdettől fogva vállalt és vallott feladata volt a nemzeti könyvtári szerep betöltése. Ebben az értelemben válik jelentőssé a kötelepéldány-szolgáltatás fejlődésének bemutatása és az utalás a nagyobb alapítványokra, hagyatékokra, mint pl. SZÉCHÉNYI Lajosé, JANKOVICH Miklósé és APPONYI Sándoré. Képet kapunk a könyvtár eddigi két legjelentősebb újjászervezéséről, könyvtártechnikai korszerűsítéséről: az 1869—1875. évi BARNÁ FERDINÁND-féle rendezésről és az 1930-as évek újjárendezéséről, modernizálásáról is. Végül bemutatja a kiállítás az egyes különgyűjtemények kialakulását, a könyvtár mai szolgáltatásait és szervezeti felépítését s felvillantja a jövő képét: a nemzeti könyvtár új otthonát a budavári palotában.

(SG)

A belgiumi illegális sajtó leltára.* Az utóbbi évek során egyre gazdagodik a második világháborús időszak baloldali, illegális sajtójának és egyéb kiadványainak részletező feldolgozása — külföldön. Egyre-másra látnak napvilágot a különböző terjedelmű,

**Inventaire de la presse clandestine (1940—1944) conservée en Belgique.* Összeáll. Jean DUJARDIN, Lucia RYEMENANS, José GROTOVITCH. Bruxelles 1966, Centre National d'Histoire des deux Guerres Mondiales. 192 p. Ill.

különböző műfajú feldolgozások, leltárak, listák, bibliográfiák, antológiák a háború és a fasizmus idejének ellenállási kiadványairól.

E kiadványok alap gondolata bármely országban és bármely formában megjelenő munkánál egy és azonos: a dokumentumok összegyűjtése abból a célból, hogy a majdani történészek az üldözött, tiltott, illegálisan terjesztett kiadványok alapján írassák meg e korszak igaz történetét, hiszen éppen a megsemmisítésre ítélt íráskok tükrözik a leghűbben a fasizmus ellen, a békéért, az emberibb jövőért harcoló nép igazságát.

Egyike az ilyen típusú kiadványoknak Richard *Dreus* és Albert *Kantorovicz* megdöbbentő antológiája, a Berlin—Münchenben 1947-ben megjelent *Verboten und verbrannt. Deutsche Literatur — 12 Jahre unterdrückt*. Az ellenállási sajtóról készült egyik legjelentősebb publikáció a francia nemzeti könyvtárban születt: *Catalogue des périodiques clandestins* (1939—1945). Párizsban, 1954-ben jelent meg Julien *Cain* kezdeményezéséből, aki harminc esztendőn át óriási könyvtári—irodalmi—művészeti szervezőmunkát végzett, mint a Bibliothèque Nationale főigazgatója, s a náci megszállás idején a francia Ellenállás aktív résztvevője volt. A *Catalogue* előszavában Julien *Cain* hangsúlyozza: Franciaország felszabadulásának másnapjától kezdve történészek egy csoportja elhatározta, hogy mindenféle dokumentumot összegyűjtenek, melyek később majd alapul szolgálhatnak az 1939—1944-es periódus történetének tudományos feldolgozásához.

Nemcsak az önálló kiadványok — könyvek, füzetek, brosrak — voltak fontosak számukra, hanem minden (különösen a természeténél fogva tönkremenésre és gyors eltűnésre ítélt anyag) olyan kiadvány — pamflet, plakátok, rölapok, röpiratok, felhívások és proklamációk —, melyek a megszállás alatti mindennapi élet apró részletei mellett magát az Ellenállás történetét is tükrözik. Különösen nagy figyelmet fordítottak a sajtóra, melynek jelentősége és hatása ebben a korszakban erősen megnövekedett. Felhívásokat bocsátottak ki, megindult a nemzetközi csere a könyvtárak között. Így tudták megszerezni és lemásolni a dokumentumokat.

Ugyancsak Párizsban jelent meg egy másik fontos sajtótörténeti kötet, *Cain* professzor nyomdokain haladva, a Bibliothèque Nationale katalógusának felhasználásával, 1961-ben: *Presse clandestine 1940—1944*. Szerzője Claude *Bellanger*, a *Parisien Libéré* című lap főszerkesztője. A 246 oldalas illusztrált kötet gazdagon dokumentált, az illegális sajtóból közölt idézetekkel és bő fotomásolatokkal mutatja be az Ellenállás sajtóját. Párja az 1962-ben Berlinben disszertációként megjelent *Die Presse der französischen Résistance*. Technik und Positionen einer Untergrundpresse, 1940—1944., Reinhard *Freiberg* tollából.

E kiadványok sorából most a belga ellenállási mozgalom illegális sajtójáról legújabbán megjelent kitűnő kiadványt emeljük ki. Előszavában Et. *Sabbe* főlevéltáros, a Centre National d'Histoire des deux Guerres Mondiales elnöke hangsúlyozza, hogy lehetetlen megírni a második világháború hiteles történetét az illegális sajtó részletes, pontos feldolgozása nélkül. Jacques *Willequet*, a Centre főtítkára hiányolja, hogy Belgium mindezekig nem hozott létre egy olyan speciális intézetet, melynek hivatása a második világháború tanulmányozása lenne, s keserűen állapítja meg, hogy minden szomszédos ország megelőzte őket ezen az úton. Éppen ezért — írja a rövid előszóban — a Centre a maga szerény eszközeivel megkísérelte 1964-től kezdve, hogy legalább valamit realizáljon terveiből. E törekvés jegyében született a leltár. Fő célkitűzésük a létező dokumentumok leltárának összeállítása, s ezzel párhuzamosan a dokumentáció megalapozása volt ott, ahol hiányoztak a dokumentumok. Világosabban kifejezve: „a szisztematikus kikérdezés” módszere, azaz beszélgetések lefolytatása az Ellenállás egykori vezetőivel és résztvevőivel, a nyilatkozatok rögzítése, összegyűjtése és lerakása az archívumokba a jövő történészei számára.

A „Leltár” részletes, módszertani szempontból is figyelemreméltó bevezetését a kiadvány három összeállítója — Jean DUJARDIN, Lucia RYMENANS és José GOTOVITCH — írta. Számunkra is fontos megállapításuk, mely szerint a második világháború illegális sajtójának feldolgozása még sehol sem készült el. Ennek oka nagyon egyszerű: hiányoznak még a relatíve is teljes és kielégítően széles gyűjtemények. Ebből az alap gondolatból kiindulva a kutató csoport hatalmas munkát indított az egész országban, azzal az egyetlen célkitűzéssel, hogy felleljék az illegális kiadványokat, azonosítsák, majd katalogizálják azokat. A kutatás általában rendező munkával párosult, hiszen ezek az újságok hosszú esztendőkön keresztül „szunnyadtak szeretetreméltó összevisszaságban”, a megőrzésre alig alkalmas állapotban. A sajtóban, az ellenállási szerveknél felhívásokat tettek közzé, ezek azonban — mint írják — a Leltár megjelenéséig nem hoztak eredményt, éppen ezért remélik, hogy a Leltár közzététele ösztönözni fogja az ismeretlen tulajdonosokat arra, hogy jelentkezzenek s jelezzék gyűjteményük létezését.

A bevezetés felsorolja a Leltár „elődeit”: *Le Livre d'or de la Résistance* (1950); *Répertoire des journaux clandestins* (Egészségügyi Minisztérium kiadása); Léo LEJEUNE-nek a hírek feldolgozásában kezdett befejezetlen munkája; GILSON: *Introduction aux recherches sur la presse clandestine* (1963). Ez utóbbi — hibái mellett is — az illegális lapok legteljesebb repertóriumát képviselte megjelenése idejében.

A három történész kutató felhasználva az előző kutatási eredményeket, s egyben látva fenti listák hibáit (több lap azonos címmel jelent meg, így az azonosítás — dokumentumok híján — nem volt lehetséges), megfordították a problémát. Elhatározták, hogy magukból a dokumentumokból kiindulva kezdik meg a munkát. Így vált lehetővé az illegális sajtó kétségtelenül hiteles leltárának felállítása.

A lapok leírásánál maximális mennyiségű megkülönböztető jelet alkalmaztak: cím, teljes alcím, számozás, az újságon illetve a szövegen belül előforduló dátum, a sokszorosítás módja, az oldalszám, továbbá a lapnak az Ellenállás valamilyen szervezetéhez való esetleges tartozása.

Ilyen elvek alapján született meg a szép kiállítású, illusztrált, nagyformátumú 192 oldalas könyv, mely ötszázhatvanhét illegális lapot sorol fel azok részletes, pontos adataival, rendkívül világos, könnyen áttekinthető módon.

Ez a látszatra teljesen száraz, matematikai képletként ható adatszerű összeállítás rendkívül sokat sejtet. A hűvös számok, közömbös betűjelek és rövidítések mögött széles népi ellenállás panorámája bontakozik ki. A lapokat kibocsátó szervezetek a mozgalom gazdagságát és egységét jelzik. A kommunista párt, a szocialista párt, az ifjúsági mozgalom, a függetlenségi front, a Szovjetunió Barátainak Szövetsége, a Vöröskereszt, a szakszervezetek, a különböző szakmák, a művész-partizánok és még sok más szerv, helyi és országos — egymás után, egymással karöltve buzdítottak az ellenállásra.

A lapok fejléce, a lapok alcímei s a cikkek címei — több fotón olvashatók részletek az egyes cikkekből — a széles népfront-jelleg mellett az Ellenállás lendületét és erős optimizmusát tanúsítják. *En avant!* (Előre!), *L'Espoir* (A Remény), *L'Aurore* (A Hajnal), *La Vérité* (Az Igazság), *L'Étincelle* (A Szikra), *Clarté* (Világosság) — hogy csak néhányat említsünk. Több lapnál a cím félreérthetetlenül kifejezi a lap speciális jellegét, így például a *Moscou Informations*; a HITLER karikatúrájával ellátott *Sous la Botte*; a *Churchill-Gazette*, „autorisé par la censure anglaise”, vagy az *Antiboche*, a német propaganda hazugságainak leplezése céljából életre hívott újság.

A Leltár 83. oldalán, a 257. sorszám alatt hungaricumra is bukkanunk:

LIBERTÉ

Organe belgo-hongrois combattant contre l'opresseur nazi
3 sn V/1943 R 4 Voir (Bruxelles) SZABADSÁG

S a kiadványban bőségesen szereplő fotomontázsok között, a 148. oldalon meg is találjuk az eddig nem ismert, belgiumi magyar ellenállási lap fejlécét fotomásolatban, a vezércikk címét: „A szabadság hónapja”, valamint a cikk néhány sorát.¹

A belga kutatók e figyelemreméltó munkája — amelyet a Centre vezetői is határkőnek tartanak az illegális sajtó feldolgozása területén — számunkra is figyelmeztető. Magyarországon hasonló kiadvány nem jelent meg sem az üldözött, perbefogott, megsemmisítésre ítélt könyvekről; semmilyen katalógus vagy leltár a lapokról, rölapok-ról. Igaz, hogy a háború és fasizmus éve alatt nálunk — az adott történelmi helyzetből kifolyólag — közel sem jelent és nem is jelenhetett meg annyi illegális lap, mint szerencsésebb országokban. Fontos és hálás feladat lenne — a belga kutatók módszerét követve — előbb összeszedni, majd bibliografizálni a hazai és a külföldi emigráns ellenállási lapokat, hogy az *Inventaire*-hez hasonló, valóban tudományos alap-munkaeszközt nyújtsunk a történelmi kutatás számára.

MARKOVITS GYÖRGYI

Iványi-Grünwald Béla angol Hungarica gyűjteménye. 1965 januárjában egy angol vidéki város patinás könyvesboltjában, régi könyvek közt keresgélve, érte utol a hirtelen halál 63 éves korában IVÁNYI-GRÜNWARD Bélát, a két háború közti Magyarország egyik legigéretesebben induló történettudósát. A reformkori Magyarország, SZÉCHENYI István vitája állt kutatásainak központjában és holtáig az újkori Magyarország és Európa egymáshoz való viszonya izgatta képzeletét, gondolatvilágát. SZÉCHENYI tanulmányai, elsősorban a „*Hitel*”-hez írott nagy feltűnést keltő, terjedelmes bevezetője, *A legújabb kor története*, mely az „*Egyetemes történet*” 4-ik köteteként 1937-ben jelent meg, rangját nemzedéke legkiválóbb történészei között végérvényesen megállapították.

A fasizmus ellen minden idegszála tiltakozott. 1939-ben HORRHY Magyarországgal megszakított minden kapcsolatot és Londonban telepedett le.

Egyéniségét, érdeklődését a nehéz évek sem változtatták meg. Angliában élve, Európa e részének Magyarországgal való múltbeli kapcsolatait kutatja és amint erre lehetősége nyílik, hosszú éveken át gyűjti e kapcsolatok dokumentumait; könyveket, hírlapokat, metszeteket, térképeket, röpiratokat.

Röviddel halála előtt a Magyar Rádió „Szülőföldünk” c. egyik adásában bejelentette azt a szándékát, hogy gyűjteménye annotált katalógusát közreadja. Ebben a mun-

¹ 3 = Archives Générales du Royaume, Bruxelles, Collection Leo Lejeune; sn = sans numéro; V/1943 = a megjelenés dátuma; R = ronéotypées; 4 = 4 oldalas

Megjegyezzük, hogy az oldalszámonként említett A 451. sz. tétel a *Szabadság* című kiadvány 152. oldalán szerepel, (451. sz.) s úgy tűnik, a fent említetten kívül még két szám lenne meg belőle, ugyancsak az 1943-as évből. Eddigi tudomásunk szerint magyar könyvtárakban nincs a lap 1943-as évfolyamából egyetlen szám sem; sem az Országos Széchényi Könyvtárban, sem a Párttörténelmi Intézet Könyvtárában. Van azonban azonos címmel a Párttörténelmi Intézet Könyvtárában az 1941-es, I. évfolyamból két szám: a 2. és a 4. szám. A megjelenés dátuma nincs feltüntetve, de a szöveg pontosan elárulja, hogy 1941 augusztusa utáni a 2. szám. A Leltárban feltüntetett *Szabadság* és a nálunk található *Szabadság* szinte teljes bizonyossággal azonosítható. A Leltárban található lap alcíme: „Organe hongrois combattant contre l'opresseur allemand”, a miénknél, a 2. sz. 4. oldalán pedig ez áll. A „*Szabadság*” a franciaországi és belgiumi magyarság harcok lapja”, amit kiegészít a „*Leltár*” adataiban közölt szöveg, „Organe belgo-hongrois...”. A Leltárban közölt fejléc-másolat és a nálunk meglevő két szám betűtípusa teljesen azonosnak látszik. Így egészen valószínű, hogy azonos lap különböző évfolyamairól van szó, annál is inkább, mert nehezen hihető, hogy Belgiumban, a háború éve alatt két különböző — de azonos címmel megjelenő — magyar lapot adtak volna ki.

kában meggátolta a halál. Most CZIGÁNY Lóránt, a British Museum könyvtára magyar gyűjteményének gondozója, vállalkozott a feladatra és megjelent az 1130 angol Hungaricát regisztráló katalógus.*

A gyűjtemény, ha nem is látványos, de nagy jelentőségű. IVÁNYI-GRÜNWARD Béla, akinek érdeklődését elsősorban a reformkor, a 19. század kötötte le, nem törekedett arra, hogy a nagyobb bibliofil értéket képviselő korai Hungaricát illessze gyűjteményébe. Nem APPONYI Sándor gyűjtését akarta kiegészíteni, hanem, — legalábbis angol vonatkozásban, — folytatni kívánta a gyűjtést ott, ahol APPONYI abbahagyta és főleg 19. századbeli és legújabbkori magyar vonatkozású angol nyomtatványok megszerzésére törekedett. Univerzális műveltsége, könyvismerete és történelmi érzéke azonban arra is készítette, hogy megszerezzen olyan nyomtatványokat is, amelyek APPONYI Sándor figyelmét esetleg elkerülték. Így került a gyűjteménybe néhány régebbi Hungarica is, mint pl. Samuel BRET 1695-ben megjelent útleírása, az 1707-ben megjelent angol nyelvű SZAVOJAI Jenő életrajz, Pierre JURIEEN 1689-ben megjelent munkája, melyben a magyar protestánsok üldözéséről emlékezik meg, egy 1684-ből származó Bécs ostromáról szóló angolnyelvű reláció stb.

A gyűjtemény zömét képező 19. századbeli anyag határozza meg döntően annak jellegét, villant fel olyan tényeket, amelyek láttatni engedik a gyűjtő vonzó egyéniségét és amelynek elemzése az ésszerű, tudományos indítékú Hungarica gyűjtés példatárát szolgáltatja.

Mi keltette fel IVÁNYI-GRÜNWARD Béla érdeklődését? Elsősorban természetesen a hagyományos Hungarica; magyar szerzők műveinek angol nyelvű kiadásai, antológiák, gyűjtemények, melyekben magyarból fordított versek, prózai írások vannak. Ezekből dúsan aratott. Gyűltek azonban a nehezebben felismerhető szépirodalmi hungaricumok is, magyar tárgyú, magyar környezetben játszódó élő vagy képzeletbeli magyar személyeket szerepeltető angol szépirodalmi alkotások. Helyet kapott a gyűjteményben BYRON *Werner* c. tragédiájának első kiadása, mert egyik szereplője „Gábor” magyar, William GODWIN, 1799-ben megjelent *St. Leon* c. elbeszélése, mert BETHLEN Gáborra tartalmaz utalásokat, COLERIDGE képzeletbeli magyar környezetbe helyezett *Zápolya* c. elbeszéléseinek editio princeps-e stb. Különös gonddal gyűjtötte a KOSSUTH Lajosra vonatkozó angol irodalmat. Nemesak KOSSUTH angol nyelven megjelent írásai szerepelnek a gyűjteményben, mint pl. az a sokat emlegetett angol retorikai gyűjtemény, mely a legszebb angol szónoklatok között szerepelteti KOSSUTH angliai és amerikai beszédeit (*The orator*, London, 1865), hanem azok a memoárok, levelezésgyűjtemények is, amelyek KOSSUTH-ra, a magyar szabadságharcra, a magyar emigrációra tartalmaznak utalást. Így kerültek a gyűjteménybe Richard COBDEN, Lord SEYMOUR, F. W. NEWMAN, R. J. WALKER stb. emlékezései, levelezése, beszédei, a KOSSUTH-hoz írott korabeli versek, ódák első kiadásai, mint pl. SWINBURNE ódáját tartalmazó kötet, vagy LANDOR 1863-ban megjelent idilljei, a KOSSUTH-hoz írt verssel. A KOSSUTH-tal, a magyar szabadságharcral, a magyar emigrációval kapcsolatban álló személyekre vonatkozó irodalom, ha abban magyar vonatkozás van, nem kerülte el figyelmét. Ezért találjuk e gyűjteményben pl. PALMERSTON vagy Lord LYTTON életrajzát. Mint APPONYI Sándor, IVÁNYI-GRÜNWARD is elsőrendű Hungaricának tekintette azokat az egykori útleírásokat, földrajzi műveket, melyekben Magyarország is szerepel. Lord LONDONDERRY 1842-ben, F. L. BEVAN 1850-ben, F. HERVE 1837-ben megjelent európai útirajzai így kerültek a gyűjteménybe. Fáradhatatlan volt a rejtett magyar utalásokat tartalmazó irodalom felkutatásában. Az Ausztriára, Habsburgokra vonatkozó irodalom mellett így került a gyűjteménybe Lady SHELLEY 1787—

* *The Béla Iványi-Grünwald collection of Hungarica. A catalogue.* Ed. by Lóránt CZIGÁNY. London, 1967. Szepsi Csombor Liter. Circle. 159 p.

1817 közötti naplója, amelyben APPONYIakra, ESZTERHÁZYakra, ZICHYEkre vonatkozó bejegyzések vannak, Sir William JONES emlékiratainak kiadása, mert REVICZKY Károly gróffal folytatott levelezését is közli, vagy James HOLE 1895-ben megjelent a vasutak államosítása érdekében frott munkája, mert a magyar vasutak állami kezelésbe vételét ismerteti.

Magyar nyelvkönyvek, nyelvtanok és szótárak, magyar néprajzi vonatkozású művek, magyar viseletet, táncokat leíró könyvek mellett a gyűjtemény zömét a magyar vonatkozású történeti forrásmunkák és monográfiák képezik, ezeken belül is az újabkori magyar történelem szerepel a legnagyobb számmal. Több mint száz munka az 1848/49-es szabadságharccal, közel 80 KOSSUTH-tal és az emigrációval foglalkozik. A 20. századi magyar vonatkozású irodalom, — ebben számos revíziós kiadvány — is bőven képviselve van a gyűjteményben. A 19. és 20. századi útleírások is igen nagy számot — közel 150-et — képviselnek. Néhány kézirat, mintegy 30 térkép, 20 magyar vonatkozású zenemű és száznál több metszet egészíti ki a gyűjteményt.

A gyűjtemény egészét a számok és a kiragadott példák, — melyeket szándékosan azokból a művekből válogattam, amelyek nincsenek meg az Országos Széchényi Könyvtár állományában, — alig jellemzik. Számos értékét, érdekességét nem tudják megeleveníteni. Mint majdnem minden gyűjtemény, ez is egyenetlen. Könyvészeti, vagy tudományos szempontból kisebb értékű darabok is jócskán találhatók benne: a gyűjtési szenvedély bizony gyakran kitágította a gyűjtés határait, azonban méltánytalanság volna ezt rossz néven venni. A tanulság, amelyet a katalógus tételeinek vizsgálata közben levonhatunk, így is egyértelmű. Az újabkori külföldi hungaricumok, még egy nyelvterületen is rendkívüli nagy tételszámot reprezentálnak. Teljességre törekvő gyűjtésük tudományos és gyakorlati szempontból indokolhatatlan. Ha azonban a magyar történelem, a magyar művelődés szempontjából értékes, vagy érdekes dokumentumok gyűjtésére és feltárására vállalkoznak, — mint ahogy ezt IVÁNYI-GRÜNWARD Béla tette, — úgy a magyar múlt és jelen értékelő ismeretében a formális gyűjtés korlátaitól megszabadulva olyan értékek hozhatók felszínre, melyek a magyar történelem és művelődés anyagát gazdagítják. Ehhez azonban olyan lelkület kell, mint amilyen APPONYI Sándoré, vagy IVÁNYI-GRÜNWARD Béláé volt.

Valahogy ezt a lelkületet sugározzák a gondosan szerkesztett, áttekinthető katalógus tételei. CZIGÁNY Lóránt szeretettel frott, pontos bevezetője, IVÁNYI-GRÜNWARD Béla egyéniségét is jól jellemzi. Az angyali szórakozottságú, művészlelkű tudós, a felejtetetlen barát meleg tekintetét, fiatal mosolyát idézi a címlap portréja.

A gyűjtemény, amelyet a katalógus leír, Londonban van. Úgy gondolom, annak megőrzése, továbbfejlesztése hazai feladat.

SZENTMIHÁLYI JÁNOS

A munkavédelmi irodalom nemzetközi osztályozásáról. A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet — amelynek hazánk is tagállama — irányítja nemzetközi szinten a biztonságos és egészségre nem ártalmas munkavégzésre irányuló törekvéseket. E feladatkörében a Munkavédelem Tájékoztató Központja (Genf) révén rendszeres folyamatossá és igen hasznos tájékoztatást nyújt a munkavédelem terén elért eredményekről és az ennek biztosítását szolgáló nemzetközi és nemzeti jellegű rendelkezésekről.¹ A vele szorosan együttműködő 37 nemzeti központ bevonásával rendszeresen referálja a szóba jövő nem-

1. Organisation Internationale du Travail. Publications ayant trait à la sécurité, à l'hygiène et à la médecine du travail. Genève, 1964 Bureau International du Travail.

zetközi folyóiratirodalmat (egy magyar folyóiratot, a *Munkavédelem* c.-t is).² Az irodalom szinte áttekinthetetlen tömege elengedhetetlenné teszi a jól áttekinthető osztályozást. A Központ a dokumentáció céljára kezdetben az Egyetemes Tizedes Osztályozást használta, amelyet egyébként számos nagy nemzeti munkavédelmi intézet, így pl. a párizsi „Az üzemi balesetek és a foglalkozási betegségek megelőzésére szolgáló nemzeti munkabiztonsági intézet”,³ a svájci baleseti biztosítási intézet (SUVA) stb. jelenleg is használ. 1960 óta a Központ a munkavédelmi tájékoztatást az ún. „facettás” osztályozás alapján oldja meg. B. C. VICKERY 1960-ban megjelent művében fektette le az irodalom feldolgozásának és az ezen alapuló tájékoztatásnak újfajta rendszerét, amelyet a Központ eredményesen alkalmaz azóta is.⁴ A Munkavédelem Nemzetközi Tájékoztató Központjának tekintélye, az általa nyújtott munkavédelmi tájékoztatás valóban hasznos volta, de egyben az újfajta szakirodalmi beosztásnak több mint félévtizedes gyakorlata kívánatosá teszi ennek a nemzetközi munkavédelmi irodalmi feldolgozási formának ismertetését más szakirodalmak beosztásával foglalkozó dokumentátorok és könyvtárosok előtt is.

A munkavédelem technikai, orvosi, lélektani, munkaszervezési, társadalomtudományi kérdések egész sorát magában foglaló tudomány, amelyet a foglalkozási betegségeknek és az üzemi baleseteknek megelőzésére irányuló törekvés olvaszt össze egységes disciplinává. Ez a körülmény tette lehetővé, hogy az irodalmat ún. facetták, egyes egységesnek tekinthető szempontok szerint dolgozzák fel, az egyes aspektusok szerint csoportosítsák. Az egyes szemléletbe eső anyagok legyenek lehetőleg homogének, azaz egy facettában összefoglalt anyag tartozzon egyazon felsőbb fogalomkörbe. Az egyes aspektusok olyan sorrendben adandók meg, amilyen egymásutánban a fogalmakat az összetett fogalomkörök megalkotásakor egymással kombinálva felhasználják. A munkavédelem témakörében az egyes fogalomkörök, aspektusok, illetőleg facetták a következők:

1. a foglalkozás, a munka által okozott veszélyek,
2. ezeknek a veszélyeknek a következményei,
3. a veszélyeknek és következményeiknek kimutatására és vizsgálatára használatos eljárások,
4. az ezen vizsgálatok alapján szükségesként megítélt védőeljárások, segítő módszerek,
5. azok a „helyek”, amelyek körében az első négy aspektus szerint taglaltak felmerülnek,
6. végül a munkavédelem speciális és általános vonatkozásait a Központ beosztása két további aspektusként értékelte. A beosztás további részletesebb felbontás szerint 16 „facettát” foglal magában. Ezek egyszerű jelölésére az ETO-ban szokásos számjelek helyett betűjelzést használnak. Betűjelként a 21 mássalhangzót vették igénybe, amely a 16 facettát magában foglaló igényt meg is haladja, és így lehetővé teszi, hogy egyes különösen terjedelmes facetták több nagybetűs beosztást is magukban foglalhassanak. Újítás ebben a rendszerben, hogy nem az általánosról halad a részletek irányában, hanem a részletesből az általános felé, jobban kiemelve a jellegzetességeket a sokkal inkább elmosódó általánosságok köréből. A kódjelzés is ezt a szemléletet követi. A Központ — francia nevén: Centre International d'Information de Sécurité et d'hygiène du Travail, rövidítve: CIS — a CIS szakrendszert könyvalakban is összefoglalta.⁵

2. Internationales Informationszentrum für Arbeitsschutz. Verzeichnis der erfassten Zeitschriften. Genf, 1965

3. Classification pour la documentation en hygiène et sécurité du travail. C. D. U. Institut National de Sécurité Paris 1963

4. VICKERY, B. C.: *Faceted Classification*. Aslib. London. 1960.

5. CIS- Klassifikation. Einführung in den Kartendienst. Internationales Informationszentrum für Arbeitsschutz. 3 Auflage. Genf. 1966

Az irodalomnak a CIS rendszerben leírt beosztása:

1. A foglalkozás, a munka által okozott veszélyek, amelyek körében megkülönböztethetők:

B) a fizikai behatások és a természeti jelenségek;

a veszélyes és károsító anyagok, mint

C) a szerves anyagok, amelyen belül az egyes munkaegészségügyi tekintetben jelentős származékokat, vegyületeket természetesen további betűcsoportokkal jelöltek meg, így pl. ólom: Cud, kromát: Cetg. Ebből az ólomkromát: CetgCud.

D) A szerves vegyületek a megfelelő részletes betűjelzésű kódolásuak. Ha a szerves vegyület szerves anyaggal alkot vegyületet, akkor mindkét anyagnak együttes kódjelzése tájékoztat a vegyület mibenlétéről. Így pl. ecetsav: Depz, Ólom: Cetg, ennek alapján az ólom ecetsavas sója: DepzCud.

A természetes és az ipar által termelt és használt anyagokat két további, eltérő szempont szerint lehet osztályozni, aszerint hogy milyen eredetű az anyag, és hogy milyen célra kerül felhasználásra. Ennek megfelelően

F) a természetes, valamint az ipar által előállított anyagok,

G) az anyagok, amelyek az ipari stb. felhasználásuk szerint kerülnek csoportosításra.

H és *J)* a veszélyeket létrehozó berendezéseket, munkaeszközöket, munkaféleléseket és munkamódszereket foglalja magában. A munkagépeket általában a *H.*, az anyagmozgatással kapcsolatos, a közlekedéssel összefüggő kérdéseket a *J.* facettában csoportosították.

K) A munka szervezésének formája, az üzemi szervezet stb. összefoglalása, ha azok a munka során veszélyeket, ártalmakat okozhatnak.

2. Az előbb felsorolt veszélyek következményei:

L) a tüzek, a robbanások,

M és *N)* a betegségek, a sérülések, az egészségártalmak. A két facetta a megbetegedések részletes felsorolását tartalmazza. A sérüléseket a *Nta-Nuz* kódjelzések szerint csoportosítják. Külön betűjelzések (a–n) jelölik meg a testrészt, amelyet a behatás ért. Így *Nta*-a jelzés fejezi ki a sérülés nemét pl. *Nta*: törés, helye pl. a: koponya, így *Nta*-a a koponyatörést jelöli.

3. A veszélyek és következményeik kimutatására szolgáló eljárások lehetnek

P) élettaniak és lélektaniak, valamint

Q) a kémiai, fizikai stb. próbavételeken alapuló laboratóriumi meghatározások és mérések különös súllyal kódolva az egyes speciális mérési eljárásokat. Az orvosi vizsgálatokat — időszakos vizsgálatok stb.—, valamint a statisztikai értékeléseket egységesen itt foglalja össze a beosztás.

4. az ezen vizsgálatok alapján szükségessként megítélt védőeljárások, segítő módszerek keretében.

R) a gyógyító és megelőző orvosi eljárásokat tüntetik fel, továbbá

S) a munkavédelem technikai eljárásait,

T) az egyéni védőfelszereléseket

V) és a munkavédelem helyes megszervezését. Ez utóbbi csoportba kerül a munkavédelem személyzete, annak kiképzése, az üzemen belüli munkavédelem megszervezése, az óvrendszabályok és törvényes munkavédelmi, valamint üzemegészségügyi és szociális rendelkezések, intézmények, a balesetek és foglalkozási betegségek bejelentése, az egyes országok munkavédelmi intézményei, továbbá a nemzetközi munkavédelmi szervezetek és azok előírásai.

5. A „helyek”, amelyekkel kapcsolatosan az előző négy szempontból problémák felmerültek.

Ezek egyrészt:

W) érdekelt személyek csoportjai, így pl. ipari tanulók, terhesek és szülők, balkezesek, tanulatlan és tapasztalatlan munkások stb.

X) Iparágak, munkaköri csoportosítások. Ennek keretében felsorolásra kerülnek az egyes termelési ágazatok, amelyekben az ártalmak előfordulhatnak és amelyek körében a vizsgálatok elvégzésre kerülnek.

6. A Központ által megadott tájékoztató az 1—5 szempontú csoportosításon kívül felvesz még két facettát, amelyek a munkavédelem speciális szempontjai.

Y) a munkavédelem speciális szempontjai. Ezek keretében általánosabb baleseteket, pl. leesett tárgyakból, esésekből származó veszélyeket, a nem üzemi jellegű baleseteket, a bagatell-sérüléseket tüntetik fel. A termelésnek a balesetekkel való összefüggései, a munkavédelem gazdasági kihatásai és megalapozásai végül a munkavédelemmel kapcsolatos felelősség is ide kerülnek.

Z) A munkavédelem általában. Itt három témacsoport kerül felsorolásra:

Zs az ipari munkavédelem, az üzemi balesetek általában,

ZW a munkaegészségügy általában,

Za a munkavédelem — azaz az üzemi balesetelhárítás és munkaegészségügy általában.

E facettába kerülnek együttesen a munka egészségügyi és balesetelhárítási könyvek, folyóiratok, anyagok, amelyek általánosabb jellegűek, vagy nagyobb anyagot ölelnek fel.

Annak megjelölésére, hogy a felsorolt 21 facettában a kérdések milyen speciális vonatkozásban kerülnek megbeszélésre, az Egyetemes Tizedes Osztályozásban használatos felfogást átvéve, három kisbetűs jelzőcsoportot vesz fel a kifejező betűcsoportot követően azzal kettős ponttal egybekötve:

- : m a különleges orvosi szempontokat
- : s a különleges munkavédelmi szempontokat
- : x a bibliográfiai adatokat jelenti, pl.
- : xb bibliográfiai
- : xd név- és címjegyzékek
- : xf formulárek, regiszterek
- : xr beszámolók

Az egyes országokat az ETO-hoz hasonlóan zárójelben foglalt háromjegyű számmal jelzi. Magyarország ezen — belül a (612) számjelet viseli, eltérően az ETO (439) kódjelzésétől. A munkavédelmi tekintetben nemzetközi jelentőségű szervezetek és intézmények felüntetése szintén két vagy háromszámjegyű megadással történik, ahol az első számjegy zérus. Így

- (01) az Egyesült Nemzetek Szövetsége
- (02) a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet
- (04) az Egészségügyi Világszervezet
- (068) a Nemzetközi Szabványosítási Bizottság stb.

A munkavédelem tekintetében szóhajóvő fogalmak kódolásához megfelelő betűrendes kulcs, index szolgál,⁶ amelyet a fogalmak fejlődése, a tájékoztatás bővülése révén a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet hivatalos nyelvein rendszeresen kiadnak.⁷

6. *Alphabetisches Schlüsselindex*. CIS-Karten Lieferungen 1—55. Internationales Informationszentrum für Arbeitsschutz. Genf. 1965

7. *Alphabetisches Verzeichnis aller in der CIS-Klassifikation enthaltenen Begriffe*. Internationales Informationszentrum für Arbeitsschutz. 3. Auflage. Genf. 1966.

A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet Tájékoztatói Központja az így feldolgozott irodalmi részben egy bibliográfiai jellegű folyóiratban,⁸ részben a hivatalos nyelveken kiadott a nemzetközi méretű könyvtári kartonokon készíti el. A kartonok felső részén négy téglalap alakú beosztás van, amelyek jobbról balra haladva a következők: a Központ által megadott és az előzőekben ismertetett kódjel, a Központnak a kérdéses anyagra vonatkozó sorszáma az év feltüntetésével (ennek segítségével lehet a kérdéses dokumentációs anyag iránt érdeklődni, fordítását beszerezni, mikrofilmeket elkészíttetni stb.) a referátumot elkészítő nemzeti központ megnevezése és az általa használt kódjelzés, amely az esetek többségében az ETO-rendszert követi, végül egy üresen hagyott kocka, amelyben a felhasználó intézet saját különleges jelzéseit, klasszifikációját tüntetheti fel. Az egyes kartonokon nagy „T” — traduit, lefordított — jelzés mutatja, hogy a referált nyelvre az ismertetett anyagot lefordították és hogy a fordítás a megjelölt szervtől — Nemzetközi vagy egyes nemzeti Tájékoztatói Központtól — beszerezhető.

A kartonokat négy színben adják ki, méghozzá a *zöld kartonok* a törvényerejű rendelkezéseket, jogszabályokat tartalmazzák; a *piros kartonok* azok a szabványok, irányelvek, óvórendszabályok kerülnek megadásra, amelyek ugyan egyes intézmények, iparágak terén kötelezőek, azonban nem jogszabály jellegűek; a *sárga kartonok* a munkavédelmi oktató filmekről, diaprojektív sorokról valamint filmkatalógusokról tájékoztatnak és végül a *fehér kartonok*, amelyeken a tulajdonképpeni tájékoztató tevékenység folyik.

A Munkavédelem Nemzetközi Tájékoztató Központja által nyújtott szakirodalmi tájékoztatás az eddigi gyakorlatban jól bevált és az általa bevezetett szakrendszer is hasznosnak mutatkozott. Előnye egyebek mellett a tájékoztatói anyag könnyű besorolása és tárolása betűrendes sorrendben. Hátránya, hogy elvileg eltér a legtöbb országban már többé-kevésbé bevezetett egységes tizedes rendszertől és a más bibliográfiai beosztást adott esetben meg is nehezítheti.

BUGYI BALÁZS

8. *Bulletin bibliographique de la prévention publié par le Centre International d'Informations de Sécurité et d'Hygiène du Travail. Bureau International du Travail. Genève.*

SZEMLE

Kőhalmi Béla; A tudományos tájékoztatás fejlődése hazánkban 1945—1965. Bp. 1967, 574 p. (Az Országos Könyvtárügyi és Dokumentációs Tanács kiadványa 25.)

Az összefoglalás, a lényeges megragadása, az összefüggések, kapcsolatok felismerése, egy tevékenység eredményeinek gondos számbavétele, a hibák indulatmentes feltárása, a követendő út biztosszerű kijelölése csak valamely nagyon érett művészi alkotáshoz hasonlítható. Ezzel az érzéssel kellett elolvasás után letennünk KŐHALMI Béla új könyvét. A vállalás, melynek ez a munka eleget tesz, nem kevesebb, mint felmérni és értékelni mindent ami hazánkban a felszabadulásunk utáni húsz esztendőben a tudományos tájékoztatás és intézményeinek megteremtése, újjáalkotása és továbbfejlesztése területén történt. Nem volt csekély ez a vállalás, mert egy olyan tevékenység kibontakozó formáit, sokrétű tartalmát kellett érzékeltetni, jelentőségét felmérni, melynek formája és tartalma, jelentősége és haszna felől máig ellentétesek a nézetek. Nehéz volt ez a vállalás azért is, mert e tevékenység valódi és látszateredményei, a tevékenységgel kapcsolatos intézkedések, irodalom, a figyelembe veendő határterületek széles terjedelme, a feldolgozható anyagot riasztó méretűvé növelik és a lényeges mozzanatok a „releváns és heurisztikus információk” felkutatása csak a részletek csábításának ellenálló, önmegtartóztató, józan ítéletű, az anyagot, az anyag mozgatóit fölényesen ismerő kutatónak sikerülhet.

A munka futólagos elemzése során tehát elsősorban azt kívánjuk kimutatni, hogy a nagyméretű feladat megoldása az említett nehézségek ellenére teljes mértékben sikerült és egyben maguknak a nehézségeknek elhárításához is hozzájárult.

Először néhány szót a munka keletkezési körülményeiről. A K.M.K. tudományos és szakkönyvtári módszertani osztálya 1961-ben alakult meg. Az osztály egyik első kezdeménye az 1961 szeptemberében Gödöllőn megszervezett országos biblio-

gráfiai munkaértekezlet volt. Annak ellenére, hogy a referátumok, a korreferátumok, hozzászólások és az elfogadott ajánlások a bibliográfiai munka úgyszólván valamennyi részterületének problémáit felvetették és többnyire korszerű és realizálható megoldásokat ajánlottak, teljes publicitást ez az anyag nem kapott. Az illetékesek úgy vélték helyesnek, hogy az anyag publikálása helyett olyan résztanulmányok létrejöttét kell támogatni, amelyek a gödöllői konferencia eredményeire támaszkodva a legaktuálisabb problémák gyakorlati megoldásához nyújtanak segítséget. E munkaelvégzésének szinte alapfeltétele a felszabadulás utáni bibliográfiai tevékenység rendszeres áttekintése és értékelése. E feladat megoldására vállalkozott KŐHALMI Béla.

Az ő kezében azonban a feldolgozandó anyag meggazdagodott, a bibliográfiai tevékenység határai kitágultak, s a tudományos tájékoztatás egyik — nem vitásan legelterjedtebb és legfontosabb — részterülete helyett a tudományos tájékoztatás valamennyi műszerének, intézményének, a tevékenység elvi és gyakorlati alapozásának szintézisét alkotta meg, a tájékoztatási munka hagyományait, a magyar tudomány történetében elrejtett kezdeteket is feltárta; a tudományos tájékoztatás céljait szolgáló műszerek és intézmények mellett a demokratikus átalakulás, a szocializmus építése idején oly fontos tudatformálás, a kulturális forradalom céljait szolgáló tájékoztatási tevékenység egészéről is nyújt áttekintést. Mindezt pedig olyan elméleti alapozással, mely csak a nemzetközi szakirodalom alapos ismeretében, annak korszerű, haladó szellemű értékelése révén valósítható meg. Ha mindehhez hozzáfűzzük azt is, hogy a biztos ítéletalkotás, a józan mérlegelés nem egyszer a követendő út kijelölését is jelenti, a munka általános értékelése hozzávetőlegesen teljessé válik.

Néhány kiragadott példa megvilágítja a könyv néhány kimagasló értékét, rámutat néhány olyan problémára, amely még további vitára ad alkalmat.

Az anyagot szerkezetileg három fő részre tagolva tárgyalja a szerző. Az I. rész *A tudományos tájékoztatás fejlődése hazánkban*, a II. rész *A szakirodalmi tájékoztatás, tudományszakonként*, a III. rész *Tudományos tájékoztatás a természettudományok és műszaki tudományok körében* címet viseli. Mindhárom részben a tartalni tagoláson belül a hagyományok, a fejlődés időrendjének figyelembevételével valósítja meg a mű eredeti célját, a „narratio de ortu et progressu”-t. Az időrendi és tárgyszerinti megoszlás egységét szerencsésen segíti elő az a tény, hogy a fejszabradulás után megjelent első tájékoztatási műszer, PINTÉR József nemzeti bibliográfia jellegű lajstroma. Nyilván nem véletlen, hogy a tájékoztatás iránti legsürgősebb igényeket egy ilyen általános jellegű, tehát az első részbe kívánkozó bibliográfia igyekezett kielégíteni. Nem véletlen továbbá az sem, hogy a demokratikus átalakulás, a szocializmus alapjainak lerakása idején a tudományos tájékoztatás intézményeinek megalkotása, a könyvtári szolgáltatások kiterjesztése, a legszélesebb rétegek könyvtári ellátásának megszervezése, a könyvtári munkának a tudatformálás szolgálatába való állítása legfőbb feladatként jelentkezett. Így az időrend szempontjából a tudományos tájékoztatás több tudományterületet, munkaterületet átfogó intézményeinek, az általános jellegű tájékoztatási szolgáltatásoknak elemzése előbbre kívánkozik, mint a szaktájékoztatás történeti fejlődésének bemutatása.

Nyilvánvaló, hogy ennek az első résznek felépítése, az ehhez tartozó anyag rendszerezése, egységbe foglalása nehezebb feladat volt, mint a többi, a szakirodalmi tájékoztatással foglalkozó részé, ahol a szerkezeti keret úgyszólván adottnak tekinthető, de ahol viszont a feldolgozandó ill. feldolgozható anyag riasztó mennyisége okozhatta a nagyobb nehézségeket. Ennek a nehezen rendszerezhető első résznek ki-munkálása, mégis maradéktalanul sikerült. A valamennyi tudományterületet érintő tájékoztató munka intézményeinek, szolgáltatásainak, a tájékoztatás általános jellegű műszereinek ismertetése egybekapcsolódik annak nagyon józan, rendkívül átgondolt mérlegelésével, hogy a tudományos tájékoztatási tevékenység mibenlétének, optimális formáinak, felhasználásának elméleti vizsgálata, a világszerte a II. Világháború után kibontakozó tudományos alapozás miképpen tükröződik a hazai szakirodalomban. Ugyanakkor KÓHALMI Béla a maga értékelését is a kibontakozó tudományos vizsgálatok eredményeire alapozza, bár alig van szüksége arra, hogy egyes régebben tett megállapításait reví-

deálja, hiszen 1953-ban megjelent egyetemi jegyzetében — ezt a szakirodalom számbavételénél indokolhatatlan szerénységből mellőzi — a kibontakozó dokumentációs tevékenység történeti gyökereit, a tevékenységnek a könyvtári munkával való kapcsolatait, attól való differenciálódását máig érvényes módon meghatározta. A szakirodalmi dokumentumok újabb válfajai megjelenésének, a mikroanalízis újabb gépesített módszerei kialakulásának, az információ-tárolás és -visszakeresés területén bekövetkezett gyorsütemű változás a hazai szakirodalomban mutatkozó tükröződésének bemutatása a szó szoros értelmében vett tudományos propaganda. Remélhető, hogy ez a fogalmazás hozzájárulhat, egyes, a döntéseket sajnálatos módon gyakran befolyásoló, a tudományos tájékoztatás önálló elméletét is kétségbevonó állásfoglalások megváltoztatásához. Ezért a jó ügyért munkálkodó szakma külön köszönetét is kiérdemelte KÓHALMI Béla.

A tudományos tájékoztatás központi szolgáltatásait, a különböző forrású tájékoztatási szolgáltatások koordinálásának feladatát ellátó intézmények *fejlődésének* bemutatása helyett KÓHALMI Béla kénytelen volt a rövid életű Országos Könyvtári Központ és a még rövidebb életű Országos Dokumentációs Központ *scrásának* ismertetésével beérni és a központi szolgáltatások és a koordinálási tevékenységnek egyéb intézmények keretében végbement fejlődési ői számot adni.

A két megszünt központi intézmény tevékenységének, feladatkörének elemzése során keserves igazságokat kénytelen tudomásul venni az olvasó. Megszüntettünk két olyan intézményt, mely, ha nem is átgondoltan körvonalazott — KÓHALMI Béla megállapítása — de kétségtelenül fennálló központi feladatok ellátására volt hivatott és nem mindig sikerült a feladatok ellátásának folyamatosságát biztosítani. Különösképpen áll ez az Országos Dokumentációs Központ esetében, ahol a hatékony szakfelügyelet, a feltárás és a visszakereső tájékoztatás optimális megszervezésének feladata a felügyeleti hatóságok közötti megoszlás következtében nagyon nehezen megoldható és ha keresünk is ilyen nehezen realizálható megoldásokat, ezek is többnyire a szakirodalmi tájékoztatás egyes, bár igen fontos területeire korlátozódnak. (OMFB tevékenysége a műszaki szakirodalmi tájékoztatás területén.) Ez egyébként a szocialista országok általános gyakorlatától eltérő, hiszen a tájékoztatásügy egységes operatív és koordináló intézményei az elmúlt évek során valamennyi szocialista országban kialakultak. KÓHALMI Béla ezt a problémát nyitva hagyja, de

ennek tárgyalása szükségszerűen olyan területekre is elvezette volna, mint a tudományszervezés, műszaki fejlesztés bonyolult kérdéskomplexuma, és ezek áttekintését nem tarthatta feladatának. Még messzebbre vezetett volna az egyes intézmények, könyvtárak, tájékoztatósi intézmények és központok indokolt vagy indokolatlan magatartásának elemzése e központi jellegű intézményekkel és szolgáltatásokkal szemben.

Talán indokolatlan is e mozzanatok sokszor kritikus kicsengésű felemlítése, hiszen az általános jellegű tudományos tájékoztatás műszereinek fejlődéstörténete, nemzeti bibliográfiai rendszerünk, a másodfokú bibliográfia, a folyóiratok regisztrálása és feltárása, az ősnymtatványkutatás, a kéziratok feldolgozása, a régi magyar nyomtatványok feltárása, a bio-bibliográfia, a központi katalógusok területén elért eredmények szemléletes elemzése olyan együttes képet mutatnak, mely arról tanúskodik, hogy a tájékoztatósi és bibliográfiai tevékenység mindenkor kapott támogatást, ösztönzést, hiszen ennek hiányában ez az örvendetes körkép nem alakulhatott volna ki. Emez pedig világosan mutatja, hogy az európai fejlődéssel lépést tudtunk tartani, a szocialista országok mögött sem maradtunk el. A könyvismeretetés kereteit messze túlhaladná akár csak egyes kimagasló eredmények, mint pl. nemzeti bibliográfiai rendszerünk mulasztásokat például alkotásainak (*Magyar Könyvészet 1945–1960*, az évszázad két éves kumulációk, a RMK új feldolgozásának előkészítése stb.) KÓHALMI Béla nyomán való másodlagos ismeretése. Nem egyszerű harcolni kellett egyes eredmények előfeltételeinek megteremtéséért, de „információérzékeny” országokban sem teljesen sima a tudományos tájékoztatás ügyének útja. A plasztikus, a műhelymunka alapos ismeretében készült összefoglalás külön hálaára kötelezi a munkában részt vett intézményeket és az ismertett bibliográfiai műszerek megalkotóit. Nem hivatkozandó, de nagyon fáradságos, sokszor észrevétlenül maradt munkájuk elismerését, méltó értékelését köszönhetik KÓHALMI Bélának.

Elismerésben részesül a könyvtárak népművelő munkája is. Az ajánló és tanácsadó bibliográfia, (ez a kitűnő megjelölés KÓHALMI Bélától származik) fejlődésének ill. inkább formaváltozásainak bemutatása során kerül sor azoknak a kérdéseknek felvetésére, amelyek a tevékenység mennyiségi és minőségi elemzése során mint alapvető problémák jelentkeznek. SZABÓ ERVIN sokoldalú könyvtári és bibliográfiai tevékenységének, kezdeményeinek részese hivatottan ismerteti ennek a szocialista tudat-

formálás szempontjából jelentős tájékoztatósi módszernek hazai hagyományait és ebből kiindulva kísérli meg a kitűnően sikerült összefoglalást, egyes kiemelkedő, sikeresnek tartott bibliográfiák ill. bibliográfia típusok elemzését. A kérdés maig sincs nyugvóponton és e sorok írójának véleménye szerint mindaddig nyugvópontia nem is juthat, míg a korszerű, tudományos alapozású szociológiai vizsgálatok a művelődéspolitikai propaganda leghatékonyabb módszereinek kialakításához nem nyújtanak segítséget. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár vitathatatlanul kitűnő tartalma és formájú újabb bibliográfiai kétségtelenül megérdemlik azt az elismerést, amiben KÓHALMI Béla részesíti őket, de valljuk be, úgyszólván egyetlen hiányérzetünk a könyvvel kapcsolatban az, hogy az ajánló bibliográfia gödöllői ajánlásainak sokszor helyesen kritizáló összefoglalását nem követi az egyértelmű állásfoglalás. Ennek oka talán az is, hogy az ajánló bibliográfia problémáival foglalkozó szakirodalom áttekintése korántsem teljes. Igaz ugyan, hogy ez a problémakör nehezen illeszthető a tudományos tájékoztatás kérdéseit átfogó koncepcióba.

A munka második része, mely tudományszakonként ismerteti a szakirodalmi tájékoztatás fejlődését, zavarba hozza a recenzenst; problematikussá, vitatható részleteket keresve sem lehet találni, az összefoglalás másodfokú összefoglalása pedig szükségszerűen torzítja az eredetit. Néhány szót kell azonban szólni a módszerről. KÓHALMI Béla kitűnő tanulmányában „A bibliográfia rangemlése”, — melynek megemlékését ismét indokolhatatlan szerénységből mellőzi, — körvonalazza az irodalomtudomány területén a lajstromozás és értékelés egymáshoz való viszonyát, az összefoglalás módszereit. Elképzeléséhez nem maradt hűtlen a szerző. A szakirodalmi tájékoztatás műszereinek általános jellemzése, a gödöllői konferencia beszámolóinak értékelése, a „nemzeti” szakbibliográfia problémáinak megoldást is ajánló felvetése, a szakirodalmi tájékoztatósi szolgáltatások típusainak elemzése, ezek egybevetése a fejlett országok szolgáltatásainak alakulásával stb. bevezetőül szolgál az egyes tudományterületek tájékoztatósi problémái vizsgálatához. Ez egymagában is a szintetizálás „rangemlése” valósítja meg. A részletes tárgyalás során, a tudománytörténeti alapozás, a tudományos tájékoztatás modern értelmezése realizálódik. Ez azt jelenti, hogy a tudományos tájékoztatás hazai műszereinek teljességét sikerült feltárni és értékelni, azáltal, hogy a szó szoros értelmében vett bibliográfiák mellett azok a beszámoló jellegű, forrás-

feltáró és értékelő tudományos munkák, mint pl. MÁTRAI László magyar filozófiatörténeti forrásgyűjteménye is szerepelnek. Így válik *tartalmilag* teljessé, „forrásértékűvé” ez a szintézis. Valamennyi tárgyalt tudományterületet, ily módon, ilyen szinten áttekinteni, csak a mai kor enciklopédistájának, a jó könyvtárosnak sikerülhet. KÓHALMI Béla talán sértődöttség nélkül vállalja, hogy kitűnő könyvtárosnak is nevezzük.

Helyesen ismerte fel KÓHALMI Béla, hogy a természettudományos és műszaki tájékoztatás fejlődésének összefoglalása a könyvön belül különálló részként valósítható meg. A tudományos tájékoztatással kapcsolatos elméleti és gyakorlati problémák e területen sűrűsödnek, a mikroanalízis, az információk tárolásának, visszakeresésének korszerű módszerei e területen realizálódnak, az ismerethordozók differenciálódásának, a felhasználás optimális megszervezésének e területen van döntő jelentősége.

E bonyolult problémakomplexumon belül a tájékoztatás hazai szekundér forrásainak számbavételét, a tájékoztatás disszeminációjában szerepet játszó intézmények szervező munkájának aktív és passzív tájékoztatási tevékenységének, e tevékenység munkaeszközeinek szemléjét tartalmazza a könyvet bezáró harmadik rész. A jellemző mozzanatok kiemelése, értékelése, világosan mutatja be a tudományos tájékoztatás e legjelentősebb szektorának a bonyolult sokdimenziójú munkának sokszor egyenetlen, de mégis hatalmas ütemű fejlődését. A gazdaságnányítás új mechanizmusa a műszaki és természet-tudományi tájékoztatás új módjainak alkalmazását, a népgazdaság teljes információs rendszerének kialakítását teszi szükségessé. Ez a probléma abban az időszakban, amelyet a könyv tárgyal, még nem bontakozott ki. A könyv zárómondata szerint: „a tanulságok levonása, tudományos és műszaki tájékoztatásunk átszervezése iparunk és mezőgazdaságunk érdekében, már egy másik tanulmány témája lehetne”. A probléma nagyságrendjét, ha nem is minden oldalát — mégis érzékelteti az OMF, a műszaki szakemberek irodalomkutatói igényeit felderíteni célzó kísérletének elemzése.

A könyvet, az OKDT kiadványaként a Népművelési Propaganda Iroda állította elő. Nehezen bár, de bele tudunk nyugodni abba, hogy nem nyomdai, hanem sokszorosítási eljárással előállított könyvet kapunk. Jelentős tudományos munkák jelennek meg ily módon, ha a szükség így kívánja. Nem érezzük tehát ezt a formát a könyv lebecsülésének. Elgondolkodtató azonban,

hogy egy ilyen közérdekű, amellet propagatív erejű munka, amelynek esetében a rövidebb átfutási idő nyújtotta előny nem jelentős tényező, nem tudott reprezentívebb formában megjelenni. A példányszámot a kiadvány nem tünteti fel. Ennek megállapításánál a kiadó remélhetőleg figyelembe vette az érdeklődő szakemberek számát, a munka tankönyv-jellegét, és azt is, hogy úgyszólván valamennyi magyar könyvtár és tájékoztatási intézmény számára nélkülözhetetlen munkaeszközt bocsátott közre.

Többször hangsúlyoztuk a munka propagatív értékeit. Ennek felismerése tükröződik a két idegennyelvű — német, orosz — tartalomjegyzéknek a könyvhöz való csatolásában. A magyar tudomány eredményeinek megismeréséhez szükséges tájékoztatási források, a magyar tudományos tájékoztatás intézményeinek, eredményeinek ilyen józan, tárgyilagos ismertetése kultúrpropagandánk egyik leghatásosabb eszközevé tehetné a könyvet, ha az valamely világnyelven is megjelenék. Ma, amikor a tájékoztatás forrásainak számbavétele világszerte komoly problémát jelent, a külföldi könyvtárak, tájékoztatási intézmények egy olyan munkát, mely egy számkra hozzáférhető nyelven tárja fel a tudományos tájékoztatás magyar forrásait, ismerteti annak intézményeit, mint igen fontos munkaeszközt is megvásárolnák. Jól tennék tehát az illetékesek, ha megtalálnák a könyv idegennyelvű változatának kiadási lehetőségét.

szentmihályi jános

Mikes Kelemen összes művei. I. Törökországi levelek és Misszilis levelek. II. Épistolák. Sajtó alá rendezte HOPP Lajos. Bp. 1966 — 1967. Akadémiai Kiadó, 863, 982 l.

Irodalomtudományunk komoly erőfeszítéseket tesz annak érdekében, hogy pótolja a pozitivista korszak filológiájának legsúlyosabb mulasztását, és hogy minél előbb felszámolja legalábbis nagy íróink munkásságának szövegkritikai feltáratlan-ságát és kiadatlan-ságát. Az öröndetesen szaporodó kritikai kiadások mindegyikének méltatása természetesen nem tartozik a *Magyar Könyvszemle* feladatai közé, de e folyóiratban is felfigyelünk azoknak az íróknak a kiadásaira, akiknek a munkássága és irodalmi hagyatéka könyv-, vagy sajtótörténeti szempontból is jelentős. Mikes Kelemen, miként a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetében, HOPP Lajos szerkesztésében készülő kritikai kiadás eddig megjelent kötetei is bizonyítják, kétségtelenül ilyen író, hiszen kéziratának sorsa, és az első kiadás

története önmagában is rendkívül érdekes és jellemző fejezetét alkotja majd a jövő MIKES-monográfiájának. Az alábbiakban a kritikai kiadás első két kötetének azokra az eredményeire szeretnénk rámutatni, amelyeknek valószínűleg végérvényesen sikerült tisztázniuk a MIKES-hagyaték Magyarországra kerülésének problémáit és a *Törökországi leveleskönyv* első kiadásának történetével kapcsolatos kérdéseket.

MIKES Kelemen nemcsak a XVIII. századi magyar széppróza kiemelkedő képviselője, hanem ZRINYI, RÁKÓCZI és a kuruc kor hagyományainak is az egyik legjelentősebb közvetítője a felvilágosodás kora számára. Ezt példázza a rodostói emigrációból hazakerült írói hagyatékának itthoni fogadtatása és sorsa; mindenekelőtt az a körülmény, hogy a II. RÁKÓCZI Ferencről oly rokonszenves képet festő *Leveleskönyv* első kiadására éppen 1794-ben, a magyar jakobinus szervezkedés forrpontján került sor. (Hogy erre ekkor egyáltalán sor kerülhetett, csak azzal magyarázható — miként erre WALDAPFEL József rámutatott — hogy a kiadás engedélyezése még 1792 júliusában, tehát egy viszonylag engedékenyebb időszakban történt.) HOPP Lajos a *Leveleskönyv* kiadása kapcsán nem csak összefoglalja az első MIKES-kiadás körüli különböző irodalomtörténeti véleményeket, hanem meggyőződen meg is oldja a még tisztázatlan kérdéseket. Kutatásainak érdekes eredménye az a sajtótörténeti adatokkal is alátámasztott megállapítása, hogy KULCSÁR Istvánnak, a MIKES-levelek első kiadójának a háttérben maradó támogatói és ösztönzői a bécsi magyar újságírók, főleg GÖRÖG Demeter és KERÉKES Sámuel körének tagjai közül kerültek ki. A nemesi patrióta irányt képviselő bécsi magyar újság, a *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, mint ismeretes volt eddig is, már 1789-ben hírt adott MIKES *Leveleskönyvéről*, és 1794-ben a nevét *Magyar Hírmondóra* változtató lap elsőként ismertette a kiadást. A kor viszonyaiból teljesen érthető, hogy viszont ők is, meg KULCSÁR is hallgattak arról, hogy szerepük volt a kiadás létrejöttében. A Görögökhöz közel álló FESTETICS György anyagi támogatása is Görögök aktív szerepét bizonyítja a kiadással kapcsolatban.

A Görögökkel szintén közeli kapcsolatban álló RÉVAI Miklósnak a kiadás körüli tevékenysége, melyre KULCSÁR 1796-ban hívta fel a figyelmet, arra mutat, hogy a korabeli magyar újságok szerepét a MIKES-kéziratok körül még jobban is kiterjeszhetjük. Talán nem túlzás, ha arra gondolunk, hogy a MIKES-hagyaték felbukkanásának része lehetett azoknak a régi emlékek összegyűjtésére buzdító felhívásoknak is, amelyek RÁT Mátyás és RÉVAI Miklós

tollából már a nyolcvanas évek elején napvilágot láttak a pozsonyi *Magyar Hírmondó*ban. A MIKES-kéziratok hazakerülésében és első kiadásában kétségtelenül szerepe volt a nemzeti múlt emlékei iránt érdeklődést támasztó korábbi újságcikkeknek is.

A kritikai kiadás első kötetében szereplő *Misszilis levelek*, amelyek a fiktív levelekhez kapcsolódó számos rokon vonásuk miatt is joggal kerültek a *Leveleskönyvvel* egy kötetbe, a szerkesztőt a MIKES iránti érdeklődés másik központjába, Erdélybe, ARANKA György Nyelvművelő Társaságának tagjaihoz vezette el. A felvilágosodás korában az erdélyi nyelvművelők körében is kifejlődő érdeklődés a régi magyar irodalom emlékei iránt eredményezte az Erdélybe írt misszilis levelek összegyűjtését és kiadási tervét. Bár a kiadásra, a RÁKÓCZI-téma letiltása miatt nem kerülhetett sor, Erdélyben továbbra is nagy érdeklődést tanúsítottak MIKES kézíratai iránt. Ennek egyik megnyilvánulása volt az, hogy a misszilisekből számos másolat keletkezett. Ezek felkutatása és gondos ellenőrzése alkalmat adott a szerkesztőnek arra, hogy a múlt században publikált szövegeket ellenőrizze és a misszilis levelek hiteles szövegét megállapítsa.

A kiadás második kötetében levő *Épistolák*, amelyek MIKES fordításainak sorát nyitják meg a kritikai kiadásban, ismét visszavezetnek KULCSÁR Istvánhoz. A Széchényi Könyvtár állományában levő kézirat sajtó alá rendezése közben derült ki ugyanis, hogy a FARKAS Lajos-féle hagyatékban a könyvtárba bekerült 16 kötet MIKES-kézirathoz FARKAS a KULCSÁR hagyaték elárverezése útján jutott hozzá. HOPP Lajos kutatásai tehát megerősítik TOLNAI Gábornak egy a Széchényi Könyvtárba került PÁRIZ-PÁPAI *Szótár* eredete kapcsán támasztott feltételezését, amely szerint KULCSÁR a Törökországi leveleknek kívül más rodostói hagyattal is rendelkezett. KULCSÁR Istvánnak és a többi bécsi magyar újságíróknak tehát — a kritikai kiadás első két kötetének tanúsága szerint — lényegesen nagyobb szerepe volt a MIKES-hagyaték megőrzésében, illetve kiadásában, mint ahogyan erről korábban tudomásunk volt.

A MIKES kritikai kiadás példás filológiai alaposággal készült első két kötet nemcsak a szűkebb értelemben vett MIKES-kutatásnak, hanem a magyar korai felvilágosodás, és — a MIKES-hagyomány sorsának vizsgálata által — a felvilágosodás kutatóinak, a komparatistáknak, a nyelvészeknek, valamint a könyv- és a sajtótörténet kutatóinak is értékes forrásműve lesz.

KÓKAY GYÖRGY

Jókai Mór: Cikkek és beszédek (1847. jan. 2. – 1848. márc. 12.) I. köt. Összeállította és sajtó alá rendezte SZEKERES László. Budapest 1965, Akad. Kiadó, 894 l. 2 t. (Jókai Mór Összes művei. Szerkeszti LENGYEL Dénes és NAGY Miklós. Cikkek és beszédek 1.)

Akadémiánk és annak kiadója korszakos vállalkozást indított el klasszikusaink kritikai kiadásával. Irodalomtörténetünk eddigi eredményeit rendszerezik ezek a sorozatok egy-egy klasszikus íróval kapcsolatban, s így az irodalomtörténeti kézikönyv fontos kiegészítői, „példatárjai”, egyben a további kutatás laboratóriumai és vezérfonalai.

A textológia területén ilyen nagyarányú vállalkozás hazánkban megelőzőleg sohasem volt.

Az új szövegkiadások sorában az egyik főhelyet már csak azért is, mert az eddig megjelent kötetek is tucatokra mennek, a JÓKAI-sorozat foglalja el, NAGY Miklós és LENGYEL Dénes szerkesztői vezetése alatt egy nem kis számú és főleg tehetségéről már bizonyosságot tett fiatal kutatókból álló gárdával, kiknek mindegyike néhány, rendszerint (és helyesen) 3–4-nél sohasem több, kötetet gondoz.

Az eddig túlnyomóan kiadott regények után ez a *Cikkek és beszédek* összefoglaló cím alá sorolt rész-sorozat új utat nyit a JÓKAI-oeuvre rengetegében. Új oldalról mutatja az író, új feladatok elé állítja a kritikai kiadás sajtó alá rendezőjét, új módszereket kíván — de új és az eddig kiadott JÓKAI-nyaggal szemben valószínűleg váratlanabb eredményeket is hoz.

A kritikai kiadás szerkesztői tájékoztató „bevezetőt” illesztettek a JÓKAI-sorozat új ciklusa első kötetének magyarázó jegyzetei elé. Tájékoztatnak az ídeszánt műfajok határáról s egyben arról, hogy egy kronológiai rendben adják JÓKAINAK minden olyan írását, amely legpontosabban talán úgy volna minősíthető, hogy a „sajtóműfajba” tartozik. Mert lényegileg mindarról van itt szó, ami újságokban, folyóiratokban látott napvilágot, és a szélső műfaji határok, a publicisztika mellett a csevegés, útleírás, sőt irodalmi levél, de főleg a már csak igen közvetett kapcsolat folytán ezekkel egybeházasítható szövegekkel egyetlen közös kritériuma, hogy első nyomtatott megjelenésük periodikákhoz volt kötve. Természetes, hogy a könyv és a sajtó történetének sajátos formai és tartalmi kérdéseit boncoló kutatások orgánuma ezekre különös gondot kell, hogy fordítson. A kritikai kiadások tervszerű vizsgálatát legcélszerűbben egy ilyen jellegű kötet ismertetésével indíthatjuk el.

A szerkesztők magvas bevezetése kitűnő

áttekintést ad JÓKAI szónoki és újságírói pályájáról, s főleg ésszerűen mutat rá annak jellegzetes fordulóra, csúcsként a forradalom alatt írt műveket, majd a kiegyezés körüli és az 1875-ös fúzióval kapcsolatos szónoki és cikkirői megnyilatkozások döntő csoportjait emelve ki. Jól mutatja ez a vázlat a szerkesztői és szónoki pálya egyaránt lefelé hajló ívét is 1882-től kezdve A *Hon* és az *Ellenőr* egyesülése, JÓKAI népszerűségének hanyatlása és az 1890 után a politikai szereplésében beállott antiklimax folyamán. Állást foglalnak amellett, hogy az 1849-ig terjedő publicisztika teljes és részletes feltárása kötelező, utána a további kötetek már csak válogatást fognak hozni az óriási életműből. Az is helyes, hogy a további kötetek szerkezetét és tartalmi vázát egyelőre nem kötik meg szigorúan, hiszen még JÓKAI regényeinek tüzetes megmunkálása is állandó megkezdéseket hoz a rendelkezésre álló hatalmas irodalom ellenére, míg a JÓKAI-publicisztika történetének a megelőző korszak csak egyetlen részletét tárgyalta tudományosnak nevezhető formában (TAKÁTS Sándor), — annak közzététele tehát még váratanabb kimenetelű lehet.

SZEKERES László, aki a JÓKAI-publicisztika első súlypontozott szakaszát bocsátja elénk, ranggal bír a JÓKAI-kutatók közt, s többek között a forradalom leveréséig terjedő publicisztika határait cövekelté már körül végleges megállapításokat hozó két magvas cikkében.

A szövegkiadás konkrét munkájára térve új erényeket csillogtat: nagy szorgalmat, a kortársirodalom részletkeig beható ismeretét, ügyes következtető képességet, a jegyzetelésben pontosságra és maximális teljességre való törekvést. A kilencszázoldalas kötet közel felére rúgó jegyzetapparátusát *Jókai hírlapírói pályája küszöbén* címmel a JÓKAI-sorozat már hagyományos módján általános áttekintéssel kezdi. Míg ez az áttekintés az eddig megjelent regénykötetekben rendszerint a mű keletkezéstörténetét tartalmazza, addig a sajtó műfaji jellegéből folyóan itt a cikkek írására vezető helyzetek, a rovatvezetői illetve a szerkesztői működés adottságai kerülnek bemutatásra. JÓKAI előbb színi-referens, illetve „újdondász” az *Életképek*-nél és a *Jelenkornál*, majd szerkesztő (igazában, ahogy SZEKERES megállapítja, „mindenes”) az *Életképek* élén. SZEKERES pontosan megállapítja JÓKAINAK a megfelelő minőségekben kifejtett működése kezdő és végpontját, majd tüzetesen megvizsgálja a nagyrésztben aláírtatlan cikkek és egyéb közlemények szerzőségének kritériumait. Igen helyesen elébe helyezi a tárgyi bizonyítékokat a stílusbeli hasonlóság alapján

való elbírálásnak. Így is — ha elfogadjuk, hogy JÓKAI az *Életképeknek* legalább egy, de valószínűleg két állandó rovatát nemcsak vezette, de maga írta is — olyan eddig feltáratlan területekkel kerülünk szembe JÓKAI újságírói működésének, hogy az irodalomtörténeti megítélésének átfogalmazására is kell, hogy készítse a további kutatást. Lehet túlzásnak vélni a JÓKAINAK tulajdonított cikkek (különösen a rövid megjegyzések, „szerkesztői esszék”, szellemes aperçuk) mennyiségét, lehet vitatni egy-két esetben (inkább ritkán) a szerzőség reális elbírálását — de nem lehet kitérni az elől, hogy JÓKAIban színre lépésétől kezdve mesterségbeli tudással bíró, önmagát e téren is állandóan tökéletesítő újságírót lássunk. Ő volt az első nagy íróink sorában, kinek pályáján a publicisztika egyenrangú volt a belletrisztikával, és sokszor megelőzte azt — nem is szólva arról, hogy SZEKERES kiadása számtalan új adattal igazolja a már ismert igazságot, hogy JÓKAI sokszor regényeivel is publicisztikai hatásra törekszik, hogy legnagyobb műveik részben vezércikk-sorozatokat illusztrációi. Még megvizsgálásra szorúl, hogy amikor büszkén hangoztatja „realista” mivoltát, nem gondolt-e erre az étellel a sajtón át tartott közvetlen, reális kapcsolatára is.

SZEKERES szépen vázolja fel JÓKAI első újságírói esztendejének lefolyását, helyesen tagolja annak fázisait, elevenen mutatja be a szerkesztés gondjait, a cikkíró barátok hanyagságát, a szervezés nehéz problémáin csak saját megerőltetett mindenesi munkájával úrrá lenni tudó író. A szövegkiadó tárgyilagosságával, állandóan az adatok tisztázásával és szembeállításával teszi ezt — nem marad ideje, de nem is tartaná helyénvélőnek, ha magát a publicisztikai művet vitatná meg. Pedig mennyi ilyen alkalom kínálkozik! Maga az író többször nyilatkozik a publicista és a szerkesztő szerepéről — csak kissé össze kellene vetni a kor szokásaival pl. az „alapos hír”-ről vagy a sekélyes *Honderú*-szerű viták értékéről elejtett megjegyzéseit. Másrészt a komolyan aggódó politikai figyelő megjegyzéseit, a kitérés előtt álló fordulat-ral utaló előérzeteket, ilyen mondatokat mint: „így van az, mikor országos vállalatok nem egyszerminl az országí” vagy „eljön az idő, mikor mindenkinek szüksége leendő saját eszére, legyen férfi vagy asszony...” vagy a képmutató haladástólókról szóló ítélet: „ezek a ti ellenségeitek, nem a szerb, nem a tót...”

JÓKAI megértéséhez új kulcsot fog adni, ha valaki majd feldolgozza SZEKERES kiadása nyomán JÓKAINAK a kor áramlataiba ágyazott újságírói felfogását, benne a

feladatok komoly érzése mellett a válságos szakasza felé induló polgári kor sajtójának külföldön is ekkor terjedő öngyűlölo magatartását, a megelőző időkben még orákulumnak számító publicisztika iránt felébredő szkepszist, kiábrándultságot, amely három évtized múlva majd azt mondatja JÓKAIval, hogy ő csak cégér a lap élén, mint a vadember a fűszeres boltján.

SZEKERES munkáját a kötet kiadása körül úgy véljük legillendőbben méltatni, hogy óriási jegyzetapparátusához fűzünk megjegyzéseket. A vitatható, hogy éppen tévesnek minősíthető, illetve kiigazított magyarázatok a következők:

12. l. 12. sor: *oldalborda*. 613. l.: „feleség”. Ez felesleges.
20. l. 88. sor: honi vezér. 619. l.: „a valóságban nem létezett naptár címe”. Létezett, sok évfolyama van meg az OSZK-ban.
23. l. 31—32. sor: *Novitius rhetor*. 621. l.: „kezlő szónok”. Nem, hanem a rhétori osztályt kezdő diák.
38. l. 50. sor: *sedex*-kiadású. 630. l. magyarázat hiányzik. Helyesen: tizenhatodré (átvitt értelemben használja J., a kicsiség, jelentéktelenség jelzőjeként).
44. l. 73. sor: *ungarisch Rebhaendl*. 632. l.: „Rebe — szőlő, Hendl — csirke”. Nem. Rebhuhn = fogoly.
53. l. 16. sor: *demeritum*. 637. l.: „érdem”. Nem, hanem az ellenkezője: érdemtelenység, véték.
60. l. 20. sor: *soi dit*. 639. l.: „Ügynevezett”. Nem. Valószínűleg *soi disant* akart lenni, ami azt jelenti: állítólagos.
68. l. 110. sor.: „L. F. úr”. Megérdemelt volna egy jegyzetet, mert csak Liszt Ferenc lehetett az illető, vagy a korában nagyon is ismert Friedrich Liszt, a gazdász. Liszt Ferencről kb. 10 év múlva énekelte JÓKAI: „... hazád édes drága nyelvén egy ígét sem tudsz kiejteni” — egyébként a jogosulatlan akkori közhangulatnak engedve, Liszt cigánykönyve miatt.:
79. l. 148—150. sor Beszámol SZÉCHÉNYI István *Politikai Program Törvények* c. műve megjelenéséről. Fel-tűnő, hogy míg jelentéktelen írók is sokszor hosszú jegyzetet kapnak, az 1847. év egyik legjelentéktelenebb könyvének megjelenéséhez Sz. nem ad kommentárt. Mással is — ha nem tévedünk — hasonló visszahúzóást kell érzékelnünk a történelmi természetű magyarázatoknál. Mintha ezt az irodalom-történetés magától távol állónak,

- nem kompetenciája alá tartozónak érezné. Ha így volna, nem helyeselhetjük, de különösen nem a textológiaiában, még irodalmi művek jegyzeteinél sem (hiszen a textológus ott is komplex módszerekkel dolgozik, különösen JÓKAI-nál) — hát még publicisztikánál. De az irodalomtörténész sohasem szabad, hogy teljesen elszakadjon a történelemtől. Újabban nyugati tudósok is hangoztatják ezt, akiknél pedig egy purista esztéticizmus érthetőbb, szemléletmódjukkal indokolhatóbb lenne.
86. l. 170. sor: *via facti*. 653. l.: „erőszak erejével”. Nem. Tettelesen.
98. l. 20–25. sor. [öt név] *mind megannyi ifjú reménysarjvai a hazának*. 659. l.: „Az itt felsorolt fiatalok a Gyűlde nevű reakciós ifjúsági csoportosulás tagjai.” A magyarázattal szemben a következő megállapítások kínálkoznak: 1.) JÓKAI itt a piaristáknál tanuló néhány diák (ez az öt név) kiemelkedő vizsgaeredményéről ír. Elképzelhető, hogy a már ekkor eléggé egyházellenes JÓKAI majdnem a hízelgésig menő sorait gúnyos értelemben írja. De nem valószínű, mert a) hasonló esetekben JÓKAI — vagy stílusbeli módszereket, vagy közbevetett magyarázatokat használva — mindig világos helyzetet teremt az olvasó számára, b) a piaristákat a haladó kortársak is becsülték, nevelésüket méltányolták akkor is, ha világképzéssel szembekezdtek velük. — 2.) Pesten, 1846-ban nyomtatásban megjelent *A közhasznú Gyűlde tiszteletli, helybeli és vidéki rendes tagjainak névsora* — és ebben a JÓKAI említette öt név egyike sem szerepel. Tehát nem meggyőző a jegyzetnek az a megállapítása, hogy a Gyűlde tagjai voltak. — 3.) A Gyűlde nem volt „csoportosulás”, hanem egyesület, vagy legalábbis klub, amely a Nemzeti Körből kiváló konzervatív-reakciós tagokat egyesítette. Míg tehát a reakciós minősítés helytálló, addig az „ifjúsági” jelző nem illik rá. Voltak fiatal tagjai is, de ezeket a fiatal kortársak nem is tekintették már fiataloknak, egyikük szerint „vénekké váltak, mihelyt oda beléptek.” Mindezekről l. részletesen: *A Nemzeti Kör a negyvenes évek irodalmi és hírlapi mozgalmában*. Irod. tört. Közl. 1954.
104. l. 62. sor: *apocolocyntisált lapok*. 661. l. nincs magyarázat. Értelme: el-tökösödött. A Claudius császár halálára írt gúnyiratból.
110. l. 16. sor: *Tower Londonban*. 664. l. „londoni városrész”. Nem. Vár és börtön Londonban.
110. l. 18. sor: a *Münsterrel Ulmban*. 664. l.: „közigazgatási kerület és város Németországban”. Ez igaz. De „itt” — székesegyház. Nem a müncheni, hanem az ulmi.
132. l. 52. sor: *Marat*. 675. l.: nincs magyarázat. A Mutató megmondja, hogy: Jean Paul MARAT a neve.
- u. o. ROBESPIERRE szintén magyarázat nélkül. A Mutatóban ROBESPIERRE keresztneve tévesen „François”. (Helyesen: ROBESPIERRE, Maximilien de).
133. l. 95. sor: *astrolabium*. 675. l.: „műszer, amellyel a csillagok szélességét és hosszúságát igyekeztek meghatározni”. Helyesen: a csillagászati szélességet és hosszúságot, valamely pont csillagászati helyét a Földön.
136. l. 74. sor: a *Tripartitumnak kilenc része van*. 677. l.: „célzás a primae nonusra”. Nem. A *Tripartitum* 3 részére.
148. l. 27. sor: *kalap alá jut*. 686. l.: „itt: úr és parancsoló lesz a családban” (ti. a nő) — naivitás ezt magyarázni, JÓKAI-n kívül is sokan tréfálkoztak így.
171. l. 41. sor: *corpus delicti*. 699. l.: „itt: a holttest.” Nem. A jogi terminus helyes magyar megfelelője: *bűntárgy*, vagy, mint maga JÓKAI néhány sorral lejjebb írja: *bűntárgy*. — Mással is gyakran előfordul, hogy idegen szavak magyarázatát az „itt” szó vezeti be. Ez többnyire felesleges (pl. még a 26. l. 96. sor magyarázata), néha félrevezető. Jelen esetben pl. azt lehetne hinni, hogy a holttest az eredeti kifejezésben található corpus (= test) fordítása.
181. l. 28–29. sor: *Sanctpeterburgskija Viadomesti*. 709. l. nincs magyarázat. Pedig a.) tárgyi szempontból jó tudni, hogy a legrégebb orosz akkori lapról volt szó, b.) a szó leírása ill. átírása igazítást kíván, a ma érvényes transliterációnak megfelelő formája ez: *Szanktpeterburszkije Vedomoszti*.
213. l. 75. sor: *Moniteur*. 729. l.: „folyóiratcím”. Nem. Hírlapcím, mégpedig az akkori francia hivatalos lap címe.
219. l. 4. sor: *Frankenburg . . . ellenségeit örököltük*. 733. l. névszerint felsorolja ezeket az ellenségeket — ami

- túlzás. Viszont „Hazucha” neve mellől a „Ferenc” hiányzik és a Mutató sem mondja meg, pedig ez a gyenge író három néven is szerepelt az egykorú sajtóban, legalább az egyikre itt is igényt tarthat — ha egyáltalán említik.
232. l. 85. sor: *Stiria*. 739. l. ugyanígy. A tartomány neve magyarul Stájerország.
233. l. 30—31. sor: *Oh schwere Noth des Theaters! Oh Theater der schweren Noth*. 739. l. „... színhaza a súlyos szükségnek” — Schwerenot = = nyavalyatörés. Ez a kissé goromba szójáték alapja. E nélkül a szó szerinti fordításnak nincs értelme.
235. l. 82. sor: *Magyar Kurír*. 740. l.: „magyar nyelvű hírlap, amely 1786-ban jelent meg Pozsonyban.” Ez így nagyon sommás, s bár szó szerint igaz, de félreérthető. A *Magyar Kurír* valóban 1786-ban jelent meg először Pozsonyban, de csak egy számban. További kiadását megakadályozták, csak fél évvel később folytathatta a szerkesztő, de nem Pozsonyban, hanem Bécsben. JÓKAINÁL a humor egyik forrása éppen az, hogy a lap nemcsak régen megszűnt már, de Bécsben jelent meg akkor is, mikor élt: 1847-ben már elképzelhetetlen lett volna, hogy országos terjesztésre szánt politikai újságot Bécsben adjanak ki. Más különben éppen nem nevetséges sajtótörténeti tényről van itt szó: a *Magyar Kurír* sorrendben a második valaha létezett magyar újság volt, szerkesztője SZACSVAY Sándor pedig az akkori szerkesztők között a legbaloldalibb, akitől éppen progresszív gondolkozásáért és az uralkodókkal szemben „tisztetetlen” hangjáért vették el lapját 1793-ban, MARTINOVICSÉK perbe fogását alig egy évvel megelőzve. Nála sokkal jelentéktelenebbek is hosszabb jegyzetet kaptak.
234. l. 56—57. sor: *pium desiderium*. 740. l.: „kegyes vágy(akozás).” Nem. Jámbor óhaj.
269. l. 35. sor és 749. l. „Az újságok postai elkeveredéséről később is gyakran ír Jókai.” — Az újságok pontos és olcsó szállításának rendezése a független kormány első intézkedései közé tartozott 1848-ban, politikai kérdésnek tartották JÓKAI és kortársai, KOSSUTH Lajos is! (L. A magyar hírlap útja kiadó és közönség között a XIX. század első felében. Magy. Könyvszle. 1942).
270. l. 92. sor és 750. l. — Hiador plágiumügye még sok helyen szerepel (700, 702, 820, 821 stb.). Meg lehetett volna oldani egy helyen és rövidebb magyarázattal, az egyes fázisokat csak utalással kapcsolva össze.
272. l. 131. sor: *p.h.l.* 751. l.: „pecsét helye”. Nem. PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár.
272. l. 163. sor: *Die Genesung dürfte ... erfolgen...* 751. l.: „A felgyógyulásnak szabad volt... bekövetkezni.” Helyesen: A felgyógyulás valószínűleg bekövetkezik.
279. l. 372. sor: *Saphir*. 756. l.: „magyar származású bécsi lapszerkesztő”. Ez igaz. De jó lenne kitenni az előnevet is: MORITZ GOTTLIEB. Mert volt Pesten is egy Saphir nevű lapszerkesztő: ezt Zsigmondnak hívták.
280. l. 418. sor és 758. l.: „Budai Híradó” helyesen: *Budapesti Híradó*.
291. l. 116. sor: *conicus*. 763. l.: komikus. Nem, hanem: kúpos, domború.
308. l. 43. sor: *kostók*. 794. l.: „lopó”. Nem. Dohányzacskó.
311. l. 132. sor: István főherceg, az új nádor, országos körútján a terebesi Andrássy-kastélyba szállt. A 775. oldalon ezzel kapcsolatban 16 soros jegyzet áll az Andrássy-család tagjairól, szerintünk ez feleslegesen bő adatszolgáltatás. És éppen a kastély tulajdonosáról, ANDRÁSSY Károlyról nem ír semmit. Pedig utóbbi is közszereplő egyéniség volt a reformkorban, Széchenyi utitársa Angliában.
355. l. 5. sor: *Corsaire satan*. 792. l.: „korzikai sátán”. Nem kellett volna feltétlenül magyarázni, ill. lefordítani, mert cím. De ha igen, akkor: corsaire = kalóz.
370. l. 19. sor és 799. l. „centristák” — helyesen: centralisták.
378. l. 48. sor: *Fénelon*. 805. l. „Fénelon, Francois de Salignac de la Lamothe.” Helyesen: Fénelon, François de Salignac de la Mothe.
385. l. 155. sor.: *Constitutionelle*. 807. l. nincs javítva. Helyesen: Constitutionnel.
421. l. 113. sor: *Nestory*. 822. l. nincs javítva és a Mutatóban is ez a téves forma áll. Helyesen: NESTROY.
469. l. 5—22. sor: Reményi Ede párizsi levele. 1) A REMÉNYI párizsi élményeiről szóló beszámoló tisztelettel említi vendéglátóját, a monarchia párizsi követét, akit APPONYI Györgvnek nevez. A 845. lapon a sajtó alá rendező jegyzeteiben hosszú életrajzi leírást ad APPONYI

Gyögyről, az akkori m. udvari kancellárról, helyes és mindenképpen megérdemelt negatív értékelést adva a főnemesi reakció legnagyobb hatalmú vezérééről, aki a szabadságharc alatt tanácsokat adott az elnyomó Habsburg-udvarnak. Csak hogy APPONYI György soha nem volt párizsi követ, ez a SZEKERES-féle elég részletes életrajzi jegyzetből is kiderül. De akkor a) ki volt REMÉNYI házigazdája? Minden valószínűség szerint a párizsi követ, aki szintén APPONYI volt, de nem György, hanem Rudolf; neve kellemesebben fog hangzani a magyar fülnek, mint György, ha megmondjuk, hogy az ő fia volt APPONYI Sándor, a könyvgyűjtő, az OSZK jelenlegi APPONYI-gyűjteményének alapítója, akiről a magyar vonatkozású régi külföldi nyomtatványokat ma is APPONYI-hungarikáknak nevezik; b) hogyan került az *Élteképekbe* György neve az övé helyett? Valószínűleg a szedő elnézése, aki automatikusan az ismertebb nevet vélte olvasni a neki adott kéziratban. Feltevés csak, de az is valószínű, hogy a hiba átesúszott a korrektúrán, egy következő számban pedig helyesbíteni nem merték (a helyesbítést Szekeres feltétlenül megtalálta volna) — hiszen a mindenható kancellár talán rossz néven vette volna és tőle függött többek között a folyóiratok élete is! — 2.) Még egy kérdés merül fel a levelekkel kapcsolatban. Az egész rovat-közleményből legfeljebb 2 sor JÓKAI saját írása — még az sem bizonyos. Érdeemes volt-e felvenni a gyűjteménybe? Persze, általában helyes, hogy Sz. az újságírói oeuvre minden kis darabját át akarja menteni. De nem fenyeget-e az a veszély, hogy felesleges, sőt olyan is belekerül így, ami egyszer nem JÓKAIÉnak fog bizonyulni?

480. l. 172—174. sor. 3 sor Szelesteyről; a 3 sorhoz a 848—850. lapon 2/2 oldalas magyarázatot kapunk. Nem túl sok ez, még akkor is, ha egészen bizonyosan Jókai írta a 3 sort?

499. l. 103. sor: *Megjelent a Kör albuma: Ellenőr cím alatt.* 857. l.: „évkönyv”. Az Ellenőr nem évkönyv volt, de nem is album — mint JÓKAI nyilván a könyvet kezdettől figyelő hatóságok miatt írta — hanem a magyar ellenzék hivatalos programkiadványa. (vö. A Nemzeti Kör. . . c. fent idézett tanulmányt). Itt különösen

szükség lett volna az ellenzéki párt megalakulását (1847. márc.15.) és egy évi működését illető történelmi jegyzetre. Mert éppen az Ellenőr, mint politikai dokumentum, a magyar írók politikai diadala is: kevés politikai programkiadványt ismer a világirodalom, amelyben ennyi vers jelent volna meg!

529. l. 1—17. sor: 1848. márc. 12-i hír a bankjegy-pánikról. Mint a nyugati forradalmak első hazai hulláma történelmi jegyzetet igényelt volna. Ugyanígy 838. l. az Ellenzéki Kör „nyilvános lakomáiról”, amelyek márc. 15. előkészítői voltak.

825. l. PYRKER érsekkel kapcsolatban említendő lett volna az eposzához fűződő fontos irodalmi vita!

Említés nélkül hagytuk az olyan helyeket, ahol a magyarázat nem látszik jónak, de nem tudunk helyeset adni (pl. 823. l. lehetetlen, hogy a német történészek felsorolásában szereplő *Waltharius*-név az ilyen című középkori eposzra utaljon, mint Sz. véli.)

A Mutató néhány hiányát már említettük. A legfeljebb akövetkező: *Hunyadi Ulászló l. Ulászló, Dobzse László*. Jó lett volna továbbá minden esetben kiírni a királyok nemzetiségét is.

Meg kell mondani: a hibákat 900 oldalról válogattuk össze. Lehet, hogy van több is. A tudományos jegyzetelésnek és szövegkommentárnak van egy áthághatatlan határa. A klasszikusok sajátos vonása, hogy egyre többet értünk műveikből, a teljes megértéshez a kommentár közelebb visz, de a tudomány közben halad tovább. A szövegkiadó feladata csak a szöveg hűséges gondozása, épségben tartása, meg alapvető tájékoztatás az összefüggésekről, főleg magának az írónak egyéb műveivel való összefüggésről. Márpedig az ezirányú tájékozottság SZEKERESnek ugyanolyan elvitathatatlan erénye, mint a JÓKAI kritikai kiadás többi munkatársának, meg tudós szerkesztőinek. A JÓKAI-publicisztika jellemzői — a teljes oeuvre állandó szemmel tartásának jóvoltából — a SZEKERES László által kiadott első kötetben már jól kirajzolódnak.

Meg kell még említenünk, hogy — anélkül, hogy ezt külön alaposabb vizsgálat tárgyává tettük volna — a 896 oldalból 56 oldalon találtunk sajtóhibát: ebből egyedül a Mutatóra 11 esik. Olyan hibák, mint pl. kormány — korány helyett 849. l.), vagy generális — geniális helyett (718. l.) azt mutatják, hogy érdemes lenne a nyomdát a ritkább vagy elavult szavak esetében külön jellel figyelmeztetni, hogy a kevésbé valószínű olvasat a helyes. Annál inkább,

mert látható, hogy az áldozatkész Kiadó a szöveghez méltó technikai kiállításra is törekedett: a papír finom, a betűtípusok szépek.

DEZSÉNYI BÉLA.

A Heidelbergi Káté története Magyarországon. Studia de historia catechismi Heidelbergensis in Hungaria collecta 1563—1965. Szerk. Dr. BARTHA Tibor. Budapest 1965. Kiad. a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának sajtóosztálya. (Studia et Acta Ecclesiastica I. Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház négy-százéves történetéből I.)

A kötet a sorozatcím szerint elsje azoknak a jubileumi kiadványoknak, amelyekkel a Magyarországi Református Egyház négy évszázad távlatából sajátos konfesszionális vonásainak kialakulásáról, egyházi szervezetének eredetéről kíván megemlékezni. E tanulmány-gyűjteménynek a *Heidelbergi Káté* (HK) hazai történetét összefoglaló hét dolgozata bibliográfiai, könyv- és kiadástörténeti tanulságai miatt e folyóirat olvasóit is méltán érdeklik. Az írások közül három a hazai kátékiadások történetét, kettő a káté-magyarázatok, egy-egy pedig a HK mindennapi használatának történetét és hazai bibliográfiáját tartalmazza.

NAGY Barna az első nyomokat kutatva az előzmények között elsőként a heidelbergi akadémia professzorainak 1564 szeptember 1-én kelt és Kolozsvárott ugyanabban az évben HELTAI Gáspár nyomdájában közreadott levelét tartja számon. Ezt követte a hazai úrvacsora és szentháromsági viták során 1566-ban a HK-nak unitárius szellemben átformált kiadása, a *Catechismus Ecclesiarum Dei*. A magyar fordítások sorát HUSZÁR Dávidnak 1577-ben Pápan megjelent és a református orthodoxiának megfelelő kiadása nyitotta meg. A továbbiakban a XVIII. század első éveig megtaláljuk valamennyi ismert kiadás címléírását, bibliográfiai és könyvtörténeti adatát, a jelentősebb példányok lelőhelyét. NAGY Barna követendő módszerességgel tett eredményes kísérletet impresszum nélküli kiadások datálására és következtetett az ismert kiadások sorában mutatkozó hiányokból valamint a kátémagyarázatok összefüggéseiből néhány ma már példányból nem ismert kiadásra.

KATHONA Géza részletesen elemzi az 1566-i *Catechismus Ecclesiarum Dei*-t és megrajzolja keletkezési történetét. Felkutatja azokat a hatóerőket, amelyek MELIUS JUHÁZ Péter és követőit arra kényszerítették, hogy az 1566. március 7-én

JÁNOS ZSIGMOND erdélyi fejedelem jelenlétében tartott gyulafehérvári hitvitán a református orthodoxia rovására Giorgio BLANDRATÁNAK tegyen engedményeket. Ennek következtében a HK első hazai kiadása megmásítva, antitrinitárius tanokhoz igazított interpolált szöveggel jelent meg. KATHONA belső tartalmi érvekkel bizonyítja, hogy a módosítások szerzője maga BLANDRATA volt.

ESZE Tamás kivonatos tanulmányvázlatában a HK XVIII. századi hazai történetét mutatja be. Jellemzi azokat a küzdelmeket, amelyeket a káté körül a katolikus ellenreformációt hivatalosan is képviselő bécsi kormányzattal szemben e korszakban a magyar reformátusoknak folytatniuk kellett. Megállapítja, hogy a többször is megismételt cenzúra-rendelet és a káté példányainak elkobzása sem volt akadályos annak, hogy az népkönyvvé, a lelkészek, tanítók képzésének és az iskolai oktatásnak alapjává legyen. A HK-t a században a református orthodoxia mértékének tekintették; az attól való elhajlás magyar földön a liberálisabb racionális teológiai szemléletnek (remonstratívus, arminianizmus), a kötött tételes tanítást elvető, moralizáló felvilágosodásnak (OSTERVALD) térhódítását jelentette.

CZEGLÉDY Sándor és BUCSAY Mihály tanulmányai a HK-t magyarász műveknek, kéziratoss vagy nyomtatott elmélkedéseknek és prédikációs gyűjteményeknek történetét foglalja össze két periódusban, ahol a határt a protestánsok vallás szabadságát biztosító 1791-i országgyűlés jelenti. CZEGLÉDY az első korszakból tizenkét magyar szerző művében a kor leg hatásosabb európai protestáns vezető szellemeinek (URSINUS, PAREUS, ZANCIUS, POLANUS, KECKERMAN, COCCEJUS) hatását kutatja. BUCSAY a francia forradalom után meginduló szekularizálódási folyamat szálait követve a XIX. század legjelentősebb filozófiai irányzatainak és a kor protestáns teológiai szemléletének a kátémagyarázatokban való érvényesülését vizsgálja. E két dolgozat jó néhány olyan magyar szerző pályáját, munkásságát vázolja, akiről eddig sem az irodalomtörténeti összefoglalásokban, sem pedig a részlettanulmányokban nem történt említés.

TÓTH Endre a katekizálásra, kátétanításra vonatkozó egyházi előírások, rendeletek tükrében a HK-nak az egyházi gyülekezetekben, iskolákban való gyakorlati használatát mutatja be. Írása ugyan elsősorban művelődés- és pedagógiatörténeti vonatkozású, de egy-egy műnek (így például KERESSZEGI HERMAN István prédikációs kötetének) keletkezéséről, hasz-

nálátáról nyújtott összefoglalása a könyvek kiadástörténeti kutatások eredményeinek egész sorát nyújtja.

MÓDIS László a HK magyarországi kiadásainak és irodalmának bibliográfiáját készítette el 1563-tól a legutóbbi évekig. A sok ismeretlen adatot tartalmazó összeállítást, amely indítással szolgál további lappangó kiadások felkutatására, néhány ritka és nehezen hozzáférhető nyomtatvány címlapjáról, kezdő- vagy végső oldalról készített reprodukció egészíti ki.

A Magyar Református Egyház sokat ígérő sorozatának, a *Studia et Acta Ecclesiastica*-nak ez az első kötete jelentős lépést tett néhány hazai nyomtatvány kiadás- és könyvtörténeti, valamint tartalmi és művelődéstörténeti bemutatására. Kívánatos volna, hogy a szerzők által kialakított módszer követőkre találjon és hogy a kutatók más vonatkozásban is a régi hazai szellemi mozgalmak történetének feltárásánál alkalmazzák.

HOLL BÉLA

A nem hagyományos dokumentumok a központi és a tanszéki könyvtárakban. Szerk. MÓRA László Budapest, 1967. OMKDK soksz., 184 l. (Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára Módszertani Kiadványai 6. sz.)

A tanszéki és központi könyvtári munkában egyaránt jól használható kézikönyveket bocsát ki a Műszaki Egyetem Központi Könyvtára módszertani sorozatában. A sorozat megjelenési periodicitása általánosan jellemző minden hálózati központi munkára: az 1953-ban megjelent 1. számot 1959–1962 között rövid egymásutánban négy szám követte, majd öt év kihagyással jelent meg az előttünk fekvő szám. A hálózati módszertani tevékenységnek a mindennapi rutin-munkától független, publikációs funkciója tehát nem rendszeresen, az igények és impulzusok függvényeként jelentkezik. Persze a periodicitás szabályos voltának hiánya nem kifogásolható: a sorozat folytatásának ténye az igény és impulzus együttes jelenlétére mutat. A tárgykör és feldolgozása első sorban műszaki — különösen műszaki egyetemi — jellegű könyvtárak részére jelentős. A kötet összeállítói ennek következtében még ott is a műszaki könyvtári szükségleteket vették figyelembe, ahol a dokumentumfajta nem kizárólagosan műszaki jellegű (p. o. térképek). A kötet a dokumentumfajták renkívül széles skáláját öleli fel. Műszaki kisnyomtatványok címszó alatt foglalja össze a szabadalmi leírásokat, szabványokat, az u. n. vállalati iro-

dalmat (prospektus, katalógus, árjegyzék stb.), egyetemi jegyzeteket, képeket, térképeket. Ezeket követik a műszaki kéziratok (kutatási jelentések, disszertációk, fordítások, úti jelentések), az audiovizuális dokumentumok (műszaki filmek, hanglemezek és -szalagok, reprografiai termékek), majd függelékként egy nagyon hasznos összeállítás a lyukkártyarendszerű nyílvántartásokról.

Az egyes dokumentumfajtákkal kapcsolatban a szerzők nem csupán a könyvtári munka szempontjából jelentős tennivalókat (címfelvétel, tárolás, dokumentálás) ismertetik, hanem az illető dokumentumfajtaival kapcsolatos általános tudnivalókat is (p. o. a szabványosítás története, tudományos kutatómunka szervezete hazánkban, az egyetemi audiovizuális csoport működése stb.). Kár, hogy a magyar szabadalomügy története felől nem történt említés.

Szerkesztő és szerzők egyaránt alapos munkát végeztek. Nem hiszem, hogy bármilyen idetartozó dokumentumfajta a kötetből kimaradt volna. Szerkezeti téren az egyetlen megjegyzés: két esetben zavarra adhat okot általános vonatkozású tudnivalóknak szakfejezetekben történt „elrejtése”. (Így p. 14. a leltározásról szóló bekezdés; p. 43. a 3.3 pontban foglaltak.) A fordításokkal kapcsolatos fejezetben — figyelembevételre, hogy más területek esetében is felmerültek országos szervezeti adatok — a vonatkozó jogszabályok pontosabb utalásán túlmenően az intézmény-név említésével jeleztem volna a Műszaki Dokumentációs és Fordító Iroda és (jóllehet nem közvetlen műszaki jellegű) az Országos Fordító és Fordításhitelesítő Iroda létét.

A jelzett kifogások a kötet tartalmi és ötletgazdagsága mellett elenyészőek. A műszaki könyvtárosok körén messze túl minden érdekelt hasszonnal forgathatja lapjait.

TÓTH ANDRÁS

Literárny archív 1966. Pramene a dokumentu. (Irodalmi levéltár. Források és dokumentumok.) Martin 1966. Matica slovenská. 312, VII p.

Harmadik éve jelenik meg a *Literárny archív* (Irodalmi levéltár) a *Matica slovenská*, a szlovák nemzeti könyvtár „monumentája”.¹ A három kötet anyagából immár lemérhető, hogy a vállalkozás valóban az egész szlovák irodalomtudomány alapvető fontosságú forrás-gyűjteménye, amely nélkül a jövőben elképzelhetetlen az irodalomtörténet munkálása.

A legutóbbi, 1966-os évszámot viselő kötet (némi keséssel hagyta el a sajtót) ismételten és tán még az eddigiéknél is nyomatékosabban hívja fel a figyelmünket arra, hogy a szlovák és a magyar irodalom viszonya számtalan közös kincse, párhuzamos fejlődési tendenciái, elválaszthatatlan kapcsolatai miatt túlnó két idegen nép irodalmának konvencionális kapcsolatain vagy a komparatisztika módszereivel véggezhető összehasonlításokon. Szlovák — magyar irodalmi relációkban sokkal többről, sokkal rokonibbról és közelebbről van szó, s itt az ideje, hogy ennek megfelelően foglalkozzunk mind elméleti, mind gyakorlati szempontból egymás irodalmával.

E tekintetben BERLÁSZ Jenő közleményéről kell elsősorban szót ejtenünk: Pavel ORSZÁGH-HVIEZDOSLAV leveleit közli KOZMA Andorhoz, a Kisfaludy-Társaságba való beválasztásával kapcsolatban. Az irodalomtörténetekben közismert tény — BERLÁSZ bevezetője néhány közléstől eltekintve² hivatkozik is a kérdés irodalmára — most nyert teljes megvilágítást, hiszen e levelek nemrégiben kerültek elő KOZMA Andor hagyatékából.

HVIEZDOSLAV levelei döbbenetes erővel bizonyították a szlovák kultúra mesterséges elszigetelését és elnyomását a dualizmus hivatalos Magyarországa részéről. A klaszszikusainkat, PETŐFI Sándort, ARANY Jánost, MADÁCH Imrét fordító és költészetüket őszintén szerető HVIEZDOSLAV „megvetett tót népe” sorsát vállalva teljesen érthetően nem akar „nyugodt lélekkel sütkérezni a magyar író-világ-derítette verőfényen akkor, amikor . . . a magyar politikus-világ jövőtábol emberöltők óta szüntelenül dideregni kénytelen a vele való kormányzati nemtörődömség, kulturális elhagyottság, mondhatni hontalanság végét nem érő fagyos, barátságtalan vadonjában”.³ A négy levél magyarul és szlovák fordításban szomorú múltunk figyelmeztető dokumentuma, mentője a *Literárny archiv* lapjain: sok tennivalónk van még közös történelmünk és irodalomtörténetünk értékelése és újraértékelése terén.

František VOTRUBA 1946–1953 közötti levelezését Alexander ŠIMKOVIČ közölte és látta el kommentárokkal, illetve jegyzetekkel. VOTRUBA, a XX. század első felének irodalomtörténészeként, teoretikusaként és irodalomszervezőjeként kapcsolatban volt korának szinte valamennyi szlovák írástudójával. Levelezésének felszabadulás utáni, mindeddig publikálatlan része nagy

segítséget jelent az irodalomtörténészeknek elsősorban a negyvenes évek termésének árnyaltabb feldolgozásához. A mi szlovákisztikánk is — érthetően — bizonytalan ezen a területen, pedig számunkra sem közömbös például a szlovák állam irodalmának tanulmányozása.⁴ A VOTRUBA-levelezés további magyarországi — vagy magyar vonatkozásai úgyszintén sürgetős közös munkálkodásunkhoz jelentenek ösztönzést. VOTRUBA a Szlovák Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetéhez írott levelében (1951) felajánlja közreműködését az Intézet munkájában, és olyan kérdésekre keres választ, amelyeket a legutóbbi szomolányi és pozsonyi történetész-konferenciák sem tudtak megnyugtatóan megoldani.⁵ Például: „Teljesen nyitott maradt az a kérdés (mind szlovák, mind magyar részről), miként történhetett, hogy az 1848-as magyarországi forradalom márciusi — áprilisi eszméi — amelyeket a demokratizmus szelleme hatott át a Habsburg-reakció, mint a cári rendszerrel együtt Európa maradiságának bástyája ellen, s amelyeket Világos és a Bach korszak kegyetlensége vérbe fojtott — nem éledtek újjá és nem kaptak életteret akkor, amikor a Habsburg-reakciót vereség érte az itáliai harcsteren, és kénytelen volt alkotmányos életet engedni Magyarországon? Hiszen az elmene-kült forradalmárok legnagyobb része 1861, illetve 1867 után visszatért az országba, és minden szabadsága megvolt (a dualizmus keretein belül, kevés megszorítással) mindannak megvalósítására, amiért 1848–49-ben fegyverrel a kezében harcolt.”⁶ Rendkívül hasznos lenne ebből a szempontból párhuzamosan vizsgálni ARANY Jánost és MADÁCH Imre műveit, főként a kiegyezés művészi ábrázolása tekintetében a korabeli szlovák irodalmi-politikai élet jelenségeivel. VOTRUBA „program-levele” felveti továbbá a hungarus-uhorsky, tehát „magyarországi”, azaz nem szükségszerűen vagy nem csak „magyar” terminus technicus problémáját, ami szintén napjaink aktuális kérdése.⁷

Érdekesen nyilatkozik VOTRUBA a századforduló Budapestjének szerepéről a fiatal szlovákság szellemi mozgalmainak szempontjából: „. . . rövid idő múlva szer-

³ HVIEZDOSLAV levele KOZMA Andorhoz. Alsókubin 1912. jan. 13.

⁴ Sem SZIKLAY László (*A szlovák irodalom története*. Bp. 1962, MTA), sem SZALATNAI Rezső (*A szlovák irodalom története*. Bp. 1964, Gondolat) nem foglalkozott részletesen ezzel a kérdéssel.

⁵ Vö. *Századok* 1967. 3–4. sz. 804–805. p., *Historický časopis* 1967. 3. sz. 480–483. p.

⁶ *Literárny archiv* i. m. 46–47. p.

⁷ Vö.: KLÁNICZAY Tibor: *Az irodalomtörténeti szintézis néhány kérdése*. ItK 1962. 59–73. p., TARNAI Andor: *A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása*. ItK 1961. 637–658. p.

¹ Vö. ismertetésünket: MKSz 1966. 2. sz. 102. p.

² CSANDA Sándor: *Magyar–szlovák kulturális kapcsolatok*. Bratislava 1959. Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 286–290. p.

kesztője lettem Hodža lapjának, a Slovenský týždenníknek Budapesten. Ez volt a szerencsém. Budapesten volt egyetemi, főiskolai szlovák ifjúság és eléggé népes szlovák társadalom. Pest vonzotta az embereket... és ott volt alkalmunk a fiatal emberekkel kapcsolatba kerülve kiadni a Szlovák Ifjúság Évkönyvét, megalapítottuk a Prúdy című lapot, a fiatal Szlovákia orgánumat. Ily módon Budapest a fiatalok mozgalmának központjává vált.”⁸

Štefan KRČMÉRÝ levelezése Vladimír Hurban VLADIMIROVVAL (Eugen KLEMENŤIS gondozásában) mindenekelőtt KRČMÉRÝ személye miatt érdekes számunkra, hiszen a húszas években az elsők közé tartozott, akik kapcsolatot építettek ki a magyar kultúrával, s igyekeztek megismertetni a szlovák irodalmat a magyar közönséggel.⁹

Tomaš WINKLER közli Gejza VÁMOŠ levelezésének egy részét Hana GREGOROVÁVAL, M. HAJEKOVÁ és J. MELCSICZKÁ pedig Alexander von HUMBOLDT levelezéséből tesz közzé részleteket. A berlini Humboldt-egyetem névadójának 43 levelét őrzik a Matica slovenskában, s az anyag a csallóközi NAGY-család közvetítésével került annak idején Pozsonyba.

A magyar irodalomtörténetnek is adósága, hogy felkutassa a BOSSÁNYI Andrásra vonatkozó adatokat. Szükséges ez azért, mert a múlt század első harmadában BOSSÁNYI pest-budai (KOLLÁR!) és nagyváradi környezetben dolgozott nemzete öntudatosodásáért, s annak ellenére, hogy — helyesen — küzdött az egységes „magyar nemzet” kárpát-medencei fogalma ellen — élete és működése hálás témát kínál kora-reformkori kapcsolataink kutatása és a komparatiztikai vizsgálódások számára. VYVÝJALOVÁ szövegközlései és bevezető tanulmánya mindenesetre felvetette a problémát, s további munkára ösztönöz.

Jozef AMBRUŠ, a szlovák „irodalmi mikrofília” fáradhatatlan művelője újabb adatokat tett közzé viszonylag ismeretlenebb, múlt századbéli szlovák írók életéről és műveiről (Pavol JANČOVIČ, František X. GEBEN, Adam ŠPAČEK).

A *Literárny archiv* szövegközlő részét a számunkra megint csak nem érdektelen KOLLÁR—HAMULJAK—ŠAFÁRIK együttműködés anyaga (Augustín MAŤOVČÍK és ŠLÁDKOVIČ-émelek zárják (Cyril KRAUS).

Igen hasznos szolgálatot jelent az irodalomtörténetesek számára Augustín MAŤOVČÍK kitűnően szerkesztet bibliográfiája

a *Slovenské pohľady*ban 1881—1960 között megjelent irodalmi dokumentumokról. A kézirat-publikálások nyilvántartása ilyen viszonylag hosszú időszakból számunkra is követendő példa lehet nem egy, ilyen szempontból feldolgozatlan periodikánk esetében.

A *Literárny archiv* 1966-os kötete is kifejezően mutatja a *Matica slovenská* egyre intenzívebb munkáját a szlovák nemzeti könyvtár szercpében. Hosszú évtizedek lemaradását kell behozni, s e szándék egyre jelentősebb eredményekben válik valósággá.

KÁFER ISTVÁN

Rothe Edith: Buchmalerei aus zwölf Jahrhunderten. Die schönsten illuminierten Handschriften in den Bibliotheken und Archiven der Deutschen Demokratischen Republik. Berlin, 1966. 300 l. 160 kép.

Valamely művészeti ág legszebb emlékeinek egy ország állományából való kiválogatása és közreadása akkor is nagyjelentőségű vállalkozás, ha a szerző munkáját a tárgyra vonatkozó publikációk sora támogatja. Edith ROTHE-nak, a miniatúra-festészet avatott szakértőjének 1966-ban megjelent legújabb munkája nem ilyen körülmények között készült. A Német Demokratikus Köztársaság könyvtárainak és levéltárainak állománya a második világháború alatt olyan súlyos károkat szenvedett, hogy a ma is meglevő illuminált kódexekről a szerző csakis a gyűjteményekben folytatott saját kutatásai alapján tájékozódhatott. Georg REIMANN és Horst BÜTTNER 1961-ben Lipsceben megjelent *Mittelalterliche Buchmalerei in Sammlungen volksdemokratischer Länder* című kötete kiterjed ugyan a Német Demokratikus Köztársaság állományára is, de valamennyi érdekelt országból összesen csak 15 kódexből mutat be festett díszítéseket. A második világháború óta Edith ROTHE kötete nyújt első ízben áttekintést a Német Demokratikus Köztársaság legértékesebb illuminált kódexeiről. Ilyen körülmények között maga a vállalkozás elismerést érdemel. Edith ROTHE munkája azonban más szempontból is példamutató. Előkelő rangot biztosít e kötetnek a hasonló jellegű kiadványok sorában az a széleskörű anyagismeret és ökonomikus rendszeresség, amely az anyag kiválogatásában és a bemutatott miniatúrák sokoldalú ismertetésében megmutatkozik.

A kötetben bemutatott 160 miniatúrát a szerző úgy válogatta össze, hogy a pompás reprodukciók sorozata nemcsak a Német Demokratikus Köztársaság kódex-

⁸ *Literárny archiv* I. m. 66. p.

⁹ Vö.: KRČMÉRÝ [Štefan] István: *Anthologia slovak költőkből*. Bratislava 1925.

állományának legfőbb kincseiről, hanem a miniatúrafestészeti európai fejlődéséről is áttekintést nyújt. A kronológiai rendben közreadott képanyag az i. u. IV. századtól a XVI. század második feléig szemlélteti a középkori könyvfestés alakulását, és pedig oly módon, hogy a miniatúrákon az országokként ill. könyvfestő műhelyenként változó stílusjegyek is képviselve vannak. A képanyag élén a 400 után Közép-Olaszországban készült un. quedinburgi Italtörök (Berlin, Deutsche Staatsbibliothek) áll, amelynek miniatúráin még az antik festészet hatása érezhető. Más művészi szemléletről tanúskodnak a kontinentális könyvfestést megelőző angol-ír kódexek díszítései is a hatásuk alatt kibontakozó karoling miniatúrafestészet legszebb emlékei. Jól érzékelteti a válogatás, hogy a román korban elsősorban a szent galleni, fuldai, reichenauai, echternachi könyvfestő műhelyekben, a gótika idején pedig francia és németalföldi kódexekben érte el legmagasabb csúcsait a miniatúrafestés.

Magától értetődő, hogy német gyűjtemények anyagát feltáró kiadvány a német nyelvterületen kialakult könyvfestő műhelyek legszebb miniatúráiról és sajátos díszítő stílusáról ad legényaltabb áttekintést. Mégis szívesen láttunk volna néhányal több reprodukciót az olasz miniatúrafestészet kimagasló emlékeiről — elsősorban a renaissance korszakból. A spanyol anyag gyér voltára maga a szerző hívja fel a figyelmet. Ez a körülmény azonban az egyetemes fejlődés áttekintésekor nem okoz hiányérzetet, mert a spanyol könyvfestés nem gyakorolt olyan hatást az egyéb országokban működő miniatúrokrá, mint az új művészi felfogást közvetítő olasz miniatúrák.

Magyar kutató külföldi anyagot feltáró kiadványban természetesen főleg fokozott érdeklődéssel fordul a magyar vonatkozású emlékek iránt. Magyar vonatkozású kéziratok azonban nem kerülhettek ebbe a kötetbe, mert többségük díszítetlen ill. csak szerény festett dekorációt tartalmaz. Érvényes ez a megállapítás a Német Demokratikus Köztársaságban őrzött corvinákra is, amelyek egy része a második világháború alatt megsérült.

A miniatúrák tudományos interpretálása mintaszerű. A kötet élén alig 10 oldalas bevezetés áll, amelyben szerző fegyelmezett stílusban, biztos ítélőképességgel vázolja a miniatúrafestészet fejlődését. Utal a könyvfestés alakulását területenként eltérő módon befolyásoló politikai és társadalmi adottságokra, s szót ejt azokról a szellemi irányzatokról is, amelyek hatására előbb a szimbolikus értelmű dekoratív ill. transzcendentális jelleg, majd a valóság hű megörö-

kítésére törekvő realista szemlélet jutott érvényre e vonzó művészet emlékein.

A kötet következő fejezete közli a képekhez kapcsolódó magyarázatokat. E fejezet felépítésében érvényesül talán legpregnansabban szerzőnek az a törekvése, hogy a Német Demokratikus Köztársaságban meglevő emlékmagyarázatok nagyobb összefüggésben mutassa be és jellemezze. Nem az egyes reprodukciók egymástól független ismertetését nyújtja tehát, hanem korszakokként és művészi központokként csoportosítva tárgyalja a bemutatott képeket, mintegy azokon keresztül jellemezve a szóbanlevő miniatúrműhelyek stílusát és az egyetemes fejlődésben betöltött szerepét.

A miniatúrák tematikájára, az ikonográfiai sajátosságokra, mesterproblémákra vonatkozó adatokat önálló fejezetben, katalógusszerűen közli a szerző. Ez a tagolás több szempontból is hasznos. Egyrészt azt biztosítja, hogy az adatokról és részletkérdésekről könnyen és gyorsan tájékozódhat a kutató. Másrészt lehetőséget nyújt ahhoz, hogy a bemutatott miniatúrákat nagyobb összefüggésben méltató fejezetekben (bevezetés, képmagyarázatok) az adatok ne terheljék túl és ne bonyolítsák a tárgyalás menetét. E katalógus-részben közli szerző a kódexek beszerzési körülményeit és a rájuk vonatkozó irodalmat. Csupán azt hiányolhatjuk, hogy ugyanitt nem nyerhetünk áttekintést arról, hogy a kódex a bemutatott miniatúrán kívül hány további illuminált díszítést tartalmaz.

A kötet használhatóságát és a feltárt anyagban való tájékozódást nagy mértékben megkönnyítik a kódexek lelőhelyeiről valamint a miniatúrák témájáról közölt regiszterek.

A kiállításában is igényes, számos színes reprodukciót tartalmazó, szép kötet a miniatúrafestészetre vonatkozó irodalom új értékkel gyarapodott. Örvedetes lenne, ha Edith ROTHE műve ösztönzést nyújtana a német könyvtárak szakembereinek ahhoz, hogy további kötetekben gyűjteményeik egyéb illuminált kódexeit is közreadják.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

Siebert, Frederick Seaton: Freedom of the press in England 1476—1776. The rise and decline of government control. Urbana, 1965, University of Illinois Press, XIV, 2, 411 l.

A szerző a Michigani egyetem tanára, neve ismert a sajtó amerikai elméletírői között. A könyv- és sajtótörténet egyik legrégibb és még mindig legégetőbb problémájához, állam és nyomtatás, állam és sajtó

viszonyához járul hozzá széles körű tudományos alapvetéssel. Kiindulópontja mégsem sajtótörténeti: az Egyesült Államok alkotmánytörténetében keresve a sajtó jogi helyzetét megalapozó törvényszerűségek, szokások és intézmények eredetét és összefüggését, arra a megállapításra jutott, hogy mint az amerikai közélet intézményeinek legtöbbször — kezdetben ezt is az Angliából hozott felfogások és hagyományok vezették. Feltárásuk elengedhetetlen feltétele a XVII. és XVIII. század angol cenzúraviszonyainak, sajtó-ellenőrzési rendszerének ismerete, ennek gyökerei pedig a Tudorok koráig, a könyvnyomtatás angliai meghonosodásáig vezetnek vissza.

A könyv öt fő fejezete lényegében az angol történelem korszakainak elfogadott beosztását követi, azokon belül viszont az állami (királyi illetve parlamenti) ellenőrzés szempontjai, a mindenkor előtérben álló speciális intézkedések és intézmények keresztetik a történelmi szempontot: egy-egy ellenőrzési, szervezési, vagy megtorlási gyakorlat vagy apparátus (pl. nyomdász-céh, privilégiumok, parlamenti nyilvánosság, hírlapbélyeg stb.) ismertetése minden esetben a rendszer vagy a joggyakorlat eredetéig nyúlik vissza, azután a végrehajtást, az eredményeket, az ellenállást, a politikai, társadalmi, eszmetörténeti hatást követi nyomon a korszak határán túl is. Az íyetén módon meg-megszakadó összefüggésben egy-egy részletkérdés tekintetében alapos, nevekre, újságok, nyomdák, intézmények teljes címére, tárgvi fogalmakra stb. kiterjedő gazdag mutató igazít el.

SIEBERT kiterjedt anyaggyűjtésre alapított — történeti részfeldolgozásokra, jogszabálygyűjteményekre, egykorú kiadványokra, levéltári anyagokra is támaszkodó

— nagy monográfiájának részletes tartalmi elemzésére nem terjeszkedhettünk ki. A könyv és a sajtó története számára különösen érdekesek az angol nyomtatás kezdeti korára tett megállapítások (pl. a feltételezett 1474 előtti nyomda kérdése), az első újságok keletkezésének és elterjedésének körülményei, a sajtószabadság első megfogalmazását illető megállapítások. Rámutat MILTON *Areopagitica*-jának elődeire, meg arra, hogy a cenzúra megszüntetését kívánók nem MILTON elvi, hanem LOCKE gyakorlati szempontjaival érveltek. Abban, hogy MILTON 1651-ben cenzori hivatalt vállalt — nincs ellenmondás: ő csak a kiváló gondolkodók könyvei számára kívánt szabadságot, az efemer nyomtatványokra, főleg a hírlapokra sohase kívánta kiterjeszteni. Az *Areopagitica* nagy, Anglián is túl terjedő hatása csak az 1735-i második kiadással kezdődött.

SIEBERT könyve a sajtójog és a cenzúra történetét adatszerűen feltáró új, sok diletáns szemlélődés után végre valóban tudományosnak nevezhető útjának eddig legtekintélyesebb állomása. Történelmi megállapításaiból általános érvényű elvként vonja le, hogy a sajtó ellenőrzésének módja és mértéke mindig a kormány és a nép, vezetők és vezetettek közti viszony függvénye, és hogy mozgalmassabb korokban, a jogi és kormányzati helyzet bizonytalansága esetén az ellenőrzés szigorúbb, mint „stabil” viszonyok közt. Kissé naivnak tűnik azonban, amikor ezen az alapon próbálja a nyugati és a szovjet sajtótípus közti különbséget meghatározni. Cenzúra-történeti megállapításai azonban mindvégig megalapozottak és módszere hasonló kutatások mintája lehet.

D. B.

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Csekk számlaszám egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21., telefon: 111-010. Csekkbefizetési számla: 05,915,111-46. MNB egyszámlaszám: 46.

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185-612.

Előfizetési díj egy évre: 60.— Ft.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1967. XI. 1. — Példányszám: 1150 — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív.

68.6403ã Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

<i>Sashegyi Oszkár</i> : Az állami könyvcenzúra kezdetei Magyarországon (1673—1705) — Die Anfänge der staatlichen Bücherzensur in Ungarn (1673—1705.)	1
<i>Kókay György</i> : A pozsonyi újságencenzúra II. József korában — Die Pressburger Zeitungszensur zur Zeit Josefs II.	13
<i>Gárdonyi, Clara</i> : Le tre figure della Bibbia fiorentina	31
<i>Dán, Róbert</i> : The earliest printing of Hebrew text books in Buda	35

KÖZLEMÉNYEK

<i>Karsai Géza</i> : Az Anonymus-kódex első levele (Kutatási beszámoló)	42
<i>Herepei János</i> : Vidéki könyvkötők a XVII. század folyamán	51
<i>Vértessy Miklós</i> : Patachich Ádám ősnymtatványgyűjteménye	54
<i>Füves Ödön</i> : Fejezetek a pesti Zavirasz-könyvtár történetéből	61
<i>Kumorovitz L. Bernát</i> : Fejér György „felfedezi” az Aranybulla eredeti példányát . .	65
<i>Kovács Magda</i> : Kölcsey politikai beszédeinek cenzúrázása	71
<i>Fabó Irma</i> : „Beszéd. . . a forradalom kitörésekor” egy 1848 márciusi röplapon . . .	73
<i>Indali György</i> : Egy kölcsönkönyvtár állománya a Bach korszak kezdetén	76
<i>V. Busa Margit</i> : A „Magyarország bibliográfiája 1712—1860” előfizetési felhívása	80
<i>Szalai Imre</i> : A Magyar Írás (1921—1927)	82

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

<i>V. Kovács Sándor</i> : Egy latin verses Czobor-album	89
<i>Jenei Ferenc</i> : Javaslat Pázmány Imádságos könyvének kiadására	91

FIGYELŐ

<i>T. A.</i> : Gerézdi Rabán (1914—1968)	93
<i>Kőhalmi Béla</i> : Anderseniana 1967.	93
<i>Rózsa György</i> : A román Akadémiai Könyvtár centenáriuma	95
<i>Somkuti Gabriella</i> : Nagykönyvtáraink jelentősebb új szerzeményei	97
<i>H. Lakatos Éva</i> : Budapesti nyomdák a XIX. században	100
<i>Staud Géza</i> : A színházi könyvtárak és múzeumok nemzetközi szövetségének VIII. kongresszusa	101
<i>Gombocz István</i> : A Nemzetközi Könyvtárak Egyesülete	102
<i>sg</i> : Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban a könyvtár történetéről	103
<i>Markovits Györgyi</i> : A belgiumi illegális sajtó leltára	103
<i>Szentmihályi János</i> : Iványi-Grünwald Béla angol Hungarica gyűjteménye	106
<i>Bugyi Balázs</i> : A munkavédelmi irodalom nemzetközi osztályozásáról	108

SZEMLE

<i>Kőhalmi Béla</i> : A tudományos tájékoztatás fejlődése hazánkban 1945—1965. (Ism. <i>Szentmihályi János</i>)	113
<i>Mikes Kelemen</i> összes művei I—II. (Ism. <i>Kókay György</i>)	116
<i>Jókai Mór</i> : Cikkek és beszédek I. (Ism. <i>Dezsényi Béla</i>)	118
A Heidelbergi Káté története Magyarországon. (Ism. <i>Holl Béla</i>)	123
A nem hagyományos dokumentumok a központi és a tanszéki könyvtárakban (Ism. <i>Tóth András</i>)	124
Literárny Archiv 1966. (Ism.: <i>Käfer István</i>)	124
<i>Rothe, Edith</i> : Buchmalerei aus zwölf Jahrhunderten (Ism. <i>Soltész Zoltánné</i>)	126
<i>Siebert, F. S.</i> : Freedom of the press in England 1476—1776. (Ism. <i>D. B.</i>)	127

TABLE DES MATIÈRES

<i>O. Sashegyi</i> : Les débuts de la censure d'État en Hongrie (1670—1705) (Avec résumé en allemand)	1
<i>Gy. Kókay</i> : La censure de la presse à Pozsony [Bratislava] à l'époque de Joseph II. (Avec résumé en allemand)	13
<i>K. Gárdonyi</i> : Les trois figures de la Bibbia fiorentina (Texte entier en italien)	31
<i>R. Dán</i> : La plus ancienne édition d'un livre d'école de la langue hébraïque à Buda (Texte entier en anglais)	35

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>G. Karsai</i> : La première feuille du manuscrit médiéval de la Chronique d'Anonymus	42
<i>J. Herepei</i> : Les relieurs de livre provinciaux au XVII ^e siècle	51
<i>M. Vértesy</i> : La collection des incunabules d'Ádám Patachich	54
<i>Ó. Fűves</i> : Contributions à l'histoire de la bibliothèque Zaviras à Pest	61
<i>L. B. Kumorovitz</i> : György Fejér „découvre” l'exemplaire original de la „Bulle d'or”	65
<i>M. Kovács</i> : La censure des discours politiques de Kölcsey	71
<i>I. Fabó</i> : „Discours ... à l'occasion du commencement de la révolution” dans une feuille volante de mars 1848	73
<i>Gy. Indali</i> : La collection d'une bibliothèque de prêt au début de l'ère de Bach	76
<i>M. V. Busa</i> : L'invitation à l'abonnement de la „Bibliographie de Hongrie 1712—1860”	80
<i>I. Szalai</i> : La revue littéraire „Magyar Írás” (Écrit Hongrois) 1921—1927	82

ANCIENS IMPRIMÉS HONGROIS

<i>S. V. Kovács</i> : Un album de Czobor contenant des vers latins	89
<i>F. Jenei</i> : Proposition de l'édition du livre de prières de Pázmány	91

CHRONIQUE

<i>A. T.</i> : Rabán Gerézdi (1914—1968)	93
<i>B. Kőhalmi</i> : Anderseniana 1967	93
<i>Gy. Rózsa</i> : Le centenaire de la Bibliothèque de l'Académie de Roumanie	95
<i>G. Somkuti</i> : Les acquisitions récentes des plus grandes bibliothèques hongroises ..	97
<i>É. H. Lakatos</i> : Les typographies de Budapest au XIX ^e siècle	100
<i>G. Staud</i> : Le VIII ^e Congrès de l'Association Internationale des Bibliothèques et Musées Théâtrales	101
<i>I. Gombocz</i> : L'Association des Bibliothèques Internationales	102
<i>sg</i> : Exposition de la Bibliothèque Nationale Széchényi sur son histoire	103
<i>Gy. Markovits</i> : L'inventaire de la presse illégale belge	103
<i>J. Szentmihályi</i> : La collection des Hungarica anglais de Béla Iványi-Grünwald ..	106
<i>B. Bugyi</i> : Sur la classification de la littérature sur la protection du travail	108

COMPTES RENDUS CRITIQUES

Kőhalmi Béla: A tudományos tájékoztatás fejlődése hazánkban (<i>J. Szentmihályi</i>) ..	113
Mikes Kelemen összes művei (<i>Gy. Kókay</i>)	116
Jókai Mór: Cikkek és beszédek (<i>B. Dezsényi</i>)	118
A Heidelbergi Káté története Magyarországon (<i>B. Holl</i>)	123
A nem hagyományos dokumentumok a központi és a tanszéki könyvtárakban (<i>A. Tóth</i>)	124
Literárny Archiv 1966. (<i>I. Kájer</i>)	124
Rothe, Edith: Buchmalerei aus zwölf Jahrhunderten (<i>E. Soltész</i>)	126
Siebert, F. S.: Freedom of the press in England 1476—1776 (<i>B. D.</i>)	127

18/12

